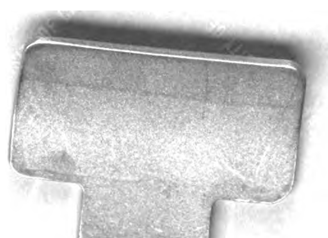

Berkeley
LIBRARY OF THE UNIVERSITY OF CALIFORNIA

DES

CONINX SUMME,

UITGEGEVEN DOOR

D. C. TINBERGEN.

INLEIDING.

TE GRONINGEN BIJ J. B. WOLTERS, 1900.

DES CONINX SUMME.

INLEIDING.

DES CONINX SUMME.

INLEIDING.

PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DEN GRAAD VAN DOCTOR IN DE NEDERLANDSCHE LETTEREN AAN DE RIJKS-UNIVERSITEIT TE LEIDEN, OP GEZAG VAN DEN RECTOR-MAGNIFICUS DR. H. A. LORENTZ, HOOGLEERAAR IN DE FACULTEIT DER WIS- EN NATUURKUNDE, VOOR DE FACULTEIT DER LETTEREN EN WIJSBEGEERTE TE VERDEDIGEN OP ZATERDAG 7 JULI 1900, DES NAMIDDAGS TE 2 UREN, DOOR DIRK CORNELIS TINBERGEN, GEBOREN TE 'S-GRAVENHAGE.

TE GRONINGEN BIJ J. B. WOLTERS, 1900.

STOOMDRUKKERIJ VAN J. B. WOLTERS.

AAN MIJNE MOEDER

EN

AAN DE NAGEDACHTENIS VAN MIJN VADER.

Aan het einde van mijn academischen studietijd gekomen, wensch ik met een kort woord het vele te gedenken, dat ik in die jaren van het onderwijs van verschillende leermeesters heb genoten.

Hoe gaarne had ik daarvoor persoonlijk mijn dank betuigd aan FRUIN, wiens college's ik nog één jaar, aan COSIJN, wiens opwekkende lessen ik verscheidene jaren heb mogen volgen! Van groote waarde is mij de herinnering aan hun persoon, die ik meedraag in mijn verder leven.

Overigens richt ik in de eerste plaats mijn hartelijken dank aan mijn hooggeachten promotor, prof. VERDAM, wiens lessen en belangstelling mij steeds tot werkelijken steun zijn geweest. Naast hem verzeker ik de hoogleeraren MULLER en BLOK, KERN en TEN BRINK, zoowel als dr. SALVERDA DE GRAVE van mijne diepe erkentelijkheid voor hun onderricht.

Dit proefschrift is de inleiding op eene uitgave van Des Coninx Summe, die ik na eenigen tijd hoop te doen volgen. Nadat ik de handschriften, die de Koninklijke Bibliotheek van dit werk bezit, had leeren kennen, werden er door de vriendelijke tusschenkomst van de bibliothecarissen dr. BIJVANCK en dr. BRUGMANS ook verscheidene andere binnen mijn bereik gebracht.

Op eene tot vele binnen- en buitenlandsche boekerijen gerichte vraag naar handschriften en drukken van den door mij te bewerken tekst mocht ik tal van bereidwillig gegeven aanwijzingen ontvangen. Het handschrift van den Franschen tekst, dat ik te Parijs uit de vele daar aanwezige als overeenkomende met ons Dietsch had gekozen, kon ter Koninklijke Bibliotheek door mij met de vertaling worden vergeleken.

Is Des Coninx Summe nog weinig bekend, de geheele catechetische litteratuur onzer vijftiende-eeuwsche voorouders, waartoe ze behoort, is nog zelden en slechts in enkele onderdeelen onderzocht. Dit noopte mij om, teneinde de beteekenis van onzen tekst te kunnen doen begrijpen, mijn studie iets verder uit te strekken en een begin te maken met zulk een onderzoek. Mijne inleiding kreeg daardoor een grooteren omvang dan ik aanvankelijk had bedoeld; vandaar dat zij thans afzonderlijk verschijnt. Nog ontbreekt er een hoofdstuk aan, waarin opmerkingen over de taal der handschriften zijn bijeengebracht, en waarvan de bewerking moet wachten op die van tekst en glossarium.

Aan de velen die mij met inlichtingen en raadgevingen de behulpzame hand boden, breng ik mijn hartelijken dank, in het bijzonder aan dr. SALVERDA DE GRAVE, die mij, door het nazien der Oudfransche citaten op zich te nemen, welwillend terzijde stond.

INHOUD.

TE VERBETEREN.

Blz. 3, regel 12,	staat:	XXXII, I;	lees: XXXIII, II.
» 3, noot	»	: Somme-le-Roy;	» : de Somme le Roi.
» 17, noot 1,	»	: Ganfridy;	» : Gaufridi.
» 34, »	»	: XXXII, 2;	» : XXXIII, II.
» 43, regel 3,	»	: De Victore;	» : De St. Victore.
» 63, » 4,	»	: vocat;	» : vacat.
» 71, laatste regel,	»	: baren;	» : banen.
» 87, regel 15,	»	: magistra;	» : magistri.
» 88, op 2 na laatste r.,	»	: was!	» : was.
» 98, » 3 » » »,	»	: Godschalc;	» : Godschalc Rosemondt.
» 120, regel 17,	»	: 51,	» : 50.

Bij het doorbladeren van VAN VLOTEN'S *Verzameling van Nederlandsche Prozastukken*, *1229—1476*, werd mijn aandacht getrokken door de niet minder dan dertig bladzijden druks dier bloemlezing innemende fragmenten van *des Coninx Somme.* Het kort en krachtig woord van aanbeveling, dat de verzamelaar er aan deed voorafgaan, maakte mijn belangstelling even zeer gaande, als de lezing der stukken zelf het verlangen bij mij wekte, eens nader met het interessante boek kennis te maken. De Haagsche bibliotheken, in het bezit van vier handschriften en eenige oude drukken, boden daartoe ruimschoots de gelegenheid. De belangstelling, die mannen als W. MOLL en P. MEYER in het werk hadden getoond, versterkte mijn verlangen om, door in een nieuwe uitgave de eenmaal zoo gezochte Coninx Summe onder de aandacht van het Dietsch lezend publiek te brengen, datgene wat Van Vloten hier en daar uitlichtte, in zijn juiste verband te kunnen toonen; om zuiverder den tekst te bezorgen, dan de in dit opzicht te kort schietende uitgever had gedaan; om zooveel mogelijk alles bijeen te brengen, wat tot juist begrip en rechte waardeering er van was te vinden. Al is *des Coninx Summe* slechts een vertaling, van het grootste gedeelte onzer Middelnederlandsche letteren geldt immers hetzelfde, en vertalingen kunnen er naar wezen: deze hier kan opnieuw bewijzen tot welke hoogte het Dietsche proza was gestegen. Daarom, en als zedenschildering van een maatschappij, waarvan de onze zooveel heeft overgenomen, als staal eindelijk van wat geschikt werd geacht en, getuige de ruime verspreiding, geschikt is gebleken voor de groote menigte der vijftiende-eeuwsche beschaafde Nederlanders, is dit boek een document voor allen, die de geschiedenis van ons volk ook in andere dan in haar staatkundige betrekkingen wenschen te leeren kennen. De lezing van wat onze voorouders mooi vonden en goed, zal ons helpen bij het ons vormen van een voorstelling hoe zij waren, dachten en gevoelden.

Moest ik bij mijn studie opklimmen van het Dietsch tot het Fransche origineel, in deze inleiding, die de uitgave voorafgaat, zal het nuttig zijn af te dalen van het Fransch tot de Dietsche bewerking. Na een opsomming van de bronnen, waaruit ons de kennis van beide is toegekomen, zullen wij in een korte inhoudsbeschrijving aanduiden, wat het boek behelst, en dan, als eerste oriënteering op ons veld van onderzoek, datum en titel van het werk en den naam van den compilator, — d. w. z. den uitslag der door Franschen in die richting gedane nasporingen — weergeven. Van den compilator, want bij het

nagaan van den inhoud zal het vervolgens blijken, dat wij te doen hebben met een compilatie, en het onderzoek naar de bouwstoffen zal hetzelfde zijn voor de Coninx Summe als voor een verwant werk. Dit onderzoek zal het noodig maken het beeld in het geheugen te roepen van de omgeving, waarin het werk is ontstaan, te letten op den stand der Fransche maatschappij, die het voortbracht, op den toestand der Fransche letterkunde, waarvan het deel uitmaakt. Wij zullen zien, hoe populair *la Somme le Roi* werd in en buiten Frankrijk en bij het letten op het verband tusschen de Fransche stichtelijke letterkunde en onze eigene zal het blijken, dat ook in dit genre de Coninx Summe niet de eenige arbeid is, dien Franschen hebben verricht voor ruimer kring dan hun eigen volk. Wij zullen ons dan met onze vertaling in het bijzonder hebben bezig te houden: uit te vorschen aan wien wij haar hebben te danken, hoe de verhouding is tusschen vertaling en origineel, hoe de vertaler haar ons heeft achtergelaten en om het ons duidelijk te maken wat wij aan haar hebben, zullen wij hebben na te gaan, wat er aan soortgelijke geschriften in het Middelnederlandsch is te vinden. Zoo zal onze studie tevens een bijdrage worden tot de kennis onzer middeneeuwsche stichtelijke, meer bepaald onzer catechetische, litteratuur, en door het weergeven van een aantal stukken uit geschriften van dien aard het merkwaardige er van in het licht stellen. Al is het er ver vandaan, dat al het gestelde door ons tot volkomen klaarheid kan worden gebracht en dat onze mededeelingen volledig zouden zijn, in zooverre hopen wij althans te zullen zijn geslaagd, dat wij duidelijk onderscheiden, wat als vaststaande kan worden aangenomen, welke vragen ter beantwoording overblijven; dat wij de overtuiging vestigen, niet alleen dat er nog veel in deze richting blijft te onderzoeken, maar vooral ook dat nog veel de moeite van het onderzoek loont.

LITTERATUUR OVER HET ONDERWERP.

Over den Franschen tekst is gehandeld door QUÉTIF en ECHARD, *Scriptores Ordinis Praedicatorum,* I 386; door F. LAJARD, in *Histoire Littéraire de la France,* XIX 397; door A. LECOY DE LA MARCHE, *la Chaire Française au Moyen Age,* Paris 1868 [1]); door P. MEYER, in het *Bulletin de la Société des Anciens Textes Français, XVIIIe année,* 1892; door denzelfden in *Romania* XXIII, 1894, met verwijzingen naar vroegere, korte berichten; door C. BOSER, in *Romania* XXIV, 1895; door A. PIAGET, in *Petit de Julleville, Histoire*

1) De nieuwere uitgave van 1886, genoemd bij Petit de Julleville, II 269, stond niet te mijnen dienste.

de la Langue et de la Littérature française, II blz. 179. Dit is in hoofdzaak alles, wat er over gezegd is [1]), en bij elkaar niet meer dan een voorstudie, waarin de verschillende problemen zijn gesteld, maar niet opgelost. C. BOSER kondigt in een noot op zijn artikel in *Romania* XXIV de aanstaande verschijning aan van een werkje van zijn hand over de Somme.

Handschriften zijn in grooten getale voorhanden in de Parijsche en andere bibliotheken en worden beschreven door PAULIN PARIS, *les Manuscrits français de la Bibliothèque du Roi,* Paris 1836, door H. OMONT in den gedeeltelijk verschenen catalogus der Fransche handschriften van de Bibliothèque Nationale, en door B. HAURÉAU in de *Notices et Extraits des Manuscrits* XXXII, I. Enkele onzer citaten zijn onmiddellijk aan de hss. zelve ontleend. Wij vonden slechts melding gemaakt van één Franschen incunabel, gedrukt door Antoine Vérard, die te Parijs werkte tusschen 1480 en 1504; de tekst is er verkort (zie Quétif en Echard en P. Paris). Een exemplaar vindt men in de Bibliothèque Nationale (côté D. 4551).

Een moderne uitgave van den Franschen tekst bestaat niet, wel van den verwanten *Miroir du Monde,* door FÉLIX CHAVANNES bezorgd als deel IV van de *Mémoires et Documents publiés par la Société d'Histoire de la Suisse Romande,* Lausanne 1845. Goede diensten bewees ons de uitgave van een 14de-eeuwsche Kentische vertaling in de *Publications of the Early English Text Society,* deel 23, 1866, door RICHARD MORRIS.

Een korte doch zaakrijke karakteristiek van deze vertaling, die haar Fransch origineel getrouw volgt, geeft B. TEN BRINK in zijn *Geschichte der Englischen Litteratur,* I 353 ff.

De Dietsche tekst is mij bekend uit verschillende gedeeltelijke vertalingen, voorkomende in tien handschriften en uit de volledige vertaling der zes incunabels; een zevende is weer een gedeeltelijke nadruk. Over die alle zal later uitvoerig worden gehandeld; de incunabels, die tot de vijftiende eeuw behooren zijn beschreven door CAMPBELL, over de andere schreef mij de heer ARNOLD. Degenen, die opzettelijk over mijn onderwerp hebben gesproken en er zelfstandig iets over hebben gezegd, zijn: LELONG, in de *Boekzaal der Nederduitsche Bijbels,* Amsterdam 1732, I 223 sqq.; VAN VLOTEN, die zijn fragmenten (zonder het te vermelden) aan twee verschillende handschriften ontleende, *Ned. Proza* 1851, blz. 150—180; hij wees de herkomst aan van het werk en stelde

[1]) De korte mededeeling over «die Summe der Tugenden und Laster» door E. Schröder gedaan in het Zeitschrift für Deutsches Altertum und Literatur (XXIX : 357) berust op Hist. Litt. XIX en Romania VIII en geeft niets nieuws; ze dient slechts om vast te stellen dat niet deze Somme maar die van G. Perault ergens in een Duitsch werk wordt aangehaald. Een Duitsche vertaling van Somme-le-Roy schijnt niet te bestaan.

reeds in hoofdzaak het weinige vast, dat over de vertalers is te vinden; iets meer nog geeft TE WINKEL, *Geschiedenis* 1887, blz. 563. FRANCK gaf op blz. 214—217 van zijn *Mittelniederländische Grammatik* een verbeterde uitgave van VAN VLOTEN blz. 163—169, zonder echter den tekst met het handschrift te hebben vergeleken. Ongeveer gelijktijdig met VAN VLOTEN sprak GEFFCKEN over de Coninx Summe in zijn *Bildercatechismus des 15en Jahrhunderts, I. Die zehn Gebote,* 1855; hij gaf er een gedeelte van uit in zijn *Beilagen:* de tien geboden, naar een Hamburgsch handschrift. MOLL wees aan de Coninx Summe haar plaats aan in de devote litteratuur onzer voorouders, zie «*De Boekerij van het Sint-Barbaraklooster*» (1857 en Kerkhistorisch Archief IV) en *Kerkgeschiedenis* II^{III} 12, II^{IV} 154 [1]). De druk van 1484 leverde materiaal voor het Middelnederlandsch Woordenboek en voor Stoetts Beknopte Middelnederlandsche Spraakkunst.

Voor verdere onderzoekingen naar de gelijktijdige Dietsche catechetische litteratuur kon hetgeen MOLL in zijn *Kerkgeschiedenis* (hoofdzakelijk II^{III}, hoofdstuk XVI § 1, maar ook elders) daaromtrent mededeelde, als uitgangspunt dienen. Overigens waren vooral de reeds genoemde werken van GEFFCKEN en CAMPBELL en de te gelegener plaatse aan te halen bibliografische werken daar, om mij den weg te wijzen naar handschriften en incunabels, die ik voor mijn doel heb onderzocht. Zoo over sommige werken vrij volledige bibliografische aanwijzingen konden worden gegeven, dan dankt de lezer dit mede aan den heer DE VOOYS, die meer dan eens uitkomsten van zijn onderzoek in buitenlandsche boekerijen aan mij afstond. Min of meer uitvoerige citaten [2]) zijn meegedeeld uit de volgende handschriften: Den Haag, Kon. Bibl. K 35 (Cancellierboeck); idem, X 28 (Van den drien Dachvaerden); Leiden, Letterkunde 345 (Fundament van der Kerstenre Gheloeve); Den Haag, Kon. Bibl. V 55 en V 56 (Dirc van Delf's Tafel van der Kerstenre Ghelove); AA 69 en X 114 (verschillende traktaten); Deventer 8 (Exposicie op et Pater Noster) en andere, uit verscheidene incunabels en een paar zestiende-eeuwsche drukken.

---

1) Wat Paquot, Mémoires pour servir à l'histoire littéraire des XVII provinces des Pays-Bas, Leuven 1768, en prof. Visscher, Berichten van het Hist. Genootschap te Utrecht, I 51 en Bekn. Gesch. der Ned. Lett. 1851, I 142 er over meedeelen is van geen waarde. Een artikeltje over Johan van Rode, van de hand van den heer Van Slee, is te vinden in de Allgemeine Deutsche Biographie.

2) Die uit Des Coninx Summe zijn — tenzij het tegendeel wordt vermeld — ontleend: voor het eerste gedeelte aan het door mij met A aangeduide hs. O 18 der Kon. Bibl.; voor het tweede gedeelte aan den incunabel Campbell 1627. In Middelnederlandsche citaten voerde ik mijn eigen interpunctie in, verving ik y door i en gebruikte ik in afwijking van de handschriften steeds u of uu als klinker, v of w als medeklinker.

A. DE FRANSCHE TEKST.

I.

INHOUD VAN LA SOMME LE ROI.

Allereerst is het noodig, ons een voorstelling te maken van den inhoud van het boek, welks bespreking wij ons tot taak hebben gesteld. Deze inhoud is, wat de overgeleverde Fransche teksten aangaat, niet altijd dezelfde, maar bij geluk komt onze Dietsche vertaling overeen met het grootste deel der Fransche handschriften van verschillende tijden en daaronder de oudste, die bekend zijn; wij noemen slechts de mss. B. N. fr. 938 (geschreven in 1294), 943 (14e E.), 942 (van 1438) en 958 (van 1468) en het ms. der Bibl. Mazarine 870, geschreven in 1295. Ik zelf doorlas ter vergelijking met het Middelnederlandsch een 14de-eeuwsch hs., dat, ééns van de Sorbonne[1]), nu aan de Bibliothèque Nationale (ms. fr. 24780) toebehoort, waarmee onze vertaling volkomen overeenstemt. Ik kan dus veilig, bij het vertellen van den inhoud van den Franschen tekst, gebruik maken van citaten, aan het Dietsch ontleend, daar mijn aanteekeningen uit het origineel slechts varianten en fouten behelzen en de stof voor zulke citaten dus niet kunnen leveren. Natuurlijk zijn uit de volgende schets dan ook de proloog van den vertaler en de — overigens weinig ruimte innemende — toevoegsels van zijn hand weggelaten. Behalve op den zakelijken inhoud zal de nadruk gelegd worden op die zinsneden, welke het onderling verband der deelen raken.

De «groote clerc vander predicaer orden» heeft zijn arbeid, om de woorden van den Dietschen vertaler te gebruiken, «slecht sonder prologe ende sonder tafele gheset ende beghinnet slecht aldus: «Li primir commandement que diex commanda est chest»». Een «tafele» is in een aantal Fransche hss. te vinden, maar een proloog inderdaad nergens. Een korte verhandeling over de tien geboden wordt gevolgd door een nog kortere uiteenzetting der twaalf artikelen[2]). Daarna

---

1) «Iste liber est pauperum magistrorum de Sorbonna quem dedit eis Alanus de Penrec... Anglicus socius huius domus in quo continetur quidam in gallico de X mandaciis. Et vocat in gallico Li livres roiaux de vices et de vertu».

2) De mnl. vertaler spreekt in zijn inleiding, waar hij een overzicht geeft van den inhoud, van een behandeling der sacramenten, die echter slechts terloops bij het 10de geloofsartikel worden genoemd,

vertelt ons de schrijver, hoe volgens de Openbaring (XIII) St. Jan de Evangelist een beest zag verrijzen uit de zee, verschrikkelijk om aan te zien door zeven hoofden, de zeven doodzonden beteekenende, die nu worden opgesomd en één voor één behandeld, waarbij iedere hoofdzonde zich splitst in takken en telgen en rijsjes. Niet alleen worden de zonden besproken, maar ook (en dit geeft de groote levendigheid aan het boek en maakt het tot een spiegel, waarin we de Fransche maatschappij der dertiende eeuw zien krioelen als een waterdruppel onder het mikroskoop) van iedere zonde worden de voorbeelden gesteld, de zondaars worden veel eer behandeld dan de zonden; woekeraars en bedriegers, luiaards en wellustelingen, onderdrukkers en afpersers trekken ons voorbij in bonte afwisseling; den duivel zelf zien we verschijnen en zijn slachtoffers maken. De spot wordt den zondaars niet gespaard, men leze Con. S. 117[1]), de godsdienstoefening van een lekkerbek, of «des riken vrecken gods gebode Mammona»! (104) Beginnende met een algemeene beschrijving van «hoverdie» — de oudste zonde, want ze dagteekent reeds van Lucifer — komt de schrijver tot de zeven hoofdvormen, waarin ze zich voordoet: «ontrouwe» (een tak die zich weer verdeelt in drie telgen: «dorperheit», «verwoetheit» en «verlocheninge»), «despijt of versmadenisse», «presumpci of vermetelheit» (die zich weer toont «in zes manieren»), «ambici» («een ghecke begeerte van hoecheden, dat ghenen properen name en hevet in duutsche») (40), «idel glorie» (het zich ijdel beroemen op drie soorten van gaven die God ons schenkt: «gave der naturen, gave der avontueren, gave der gracien») (42—45), «ipocrisie» en valsche schaamte. Nijd (48) heeft drie takken, want ze leeft in het hart, in den mond en in de daden; in ieder van die drie «heeft de nidighe mensche drie manieren van venijn in hem». «Dese sonde is seer anxteliken, want si is puerlic contrarie den heilighen gheest» (54) en de zonden tegen den H. Geest zijn vooral zes in getal: «vermetelheit», «mistroest of wanhope», «obstinacie of verhertheit van herten», «te wederstaen die gracie gods», «te wederstaen die waerheit, sonderlinghe ons kersten ghelove». Toorn (57) of liever felheid, want er bestaat een toorn die edele verontwaardiging is en een deugd, heeft vier takken, dat zijn vier oorlogen, die de felle mensch altijd heeft te voeren: tegen zich zelf, tegen God, tegen zijn huisgenooten en tegen zijn buren. Traagheid (60) doet ons op drie manieren de eeuwige zaligheid missen: door een slecht begin, slechten voortgang (zich als de vorige openbarende op zesderlei wijze nl. in «vertreckenisse», «onachtsomheit», «verghetelheit», «weekheit», «ofnemelheit in duechden», «verleghenheit of ontbliven») en een slecht einde in al wat wij ondernemen. Hebzucht («vrecheit of giericheit», 69) heeft tien takken «die seer grote dootsonden sijn ende dese tiene deelen

---

[1]) Wij citeeren naar de door ons gemaakte verdeeling in paragrafen.

hem voert in veel tacken», «want alle maniere van volc studeert in ghiericheden: princen, prelaten, clerc ende leec, gheestelic ende waerlic, rijc ende arm». Uitvoerig wordt gehandeld over woeker, diefstal («openbaer dieve», «heimelike dieve», «tam dieve», en deze te onderscheiden in «grote tam dieve» en «cleen tam diefkijns», «dese dieve sijn also tam ende onscouwe datse enen mensche wel uter hant eten souden» (76), roof («zeven manieren van roveren»), «calaenge», «sacrilegi», simonie («hoert den clerken meer toe dan den leken, ende dit boec is mere ter leken luden behoef ghemaect dan ter clercken, want die clerken hebben boec ghenoech, leefdense anders terecht na horen boeken! Mer nochtan ist den leken luden goet wat van deser simonien gheweten» (91), «boesheit of quaetheit (wanneer een mensche also boes of also duvels is, dat hi hem niet en ontsiet een grote vervaerlike sonde te doen of ander luden verderflike scade te doen om een clein ghewin dat hi daerof hebben mach») (94); «die achtende dochter der ghiericheit, die gheneert hoer mit quader comenscappen» (98); «quade ambochte» en eindelijk «quade spele». Ten slotte komen de geboden van Mammona (104). De zesde hoofdzonde is onkuischheid (105), bestaande in onkuischheid van hart en van lichaam of wel zich toonende op veertien manieren, waarvan de laatste «teghen nature» is (114). Het zevende hoofd is «die sonde des monts, die dient van tween diensten, want metten monde etmen ende drinctmen, dat is sijn enen dienst, ende men spreket daermede, dat is sijn ander dienst» (115); er behooren dus twee klassen van zonden toe, waarvan de eerste is gulzigheid: «eten of drincken tontide», «te veel», «ghierliken» en «te leckerliken of te costeliken eten of drincken» en «rechte gulsicheit dat een onaerdich begheerte ende ghenoechte is in vreten ende in swelghen». Als slotstuk komt de beschrijving van de kroeg «want die sonden die van gulsicheit comen of van leckernien veel ende dicste gescien inder tavernen, die die fonteine ende eerste oerspronc van desen sonden is» (131—135). De zonden der tong — welker bespreking ongeveer een vierde van het geheele stuk over de doodzonden in beslag neemt — worden in tienen behandeld: «idel woerde» (136—140), «beroeminghe», «flacteringhe», «achtersprake», «loghentale», «versweringhe», «sceldinghe», «murmureringhe», «wederspannighe woerde» en «blasphemeringhe» (169—171).

Na dus de zondaars aan de kaak te hebben gesteld zal de schrijver ons zeggen, hoe wij deugden kunnen verwerven, want de zonde «laten ende haten» is niet genoeg, wij moeten ook de deugd leeren beminnen. Geen korter weg daartoe, dan van de wereld af te sterven! «Hi stervet node dies niet gheleert en hevet; daeromme leert sterven, so seldi leven connen!» (172). Wat is de dood? Niets dan een «trespassement», een «overlidinghe» naar het eeuwige leven. Maar heel ons leven is één overgaan tot dat andere, dat eeuwig is hetzij dan in vreugde des

hemels of in pijnen der hel. Hoor de smartkreten der verdoemden! Als dan heel dit leven slechts voorbijgaande en kort is, laat ons dan den kostbaren tijd gebruiken! — Men kan ook zeggen: de dood is een scheiding van lichaam en ziel en om ons met den dood te verzoenen zullen wij dus goed doen met tijdens ons leven onze ziel gescheiden te denken van het aardsche lijf. Wij denken ons in de hel (185) en leeren er de doodzonden schuwen om aan de hel te ontkomen; we denken ons in het vagevuur (186) en leeren er door oprecht berouw van kleine zonden, waarin nu eenmaal ieder op zijn beurt vervalt, ons ook hiervoor te vrijwaren; we denken ons in den hemel (190, 191) en leeren er liefde tot de deugd en tot God. De deugd te beminnen is hooger dan de zonde te ontvlieden: hoe veel edeler is de jagende windhond dan de vluchtende haas!

Om goed te leven moeten we «alle goet» leeren onderscheiden in drie soorten: in klein, middelbaar en groot; de wereld is als een markt, waar goede en valsche waar te koop worden geboden, maar verstandige, «besochte» kooplieden laten zich niet om den tuin leiden. Wat het kleine, tijdelijke goed aangaat, wij moeten het weten te gebruiken, maar zonder er aan te hangen, «want waer dit warachtich goet gheweset, so had die gheware gods soen onse lieve here Jhesus Christus immer ghec gheweset!.. Ic en hoerde mie ghesegghen van sijnre groter rijcheit van aertschen goede, van sinen costeliken clederen van flueel of guldendoec of anders van borduer ghewrocht, noch anders van sinen rikeliken ghesmide van gordelen of iuwelen, noch van sinen weigheliken [1]) heinxten!» (201) Middelbaar goed — aangeboren en aangeleerde geesteseigenschappen — is ook niet het ware; God geeft het zoowel zijn vijanden, den heidenen, als zijn vrienden; het is vergankelijk; men mag er zich vooral niet op verhoovaardigen. Het waarachtige groote goed is de goddelijke genade en liefde; «hoe seer worden alle die philosophen bedrogen, die so curioseliken ende so subtiliken plaghen te ondersoeken ende te disputeren, welc dat meeste goet waer, dat hier op aertrijc waer! Die een meende dat een, die ander meende dat ander, mer hoerre gheen en condet ghevinden, want si waren in die gracie gods niet!» (211) «Mer die grote philosophe mijn heer sunte Pouwels die proevet ons claer.. dattet overste goet.. dat is te minnen in rechter caritaten god te voersten ende alle menschen» (212). Om het ons duidelijk te maken verdeelt de schrijver al het goed in «eerlic», «orbaerlic» en «genoechlic» goed, en «eerlic» goed onderscheidt hij in «scoenheit, wijsheid, manlicheit, moghentheit, vriheit, ende edelheit» en van ieder van deze houdt hij ons de lagere, wereldlijke en de hoogere geestelijke opvatting

---

1) Prof. Verdam wijst mij op het woord «weiger» = trotsch. «Weigelijc» moet daarnaast in dezelfde beteekenis hebben bestaan, daar het niet alleen in een paar onzer hss. gelezen wordt, maar zelfs een der varianten «weichliken» heeft.

voor om tot de slotsom te komen, dat deugd en liefde het éénige waarachtige is. — De deugden zijn als de gewassen in een tuin (257); middenin staat de boom des levens, Christus, die ons gelukkig maakt met zijn zaligsprekingen en ons heeft leeren bidden het Onze Vader, de zeven beden, waarmee wij vragen om de zeven gaven van den H. Geest, die ons zullen verlossen van de zeven hoofdzonden (267).

«Een kint datmen eerst ter scolen set, dat beghinsel sijnre leringhe is pater noster. Die dan dese clergie wel connen wil, moet hem veroetmoedigen gheliken een kint (268). Met deze woorden vangt de expositie op het pater noster (268—303) aan, die eerst den diepen zin van de woorden «Vader», «onse», «die is» en «in den hemel» tracht duidelijk te maken en dan ieder der zeven gebeden afzonderlijk verklaart, die respectievelijk betrekking hebben op de gaven der wijsheid, des verstands, des raads, «der stercheit», «des consts», der goedertierenheid, «der anxt gods», welke volgorde die is van de hoogste tot de laagste. De drie eerste toch «en begheren wi niet daer omme dat wijse volmaect sullen hebben inden sterfliken leven», maar wij hopen er op voor hiernamaals; maar de vier «nacomende gebede» spreken anders, «ten si dat wi hebben dese vier ghebede, so sijn wi doot in deser werelt, want si sijn ons noot in desen sterfliken leven» (287). Als wij dan gehoord hebben «watmen pleech te noteren op desen sanck, die god selve ghemaect heeft», zal de schrijver ons spreken «met grote reverencie over soe hoghe materien als sijn die zeven gaven des heiligen geests» en zal «eerst segghen, welc die gaven sijn en waeromme si sijn geheten gaven ende gaven des heilichs geests; voort waeromme datter seven sijn ende voert van dat goet, dat si ons doen» (303). De gaven van den heiligen geest zijn de bruidsgeschenken van God aan de heilige maagd (303). Ze worden ons geschonken in den doop en zijn voor ontwikkeling vatbaar, klimmende van vrees tot wijsheid. Ze heeten gaven om drie redenen: om hare groote waarde, omdat ze ons niet als aardsche goederen slechts ter leen zijn gegeven, omdat ze als ware geschenken uit liefde worden gegeven. Het zijn gaven van den heiligen geest, want mogendheid behoort den Vader, wijsheid den Zoon, maar goedertierenheid den H. Geest toe. Uit liefde voortgekomen, stichten ze in ons de liefde tot God, door ons te leeren het kwaad te schuwen (de gave «des anxts», «die wachter des casteels, die niet en slaept») en het goede te doen (de zes anderen). Zooals er drie «staten» in den hemel zijn — te vergelijken met 's konings raad, zijn baronnen en zijn «sarianten» — zoo zijn er ook drie «staten» onder de menschen naar de hoogte van hun geestelijk leven; angst, goedertierenheid en «const» komen tot die van den laagsten, raad en «sterkheid» tot die van den middelsten, verstand en wijsheid tot die van den hoogsten staat. Dit is één reden, waarom er zeven zijn; de andere is, omdat ze uit ons hart de zeven hoofdzonden «uutroden» en er de zeven

deugden in planten, maar vóór er gehandeld wordt over de zeven deugden die «den seven dootsonden contrarie sijn», wil de schrijver «cortelic spreken van den zeven duechden, daer die drie of gehieten sijn godlic ende die ander cardinael». De goddelijke deugden zijn «gelove, hope, caritaet», over de vier «cardinaeldeugden» hebben de heidensche meesters (Plato) veel geschreven; ze zijn wijsheid, macht, sterkheid en rechtvaardigheid en ieder heeft drie «officiën». «Hierna willen wi weder comen tot onser materiën». De «gave des anxts» plant ootmoed in de plaats van hoverdie. «Merct ende verstaet wel, hoe die sondaer, dier slaept in dootsonden, is recht als een droncken buve, diet al verloren heeft in die tavaern ende is so arm ende so naect, dat hi niet en heeft. Mer hi bevoels noch en beclaghes self niet, mer hi waent een groet here wesen. Mer als hi gheslapen heeft ende tot hem selven coemt, so ghevoelt hi eerst sijn ongheval ende beclaghet sijn verlies. Dit is dat eerste guet, dat die heilige geest den sondaer duet als hi hem visiteert, want hi geeft hem sin ende memorie, want hi bekent wat guet dat hi verloren heeft ende in wat armoede dat hi ghevallen is overmits sijnen sonden» (322). Vier vragen doet de H. Geest den hoovaardigen zondaar: «Waer bistu? Waen coemstu? Wat duetstu? Waer gaetstu?» «Dit sijn die vier donreslaghen, die den sondaer vervaren ende doen beven», zoo geraakt hij tot besef van zijn ellendig bestaan en wordt «arm van geeste».

De deugd der ootmoedigheid heeft zeven graden: («Merct dat een ighelic van desen duechden, daer ic nu of wil spreken, hebben zeven graden, daer si mede openbaert worden ende wassen int herte mit haren werken ende zeden, daer si mede bekent worden van buten; want die duecht wast int hoghe als een appelboem of een cipres of een cederboem ende werpt haer telgheren uut aen beiden siden» (328). Volgt de behandeling van ootmoedigheid van den laagsten graad tot den hoogsten, tot «die summe»; wie die bereikt heeft «mach van die vruchte des booms plucken ende eten» en hij zal God te recht eeren, anderen prisen, hem selven laken (hij is «gelijc een cleine kint, datter is des conincs soen ende erfnaem vanden conincrike, datter screiet inder wieghen ende en weet niet van sijnre hoecheit ende van sijnre rijcheit» (338), armoede minnen, «gaerne dienen», «den lof der werelt vlien» («recht als een ioncfrouwe heeft grote scaemte, als si hoert datmen van haer spreect, aldus ist mit desen, als hij hoert datmen guet van hem spreect», 346), de wereld naar waarde beoordeelen. — De gave der goedertierenheid plant «minne gods» in de plaats van nijd (349), wij moeten allen, «die hoghe ende die lage, die rike ende die arme», één zijn in God, om zeven redenen o.a. «omdat wi alle ghesellen sijn inder heervaert ons liefs heren ende ridderen ende soudenaren», «omdat wi alle leven geestelic van enen gheest, recht als wi alle leven van eenre lucht lichaemmelic» en «omdat wi alle leden sijn eens lichaems, daer onse

here dat hoeft of is ende wi die lede». Deze deugd «bewiset haer in seven manieren»: «onnoselheit die wi tot malcander hebben sullen», onderdanigheid, «caritate», goedertierenheid («ten vierden so trecken hem die leden aen, datmen enen igheliken duet, het si guet of quaet, blijscap of verdriet; slaetmen den voet, die mont seit: dat duet mi zeer») (354), rechtvaerdicheit (correctie) («ist dat een lit gequeest of siec is, alle die ander leden helpen daer toe, dattet gesont worde») elkander verdragen, opoffering. Ten slotte wordt in verband hiermee besproken «zalig zijn de zachtmoedigen» (357). — «Die gave der consten werpt uut die sonde des toorns ende plant maticheit». Deze gave is de prior van het klooster der ziel[1]) (360) en wijst den weg aan de rede, «sonderlinghe hoe si gheloven sal», en wie deze deugd heeft «is een groet oerdelaer ende wijs, want hi en duet niet, ten is wel ondersocht». De zeven graden zijn zelfkennis, beheersching der zinnen («in deser maten dat die gheest si een guet here ende dat lichaem een guet knecht», 366), «ghelijcheit» tegenover wereldsche dingen, «onderscheit» (waarbij de fabel van den hond en den ezel[2]) wordt te pas gebracht), zich spiegelen aan anderen (maar «men sal altoes die sonden haten ende niet die personen») waakzaamheid tegen de lagen des duivels, onze booze neigingen, en God altijd voor oogen hebben. Jezus sprak «salich is dieghene die in allen dinghen onderscheit heeft ende maet», maar daarmede zouden wij niet veel gewonnen hebben, aangezien onze tekortkomingen in dezen vele zijn; gelukkig dat ook het woord gesproken is «zalig die gheen dier screien», nl. zij die leed hebben van hunne zonden; zij toch die den juisten blik op de wereld hebben verkregen, hebben «ses manieren van tranen» (377) en dus zullen zij vertroost worden.

Nu zijn de gaven en deugden behandeld van hen, die in de wereld verkeeren, en zullen de gaven en deugden worden besproken van diegenen, die de wereld versmaden en verlangen hebben «naden berch der volcomenheit». Wilt gij het verschil tusschen de menschen van dezen staat en van den vorigen inzien «nu sich an een ionc burgher ende een nieuwe ridder, hoe verscheiden gedachten dat si hebben ende verscheiden verlangen. Die burgher denct om sijn comanschap ende om sijn winninge, ende dat einde sijnre meninge is, dat hi rijc mach worden ende gheëert in sijnen leven. Die nieuwe ridder gaet al enen anderen wech, want hi denct om hoecheit te doen, mildelic te geven, ridderscap te leren, inden wapen te gaen, verdriet te liden, vroomheit te bewisen ende in hogen staet op te climmen» (378). Voor zulk een hoogere levensopvatting is de «gave der stercheit» noodig, die doet hongeren en dorsten naar gerechtigheid en die «vroom-

---

[1]) Er staat «des cloesters der abdijen» maar 't Fransch heeft: «en cloistre de l'ame».

[2]) Zie beneden: legenden en exempelen.

heit» in de plaats van traagheid plant. De deugd der «starcheit», eigenschap der ridderen Gods, was al door de oude philosofen in zessen verdeeld: «grootmoedigheid, betrouwen, sekerheit, lijtsaemheit, stantachticheit, volherdinge; mer onse meester Jhesus, die die philosophie ende oec die philosophe ghemaect heeft, die heefter dat zevende punt toe gedaen.. honger ende dorst totter gherechticheit» (382). Ieder dier zeven graden wordt uitvoerig besproken, maar vervolgens «wort die vroemheit eens guet ridders ons liefs heren getoont in zeven manieren, want mit zeven manieren van striden coemt hi tot zeven victorien», en komen strijd tegen de doodzonden, tegen twijfel, tegen toegeven aan vleeschelijke zwakheid, tegen de wereld, «vrou aventuer mit haer rat», tegen de booze menschen en eindelijk tegen «idel glorie».

Het uitvoerigst wordt over den strijd tegen de doodzonden gehandeld, want daartegen is de mensch gewapend met het «pansier der penitencien», dat uit berouw, biecht en voldoening bestaat en zoo krijgt de schrijver gelegenheid om uitvoerig over de biecht te handelen, «die goede camerierster, die dat huis reinicht ende werpt al die vuilnesse uut» (396—414), waarbij zes «condicien» worden onderscheiden en vijf dingen worden opgesomd «die die biecht beletten». De gave des raads plant barmhartigheid in plaats van begeerigheid; onder deze gave wordt verstaan het gehoor geven aan goeden raad, en de beste dien wij kunnen krijgen is Jezus woord: «ganc ende vercoop al datstu hebste» (422). Zeven dinghen «trecken den mensche tot ontfermherticheit» nl. natuur («want gheen voghel en eet dat ander dat van sijnre naturen is»), gracie, het gebod der H. Schrift, de goedheid Gods, Gods eer, vrees voor het laatste oordeel, en «die vrucht die wast anden boom» ingevolge het woord: «geef den armen en God zal het u loonen», waarvan eenige exempelen worden meegedeeld (431—434) «die ons bewisen dat ontfermherticheit is een goet coepwijf»; zelfs kan ze ons bewaren voor den dood. De boom der barmhartigheid heeft zeven takken ter rechteren zeven ter linkerzijde: de geestelijke en de lichamelijke werken van barmhartigheid. De geestelijke zijn: «goeden raet te geven den genen dies behoven»; «wel te raden diegene die een te regeren heeft, als guede prelaten haer onderstaten»; «castien die bose»; «te troesten die drovige»; «dat een vergeeft dat hem misdaen is», medelijden met zondaren en te bidden voor zijn vijanden. Ieder dier zeven wordt opzettelijk behandeld zooals daarna ook ieder der zeven lichamelijke werken, die weer aanleiding geven tot het mededeelen van eenige «schoone exempelen»; eindelijk volgt er een uitvoerig hoofdstuk «Hoemen aelmis doen sal» (455—465): «mit blider herten», «haestelic» («die wijle dat wij tijt hebben: Als een rijck mensche comen sal in een stede of dorp, so sent hi sijn boden voer om die herberghe te beslaen, anders mocht hi wel missen van goeder herberghen. Die guede foriers, die die herberghe des paradijs beslaen, sijn die aelmissen, die si ghedaen hebben

in haren leven; die aelmissen nader doot sijn als een knecht ontfangen wort, die te laet ter herbergen coemt, so dat sijn heer dicwijl qualic gheherbercht wort» (459), «mildelic», «oetmoedelic». Menschen die aalmoes doen in zonde «sijn als die gene die haer huus timmeren an die een side ende brekent an die ander zide». Ten slotte komt de toepassing der zaligspreking: zalig zijn de barmhartigen.

Als inleiding op de hoofdstukken over de laatste twee gaven wordt het onderscheid uiteengezet tusschen het werkelijke leven, waartoe de vijf vorige, en het volmaakte (schouwende) leven, waartoe de twee overige behooren (467, 468). De gave des verstands is een licht dat «tverstant des menschen reinicht, soe dattet claerlic mach verstaen in desen sterveliken leven god ende sinen scepper ende gheestelike dinghen als enghelen, zielen ende die dinghen die horen tot salicheit der sielen, dat zijn die twaelf articulen des gheloves, daer wi langhe voer of ghesproken hebben in een tractaet op hem selven» (469). Inzonderheid verdrijft deze gave de zonde der onkuischheid, «die den mensche gelikenen doet den dommen beesten», en «daer wi langhe hier voer of ghesproken hebben inden tractaet vanden sonden» (471). De zeven graden van den boom der reinheid zijn: «reine consciencie», (te bewaren door trouw kerkbezoek, biecht «dat is een lavoer daer hem een dicke in sal wasschen» en «ghehoechnis der passien ons heren»), «te bewaren den mont van onnutten woerden», «te bewaren die vijf sinnen des lichaems», «te setten dat vleisch onder die voet», «te vlien quaet gheselscap», «onledich te wesen» en innig gebed (480). Om goed te bidden moet men hebben: «recht ghelove», «hope te vercrigen dat men bidt» (hierbij weer een verwijzing naar een voorafgaand hoofdstuk: «Wi hebben ghetoont van tween dingen, vanden lichaemliken guede ende vanden geesteliken..»), innigheid («een bode, die gheen brief en heeft, noch kennisse, die en gaet niet lichteliken totten coninc; ghebet sonder innicheit is die bode sonder brieven»); vooral in de kerk bidden is goed; hoe men zich in de kerk te gedragen heeft, leert een afzonderlijk hoofdstuk (492—496). «Nu heb ic di bewijst drie dinghen, die inden ghebede wesen sullen: ghelove, hope ende devocie; mer opdat ghebet volcomelic ontfanclic sij gode ende ghehoert, soe moeter dat vierde toe wesen, opdattet hebbe twee vloghelen, diet voer gode draghen.. vasten ende aelmisse te geve..» Na deze zeven graden van den «boem der reinicheit» wil de schrijver ons zeggen «die telghen van desen boem naden seven staten der menschen, die inder werelt sijn», nl. hoe men in die verschillende staten rein kan blijven. Zoo handelt hij dan van «maechden die huiliken willen», van hen die besmet zijn van lichaam, maar door berouw en biecht gereinigd, van het huwelijk (505—508), «vanden weduwen», «vanden maechden», wier symbool een lelie is met zes bladen en drie «greinen vergult die beteikenen drie manieren van god te minnen», «vanden clercken»

(«die spieghel der heiligher kerken; als die spiegel vuil is, dat sietmen alte lichtelic ende die hem daerin spieghelen en sien haers selves smetten niet omdat die spiegel so vuil is») (518) en «van den staet der religioser», waarbij verteld wordt van een duivel die een monnik wist te verleiden (521). — Op deze deugd is toepasselijk: zalig zijn de armen van geest, maar vooral: zalig zijn de reinen van harte. De zevende gave is die der «smakende wijsheit», die tot contemplatie leidt, den hoogsten trap van de ladder der volkomenheid, vanwaar men echter tot den laagsten moet afdalen: dien der ootmoedigheid. De gave der wijsheid plant «soberheit» in de plaats van gulzigheid. «Soberheit» doet ons de heerschappij over ons lichaam behouden, die de duivel zoekt te vermeesteren; het is een deugd «die bewaert redelike mate, niet alleen in eten ende in drincken mer in allen duechden». Men zij matig in zijn denken, door verstand niet boven geloof te stellen; in begeeren, in spreken (verwijzing naar het «tractaet vanden sonden der tongen»), in hooren, in kleeding, in gedrag, in eten en drinken. Zoo komt men tot volkomen, onuitsprekelijken vrede «ende want icker niet of spreken en sonde konnen, dan al stamerende, noch volcomelic uutspreken en mach, so wil ic swighen ende mijn reden sluten ende mijn dicht einden tot glorien ende eren ons heren jhesu cristi in wien is alle eer, dat hi ons leide in sinen gheselscap, daer ewich leven ende ewighen vrede is. Amen».

II.

DE COMPILATOR.

Met inlichtingen omtrent den schrijver zijn de handschriften, hoe talrijk ze ook mogen zijn, niet scheutig en te meer is dit te betreuren, daar die weinige inlichtingen toch nog nagenoeg de eenige zijn, die ons zijn toegekomen. Verreweg de meeste hss. hebben aan het slot, zooals b.v. Mazarine 870: «Cest livre compila et parfist .I. freres de l'ordre des prescheurs a la requeste dou roi de France Philippe en l'an de l'Incarnation Nostre Seigneur Jesu Christ mil CC et soixante et XIX». Dit jaartal 1279 wordt zóó eenstemmig door de meest uiteenloopende mss. opgegeven, dat wij het als vaststaande aannemen, te meer daar het, zooals straks blijken zal, met andere van elders komende gegevens in overeenstemming is. Het aangehaalde hs. is van 1295, immers het explicit luidt verder: «et cist presenz livres fu finez l'an Nostre Seigneur corant par MCC quatre vinz et quinze ans, ou mois de decembre, par la main Estiene de Monbeliard prestre vicaire perpetuel S. Meulon en Pontoise. Deo gracias». Men bezit, voor zoover mij bekend, twee nog oudere handschriften: in *Romania* XXIII wordt er een genoemd van 1289, dat berust te Barrais, bij lord Ashburnham (B. O. 246), en de Bibliothèque Nationale bewaart er een van 1294, waarvan een beschrijving voorkomt bij PAULIN PARIS in zijn bovengenoemd werk, deel VII, blz. 290, op het oude nommer 7283. Het is thans ms. fr. 938, is bijzonder merkwaardig door vijftien miniaturen, die ieder een geheele bladzijde beslaan en waarvan men er een vindt afgebeeld in het tweede deel van PETIT DE JULLEVILLE, *Histoire de la Langue et de la Littérature Française*; op de laatste bladzijde leest men «et fu escripz de Perins de Falons clerc au mois d'octambre que li miliaires notre corroit mil II^c IIII vinz et XIIII».

Heerscht er al groote eenstemmigheid in de vermelding van het geboortejaar, over den doopnaam zijn de afschrijvers het lang niet eens. «La somme de vices et de vertus» en «La somme le roi» komen het meest voor, maar vooral in de 15de eeuw schijnt men deerlijk in de war te zijn geraakt; de copiist van ms. B. N. fr. 459 weet er geen raad meer mee: «Li livre qui est appelés le mireur du monde que aucuns appelent vices et vertus, les autres l'appelent la somme le roy... Cy commence le livres de vices et de vertus que on appelle la somme le roy philippe».

Anders weer ms. B. N. fr. 22935: «cy commence le livre qui est appellé le mirouer du monde. Et parle des vices et des vertuz. Et aucuns l'appellent la somme le roi», of ms. B. N. fr. 1040: «C'est la table ou sont contenus tous les chapitres de quoi ce livre parole qui est appelé la somme le roi»; één folio verder leest men dan: «ci commence le miroer du monde». Het ms. B. N. fr. 24780, dat wij ter vergelijking met 't Middelnederlandsch gebruikten, heeft: «ci commence li livres francois qui est appelez li livres roiaux de vices et de vertus;» ms. B. N. 17098: «Le livre de la philippine»; Brussel 11208: «Li livre royal ou la somme le roy».

Summa (fra. somme, mnl. summe, somme)[1]) is een titel, die in de Fransche en Latijnsche middeneeuwsche letteren en vooral in de 13de eeuw evenveel voorkomt als «spiegel» in de onze («speculum», ook in het Fransch: «Miroir du Monde», zie beneden). Men verstond er onder zoowel «verzamelde werken» van een auteur, zooals «*Summa sermonum*» van GUI D'EVREUX («summa vulgo dicta Guiotina»)[2]) of verzameling van een bepaald soort geschriften, zooals «*Summa de festis*» van EVRARD DE VILLEBENIS[3]), als een boek dat alles over een wetenschap samenvatte, handboek, compendium, encyclopaedie. Zoo spreekt men van THOMAS VAN AQUINO's «*Summa Theologiae*» (en deze overeenkomst in titel deed den afschrijver van ms. B. N. fr. 958 *la Somme le Roi* aan Thomas toeschrijven)[4]), van de «*Summa de arte Praedicandi*» van ALANUS VAN RIJSEL, van de «*Summe Rural*» van JEAN BOUTEILLIER (zie P. FREDERICQ, *Corpus* II, blz. 185, 188, 194; Dietsch: Somme Rurael, Campbell 360, 361), van de «*Summa Confessorum*» van JOHANNES VAN FREIBURG (die wel bedoeld zal worden Vrije Fries 1890, blz. 324: «als Johannes seghet in summa confessorum»), door broeder Berthold in het Duitsch vertaald[5]), van de «*Summa Angelica*» van FRA ANGELICUS DE SEGUSIO[6]), van de «*Summa de Poenitentia*»[7]). Van Emo van Wittewierum lezen we, dat hij «Summas Artis Grammaticae necnon et summas Dialecticae» bestudeerde[8]). In de eenigszins gewijzigde beteekenis van «het voor-

---

1) Vgl. Du Cange in voce.

2) Lecoy, blz. 128.

3) D. i. verzameling preeken over heiligen-dagen enz., ib. 166.

4) Nog in het laatst van de 17de eeuw gaf de bekende Coccejaansche professor Johannes van der Waayen een «Summa Theologie» uit (Franeker 1689).

5) Geffcken, blz. 25.

6) Ib. blz. 25.

7) Kalff, Lied 583.

8) Wybrands, Dial. Mirac. in Moll en de Hoop Scheffer's Studiën en Bijdragen, II, blz. 77. — Prof. Verdam noemt mij nog de «Summa Praedicantium» van Bromyard; overigens zal ieder, die kennis neemt van Middeneeuwsche wetenschap, de lijst gemakkelijk kunnen aanvullen.

naamste, de quintessens» komt het woord voor in de Coninx Summe zelf (265): «in desen voerseiden achte salicheden so is besloten die grote scat, dat heilighe tridsoer, datmen heet die summa vander nuwer ewe...». In de *Bibliotheca Belgica Manuscripta*, een door ANTONIUS SANDERUS in 1641 opgemaakten catalogus van tal van Zuid-Nederlandsche boekerijen, komen tallooze malen titels voor als «Summa de Vitiis», «Summa de Virtutibus»; op blz. 166 staat vermeld «Guilelmi Paraldi Episcopi Lugdunensis Summa Virtutibus et Vitiorum», een in de Fransche stichtelijke litteratuur welbekend werk: *la Somme des Vices et des Vertus* van GUILLAUME PERRAUD, geschreven vóór 1261 [1]). Al die parallellen maken den titel van het door ons uit te geven werk nu volkomen duidelijk: de auteur zal het gedoopt hebben «*la Somme des Vices et des Vertus*», en daar er in stond vermeld, dat het op 's konings verzoek was samengesteld, kreeg het den bijnaam van «*la Somme le Roi*» [2]), evenals het werk van Guy d'Evreux «Summa Guiotina» werd genoemd.

Reeds hebben wij boven het explicit afgeschreven, dat in de meeste en daaronder de oudste Fransche handschriften voorkomt en behoudens kleine wijzigingen doorgaans luidt: «Cest livre compila et parfist .I. frere de l'ordre des preescheors a la requeste le roi de france phelippe en l'an de l'incarnation nre. Seignor Jhu crist MCCLXXIX». Sommige hss. hebben «fist» in plaats «parfist», maar het laatste wordt door P. MEYER, daar het 't meest en in de beste exemplaren voorkomt, voor de beste lezing gehouden (= acheva); ms. B. N. fr. 939 heeft: «compila et parfist et ordonna». Is dat explicit te vertrouwen — en de overeenstemming op andere punten met later te vermelden gegevens, doet dit zooals we reeds zeiden, aannemen — dan hebben wij dus volgens de authentieke getuigenis van den auteur of van de vroegste afschrijvers van zijn werk, te doen met een compilatie.

Wat nu den persoon van den compilator aangaat, de eer van op hem en zijn werk het eerst de aandacht te hebben gevestigd komt toe aan de biografen der *Scriptores Ordinis Praedicatorum*, QUÉTIF en ECHARD. Zooals zij aantoonen op blz. 386 van het eerste deel van hun groot werk, hebben zij hem teruggevonden in den LAURENTIUS, door hen ter onderscheiding van naamgenooten LAURENTIUS GALLUS, LAURENT LE FRANÇAIS, gedoopt, die biechtvader was van Philips III «le Hardi», den zoon en opvolger van Lodewijk den Heilige. Immers de Fransche handschriften zijn het daarover eens, dat 1279 het jaar is der voltooiing en dat het werk werd geschreven op verzoek van

1) Lecoy, blz. 111. In de voorrede op Der Sielen Troest (zie hst. VIII) worden de Somme Ganfridy, de Somme Heinrici en de Somme der Ghebreken ende der Duechden genoemd.

2) Men weet dat «le roi» hier in den genitief staat.

een koning Philips, die dan niemand anders kan zijn dan de genoemde koning Philips III (1270—1285). QUÉTIF en ECHARD nu kenden een handschrift, dat in hun tijd bij de Parijsche Franciskaners berustte, maar in later dagen niet is teruggevonden, het oudste volgens hun zeggen, waarin aan 't slot, met dezelfde hand als de voorafgaande tekst geschreven, de woorden voorkwamen: «Cest livre compila et perfit Freres Lorens de l'ordre des Preschours, confessor lou roi de France, a la requeste dou roi Philippe: liquel livre est de vices et des vertus, des VII dons dou s. Esperit et des VII beneurties en l'an de l'incarnation nostre seignour Jhesus Christ MCC soixante et dix et neuf. Deu graces». Een Dominikaner monnik dus, biechtvader van den Franschen koning, wat niet vreemd is in een tijd, waarin de Predikheeren het hoogste aanzien genoten en verdienden. In het *Bulletin de la Société des Anciens Textes* voor 1892 wordt door P. MEYER een hs. genoemd (ms. S. Geneviève H. f. 4), doch niet nader besproken, waarin de aanwijzing voorkomt: «Cest livre compila et fist frere Lorens d'Orliens de l'ordre des preescheurs a la requeste...» etc. Hij schijnt dus van Orleans geboortig. Allen twijfel aan de juistheid van wat hun hs. leerde hebben QUÉTIF en ECHARD echter doen verdwijnen door te wijzen op het testament van Pierre d'Alençon, tweeden zoon van Lodewijk IX en broeder dus van Philips III, waar zij lazen: «Avecques ce nous nommons nos executeurs.... Frere Lorens confessor notre tres chier seigneur et Frere le roi de France.... actum anno MCCLXXXII» [1]).

Na een opsomming der hun bekende hss., waarbij er een is: «Cy commence li livres Francois qui est appellez li livres roiaux de vices et de vertus», dat het bovengenoemde ms. fr. 24780 schijnt te zijn, spreken QUÉTIF en ECHARD ook, maar met weinig kennis van zaken, van de Catalaansche en Italiaansche vertalingen. Hoogst gunstig is hun oordeel over den inhoud zelf van het werk «in quo doctrina christiana clara admodum et eleganter pro aetate, sed et erudite explicatur, unde et eo seculo et duobus sequentibus nullus fuit praesertim in aula et apud magnates celebrior et communior, identidem pro ratione mutationis in lingua stylo mollitus». Zij meenden dan ook dat het boek, in modern Fransch overgezet, slechts weinig zou behoeven te worden gewijzigd om weer even populair te worden als in de middeneeuwen.

Meer over LAURENT vinden we bij LECOY DE LA MARCHE in zijn reeds aangehaald werk, pag. 130 [2]). In het hs. B. N. fr. 939 toch (een

---

1) Het testament is afgedrukt door Du Cange in zijn «Observations sur la vie de Saint Louis par Joinville».

2) Een paar kleine onnauwkeurigheden bij hem over de Somme: «on connaît et on a publié la Somme des Vices et des Vertus» — een uitgave bestaat niet; «Comte d'Alençon frère de Saint-Louis» — lees: frère de Philippe III.

copie van 1327 [1])) sluit het explicit «Cest livre compila et fist et ordonna ung frere de l'ordre des Prescheurs.... de Saint Jacque de Paris, a la requeste du bon roy Philippe de France, en l'an de l'Incarnation N. S. mil deux cent soixante-dix-sept» niet de Somme af, maar komt eerst na vijf sermoenen, waardoor de Somme daar gevolgd wordt en die door QUÉTIF en ECHARD worden opgegeven met «non nominatur auctor». Het is waarschijnlijk dat wij hier met werk van LAURENT te doen hebben (en dat het jaartal 1277 dat van de sermoenen is). Van de vijf bedoelde stukken is het eerste een soort handleiding voor den biechtende, het laatste is een preek over Palmzondag, de andere zijn zgn. «sermones communes» (tegenover: gelegenheidspreeken). De taal is eenigszins verjongd (zie PAULIN PARIS, VII 293). — Zoo het toeschrijven van deze preeken aan frère LAURENT niet meer is dan eene, zij het ook waarschijnlijke, gissing, dàt wij preeken van hem over hebben, is zeker. Het ms. B. N. lat. 3557 bevat op folio 97 een Latijnsche homelie voor den Zondag in den octaaf van Driekoningen, op naam van «Fr. Laurentius confessor deffuncti regis», terwijl hetzelfde ms. op fol. 167 een preek geeft voor den vierden Zondag in de vasten, van den «confessor regis», met welke woorden hij stellig weer wordt bedoeld. Daar Philips III in 1285 stierf, zijn deze sermoenen op zijn vroegst in dat jaar te stellen.

[1]) Ook dit schijnt onjuist, mijne notitie's uit den catalogus van Omont geven: hs. 15de eeuw, in fine «suit la mention de l'auteur de la Somme et celle de deux copistes qui ont transcrit successivement le même ouvrage en 1294 et 1327». In ieder geval hebben we dan toch met een nauwgezet afschrijver te doen!

III.

DE SAMENSTELLING DER SOMME LE ROI.

In het vorige hoofdstuk is er op gewezen, dat frère LORENS D'ORLIENS volgens de aanwijzingen der handschriften zelve minder de schrijver mag worden genoemd van het «Koninklijke Boek», dan wel de compilator er van; dat hij zijn werk heeft «samengevoegd, voltooid en gerangschikt». In ieder geval is die mededeeling niet in strijd met de mogelijkheid, dat hij een gedeelte van het verzamelwerk zelf heeft geschreven, en wij zullen nu door ontleding der *Coninx Summe* en vergelijking met andere geschriften trachten na te gaan, wat er eigen werk van 's konings biechtvader mag zijn geweest, en in hoeverre hij slechts degene is, die reeds bestaande verhandelingen, door ze oordeelkundig bijeen te voegen, voor tijdgenoot en nageslacht heeft bewaard. Een voorloopig onderzoek hiernaar is ingesteld door P. MEYER en door C. BOSER, en van hunne resultaten zal straks gebruik worden gemaakt; veel verder konden wij het niet uitstrekken, immers daartoe worden tijdroovende nasporingen in de Bibliothèque Nationale vereischt, en in Frankrijk zelf schijnt na de beide genoemde heeren nog niemand zich daaraan gewaagd te hebben; een door BOSER toegezegde studie over dit onderwerp is, voorzoover ik weet, nog niet verschenen. Men zal zien, dat ik niet overal tot dezelfde uitkomsten geraakte als MEYER, maar ook dat ik mijn meeningen onder voorbehoud geef, daar bewijsvoering telkens stuitte op gebrek aan materiaal.

Ontleding der Somme le Roi. Het is niet moeilijk in de Somme verschillende stukken te onderscheiden, die slechts los met elkaar zijn verbonden; in den aanvang althans viel dit gemakkelijker dan het vinden van eenig verband, hoewel dit zeer zeker is aan te wijzen. LAJARD deelde de Somme in drie stukken, die respectievelijk overeenkomen met de gedeelten 1. 2. 3, 4 en 5. 6 naar de volgende, door MEYER[1]) voorgestelde, verdeeling in zes traktaten:

1. De tien geboden.
2. De twaalf artikelen.
3. De zeven hoofdzonden.

---

[1]) Bulletin 1892. Meyer nommerde naar de volgorde in het door hem daar besproken hs. Alençon 27, die abnormaal is, en behalve daar ter plaatse slechts voorkomt in de mss. fr. 409 (14e E.) en 22932 (± 1300). Wij geven de normale volgorde aan; de andere wordt dan voorgesteld door 3. 2. 1. 4. 5. 6.

4. Ars moriendi enz. (wij duiden dit aan als «het vierde traktaat»).
5. Het Pater Noster.
6. De zeven gaven van den H. Geest.

Deze onderdeelen werden dikwijls ook door de afschrijvers onderscheiden, b.v. ms. Alençon: «ci coumence li traitez des vertus, coument on aprent a bien morir»; ms. B. N. fr. 22932: «Ci fine li livres des VII pechiez mortex»; ms. fr. 1745: «Ayssi feniss lo tractat dels VII pecatz mortals. Gratias ne aia nostre senhor»; Huet[1]) 31: «Hier eindet die prefacie of voerreden. Hier beghint nu dat boek van den X gheboden»; Huet 109: «Van den duechden hoemense vercrighen mach»; Miroir ed. Chavannes: «Ci fine li romans des vices et commence le livre des vertus». Bovendien komen sommige dier stukken afzonderlijk voor, maar alvorens hierover uit te weiden, vestigen we de aandacht op den vroeger al genoemden, met de Somme dikwijls verwarden en aan haar analogen

Miroir du Monde. Er bestaan van den *Miroir* (Mireur, Mireour, Miraour) verscheidene hss., waarvan het beste volgens MEYER moet zijn ms. B. N. fr. 14939 «escript a Paris l'an MCCCLXXIII la veille de l'ascension nostre Seigneur»[2]), overeenkomende met den door CHAVANNES uitgegeven tekst, waarvan echter het hs. onvolledig blijkt te zijn. Een anderen, doch verwanten Miroir geeft ms. B. N. fr. 1109, geschreven in of kort na 1310. Boven zagen wij reeds, hoe de titel van Miroir overging op de Somme en men de namen zonder onderscheid door elkander gebruikte. Omgekeerd vindt men zelfs het bekende explicit der Somme onder sommige hss. van den Miroir, met name onder 14939. Dat de verwarring der twee voor de hand lag, ja, dat de vraag gewettigd is, of wij inderdaad wel met twee verschillende werken te doen hebben, zal duidelijk worden uit het overzicht, dat wij hier, de uitgave van CHAVANNES gebruikende, laten volgen, en dat men vergelijke met den inhoud en de aangegeven ontleding van onze Somme:

1. De tien geboden. (Volkomen gelijk aan Somme 1).
2. De twaalf artikelen. (» » » » 2).

3*a*. De zeven hoofdzonden. In plaats van den proloog der Somme hier een geheel andere (zie beneden). «Orgueil» («ci parole de orguel en especial»). De onderverdeeling in zeven takken is dezelfde; de tekst stemt nu eens woordelijk overeen, heeft dan weer niets gemeen met dien van de Somme. Bij «Despit» (één der takken van «Orguel»): «comment on doit tenir les festes»; bij «Vaine Gloire» (eveneens een tak van «Orguel») «de la Vanité qu'est en Chevalerie», «de la Vanité

---

1) Manuscrits Néerlandais de la Bibliothèque Nationale.
2) Bulletin 1892.

de la langue», «de la Vanité qui est aux biens de fortune», «de Losengiers», «de la bataille d'Umilité et de Vaine Gloire»; na den zevenden tak, «Mauvaise Paour», volgt: «Pourquoi le pechié d'Orguel fait a fuir», «des remedes contre le pechié d'Orguel». Daarop volgen «Envie», «Ire», «Accide», «Avarice», met de onderverdeelingen als in de Somme, maar ieder gevolgd door de «remedes»; «Luxure», waar de «remedes» bij ieder onderdeel worden behandeld; «Glouternie», «des péchiés de la Taverne» (overeenkomende met maar korter dan de Somme).

b. «Ci commencent les pechiés de la langue et aprés sont les fruits qui puevent venir de la langue». Het eerste stuk is gelijk aan «de tien sonden der quader tongen» in de Somme, maar er volgt: «Du profit de la langue» (vergeleken bij vruchten; ze zijn: «Dieu loer — li gracier — oroison — confession — atemprance — abstinence — enseigner — quant l'omme voit que on fait tort et vilonie a dieu et a son prochain, il en parle....»). «L'arbre sec». «De la chaine des vices»[1]) (in 't hs. geplaatst na «Ire»). «Ci fin le romans des vices et commence le livre des vertus».

4*a.* «Envis muert qui apris ne l'a.... (in fine).... en tels vie va on ou par grace ou par vertu et nenne autrement» (Con. S. 255).

b. «Ci est le jarding des arbres des vertus». (Ook dit vierde traktaat komt overeen met de Somme).

5. Het Pater Noster (overeenkomende met de Somme).

6. De zeven gaven van den H. Geest (ontbreekt in het hs. van Chavannes, maar komt voor in de andere hss. b.v. ms. fr. 14939) (overeenkomende met de Somme).

Afzonderlijk voorkomende traktaten. Blijkt uit de gegeven overzichten reeds het compilatiekarakter van *Somme* en *Miroir*, het afzonderlijk voorkomen van sommige traktaten stelt het buiten allen twijfel. Dit afzonderlijk voorkomen zou niemand behoeven te verwonderen, daar ze, althans enkele er van, bijzonder geschikt zijn om uit het zwakke verband te worden genomen en zelfstandig voort te leven, zooals onder meer dan ook geschied is met het vierde traktaat waarvan wij bij de behandeling van den Dietschen tekst een afzonderlijke uitgave zullen terugvinden in CAMPBELL 446. In dit geval dringt zich echter onmiddelijk de vraag aan ons op, of niet die stukken, in plaats van

[1]) Bij Geffcken, Bildercatechismus, blz. 86, wordt een traktaat aangehaald «Von der tügenden ketten wie ein tügent die anderen an sich heftet ader stricket», voorkomende in een Hamburgsch hs.

ontleend te zijn aan de Somme, ouder zouden kunnen wezen dan de Somme zelf en de bouwstoffen uitmaken, waaruit Somme en Miroir zijn opgetrokken? Van het Paternoster afzonderlijk vond ik slechts gevallen aangegeven, die noch door ouderdom, noch door afwijkende redaktie tegen afleiding van de Somme pleiten. Anders is het met 1, 2, 3 en 4, die gevonden worden in omstandigheden, welke duidelijk aanwijzen, dat ze ouder zijn dan de Somme zelf.

Het door P. MEYER [1]) besproken ms. fr. 13304 der Bibliothèque Nationale namelijk is een stuk, waarvan het schrift volgens dien palaeograaf niet jonger kan zijn dan van ± 1280; de zuivere taalvormen doen aan een nog vroeger tijdstip denken. Het is een afschrift, want er worden nog al wat fouten en slechte lezingen in gevonden. Dit hs. nu bevat de traktaten 1. 2. 3. der Somme en maakt het dus hoogstwaarschijnlijk, dat deze drie niet alleen reeds bestonden, maar zelfs reeds gecombineerd voorkwamen vóór de Somme [2]). MEYER maakt de gevolgtrekking, met terzijdestelling van wat hij vroeger (*Bulletin* 1892) had geopperd omtrent den samenhang tusschen Somme en Miroir, dat de auteurs van de eene zoowel als van den anderen de reeds bestaande en reeds samengevoegde drie verhandelingen hebben overgenomen, de eerste zonder te veranderen, de tweede met wijzigingen. Wij komen later hierop terug.

Een ander hs. der Bibliothèque Nationale, ms. fr. 1109, van omstreeks 1310, bevat de traktaten 3 en 4, in volgorde 4—3, 4 veel uitvoeriger dan de *Somme* en 3 in den afwijkenden vorm, dien we in den door CHAVANNES uitgegeven *Miroir* aantreffen. Het draagt eveneens den titel *Miroir du Monde* en werd door MEYER aanvankelijk voor een afschrift gehouden van een door hem *Ancien Miroir* gedoopt werk, dat de bron zou zijn èn van de *Somme* èn van den *Nouveau Miroir*. Met dien Ancien Miroir komt overeen een veertiende-eeuwsch handschrift te Nancy, dat tot titel voert «Livre de vraie sapience» [3]).

Eindelijk bevat ms. B. N. fr. 24431, van de tweede helft der dertiende eeuw, het eerste gedeelte van het vierde traktaat en wel in den meer uitvoerigen vorm, waarin het voorkomt in ms. 1109.

De verhouding tusschen de verschillende redaktiën. Niet alleen dus vinden we sommige traktaten afzonderlijk, maar ook in andere combinatie en redaktie, en het is te verwachten dat een onderlinge vergelijking voor de wordingsgeschiedenis van onzen tekst althans iets zal leeren. Daar het verschil tusschen de Somme le Roi en den Miroir du Monde alleen steekt in het «traité des vices», beginnen wij met dit

---

1) Romania XXIII.

2) Een ms. van de Bibl. S. Geneviève L. f. 13 bevat ook 1. 2 : 3 (3 zeer verkort) maar is niet ouder dan de 15de eeuw en kan dus aan de Somme ontleend zijn.

3) Catalogue général des mss. des bibliothèques publiques de France, IV, n⁰. 70.

aan een onderzoek te onderwerpen. Met de redaktie in de Somme le Roi komt overeen die in ms. fr. 13304, de zoo even genoemde combinatie 1. 2. 3. Met de redaktie in den Miroir komt overeen die van den zgn. Ancien Miroir, ms. fr. 1109 [1]). MEYER meende in de Somme den oorspronkelijken, in den Miroir den gewijzigden vorm van dit traktaat terug te vinden. Wij zullen trachten uit den inhoud zelf van de beide redaktiën het omgekeerde aan te toonen [2]) en beginnen met daartoe hier den proloog af te drukken, die in den Miroir aan de behandeling der hoofdzonden voorafgaat; een stuk proza, het zij in 't voorbijgaan gezegd, zoo treffend door schoone vergelijkingen en klare klankrijke taal, dat het ons spijt geen vertaling er van te bezitten in ons mooi Middelnederlandsch.

«Ci commence des vices qui sont les sept pechiés mortiex et premierement en general et aprés en especial de chascun, et des branches qui en naissent et chascun les doit savoir.

Qui ne donne que aime, ne prent que desire. Joie, leeche [3]) et bonne vie voudrait chascun avoir et le desire. Et nul ne veut la mauvaise vie laissier. Nul n'est si fol qui ne donast volentiers mauvaise robe pour bone, et toutes autres choses dourrait on volentiers, le mauvais pour le bon et un mauvais cuer pour un bon et une mauvaise ame pour une bonne. Et pour coi ne donez vous une mauvaise amour pour une bonne? Fol! dit le sage, que t'a meffait ton ame! Pour quoi la hes tu si cruelment? Qu'est il en ton hostel que tu ne voussisses avoir bon, se n'est une femme, ne enfans, ne cote [4]) ne chemise non noir, ne chauces ne chauçons? Et pour coi ne veus tu ainsi avoir bone amour et bone vie? Tu ne prises niënt plus ton ame que un mastin, en regart de tes euvres [5]). La bonne amour fait bon le cuer, la bone vie fait bone l'ame. Pour che te di et te loe et te pri [6]) que si tu veus a bien venir et avoir paix et joie et leeche en che siecle et en l'autre, si pren au comenchement bien garde a cui tu done l'amour de ton cuer, quer ch'est le plus bel tresor que tu aies. Qui ton amour a, il a ton

---

1) Andere handschriften, waar het afzonderlijk voorkomt, hebben voor een onderzoek naar de herkomst geen waarde, daar ze jonger zijn dan de Somme en dus aan deze kunnen zijn ontleend, b.v. ms. Arsenal 2082, dat uit de 15de E. dagteekent, en de Provençaalsche vertaling B.

2) Ook C. Boser schijnt tot deze opvatting over te hellen, blijkens een noot «.... ne voulant pas entamer pour aujourd'hui une discussion sur la question de savoir si la rédaction que M. P. Meyer appelle le Nouveau Miroir est réellement, comme il le veut, postérieure à celle qu'il appelle la Somme, proprement dite, ou si c'est l'inverse qui est vrai».

3) Liesse, d. i. blijdschap.

4) Een soort tunica.

5) «Vergeleken met (de hooge waarde welke gij aan) uwe werken (hecht), acht gij uwe ziel niet meer dan een hond».

6) Pour cela je te dis et te loue (= conseille) et te prie.

cuer, et qui ton cuer a, il a quenques tu as; si comme on seut[1]) dire «qui le vilain a, il a la proie». Pour che demande Dieu ton amour.

L'amour si est comme la rachine de l'arbre; et si comme Dieu dit en l'Evangile: «de bon arbre bon fruit», aussi de mal arbre mal fruit. Ainsi de bonne amour, bonne vie, et de mauvaise amour, mauvaise vie. Pour che dist bien St. Augustin «que vertu est amour bien ordenee».

L'une amour est charité, qui est rachine de touz biens, l'autre convoitise, qui est rachine de touz maus. L'une aemplist le chiel, ou sont les esleus, l'autre aemplist enfer, ou n'a amour ne ordenanche.

De ches deux rachines naissent deux arbres, dont li un est dit arbre de vie, pour che que son fruit donne vie et la garde sans mourir. L'autre si est appelé arbre de mort, pour che que son fruit donne mort qui ne puet mourir...

De ches deux arbres te veul je monstrer, a l'aide de Dieu, les grans branches et les getons[2]), et la nature et la vertu des deux arbres et des fruits, pour che que tu eslises le bon, et le mauvais fuies et hees[3]); et c'est la premiere lechon qu'il convient scavoir, qui cheste clergie veut aprendre[4]); chest a savoir son cuer garder et joie avoir et bonne vie mener.

Quer le commenchement de vraie joie et de bonne vie est pais de cuer, si comme je t'ai devant dit, et seurté de conscience. Et tu ses bien que un grant Roy qui veut que ses royaumes soit bien gardés et en pais et en joie, a trois choses penser li convient: premierement a ses anemis desconfire[5]) et mestre sous pie, les mauvaises lois de sa terre abatre; et aprés, affirmer ses chastiaux et bien garnir; aprés, faire droict et tenir droicture.

Hê! certes, grant Royaume garde qui son cuer garde, qui est plus grant que tout le monde, et grant Roy est qui bien le sait garder.

Nos anemis sont les pechiés, les mauvaises loys, si comme dist St. Pol, sont les vices du cuer et du cors. Nos fortereches sont les vertus. Les garnisons de chest chastel sont les bones euvres. Qui veut vivre hautement comme Roy, primes li convient les pechiés destruire, les vices du cuer abatre, qui sont les mauvaises coustumes; aprés, firmer son cuer de bones vertus, qu'il n'ayt garde de niënt qui l'y puist troubler le cuer, et garnir de bones euvres; aprés, tenir justice que larrons ni males gens n'i sourdent[6]), et puis vivre en bone pais et en bone joie, comme fist le sage Salemon; et ainsi a il le regne Dieu en li, ch'est a dire, le commenchement de chele vie qui nous maine el regne de Paradis. Et Saint Pol dist «que che n'est pas boire ne mengier, mais justice et pais et joie en Saint Esperit»; c'est a dire justement vivre, et en bele pais et joie en Saint Esperit, nenne qui viegne du monde ne de la char. Quer qui pris est a pais[1]) pour che que le

---

1) Pleegt.
2) Twijgen.
3) Van haïr; subj. evenals fuies.
4) «Indien men deze wijsheid wil leeren».
5) Mnl. scoffieren.
6) Opstaan.

monde veut et que sa char requiert, c'est laide pais et doloreuse joie, aussi comme il est de cheli qui pour che a pais, que il s'est rendu a ses anemis. Mais de belle victoire vient belle pais. Or comment vaincra ses anemis qui ne les connaist? Perilleusement va en batalle qui ne connoist ses adversaires. Premierement doit ses anemis conoistre, et puis mestre poine a eux destruire. Et qui veut faire un bel vergié en un lieu plain d'orties, premierement li convient les mauvaises herbes oster, les mauvaises rachines estirper, puis les bones entes planter. Cuer bien afaitié [2]) est comme delicieux vergié. Mais le cuer du pecheur, si comme dist Salemon, est aussi comme une gaste vigne et un champ desert plain d'orties et de ronches.

La male rachine, si comme je t'ay dit, est amour laide et desordenee. Ceste rachine gete plus de branches de pechié qu'on ne pourrait nombrer, quer male herbe croist volentiers. Ce sont les tisons du feu d'enfer, quant ils sont mortiex, ou de peurgatoire, quant ils sont veniaux. Dont il avient que l'arbe de pechié a plus de getons que li arbre de vertu, quer en plus de manieres on puet forvoyer [3]) que droit aler, et mestraire que a droit traire. Les sept branches principaux qui de la male rachine naissent, ch'est les sept vices principaux ou capitaux desquels issent tous les pechiés que on fait.

Le premier vice est orguel et les autres sont envie, pareche, ire, luxure, avarice et glouternie. Toutes ches branches issent d'amour desordenee et de mauvais desir. Li orguelleux desordeneement desirent li auteche [4]), li envieux autri damage, li yreux repos et oyseuse, li avers avoir, li luxurieux delice de rains, li glous [5]) delit de gueule. Quant chest amour est si grant et chest desir est si grant et si ardant qu'il passe l'amour de Dieu et fait trespasser les commandements de Dieu, adont est il apelé pechié mortel. Quer il tue l'ame et il tolt sa vie, che est Dieu, qui est la vie de l'ame, aussi comme l'ame qui est la vie du cors.

Pechié mortel est guerre mortel, et qui le fait, il a guerre mortel contre Dieu emprise. Et pour che est il apelé mortel.

Ches sept desirs, et ches sept manieres d'amours sont pour che desordenees que li homs aime che que il ne devrait mie aimer, plus que chen que il devrait aimer.

Orguel fut le premier pechié qui onques fust.... Les orguelleux qui compagnie et ordre deffont et brisent... aiment che que il ne doivent point aimer... Li parechieux aiment poi che que il devrai[en]t molt amer, chest Dieu... Li aver et li lecheur et li glout de gueule et li lecheur de cors ont amour desordenee, quer il aiment trop che que il devrai[en]t poi aimer, ch'est le delit de char et les biens temporeus.

---

1) Pais = smaak. Letterlijk: «Car si l'on se prend au goût pour....», d. i. «si l'on prend goût à....» Woordspeling met *pais* = vrede, in de volgende regels.

2) Gevormd, behandeld.

3) Fr. fourvoyer, den verkeerden weg op gaan.

4) Hautesse, d. i. roem, hooge positie.

5) Le glouton.

Mais quant ches desirs et ches amours ne sont mie si grans que ils passent l'amour de Dieu. si comme il avient quant on quiert son preu ou son delit ou honeur au monde, mais ne mie si ardaument que on veuille les commandemens Dieu trespasser., che apelons nous pechié venial, ch'est a dire pechié perdounable... Chascune de ches sept branches, quant le Deable les peut planter en cuer, croist et espant et molteplie sans mesure et sans nombre... Qui ches VII branches et les getons qui en naissent ne connaist, ja ne pourra se a droit confesser ne son cuer parfaitement espurgier ne espuisier, ne sara de quoy il doit merchi crier ni de quoy il le devra merchier..» [1]).

De meening van MEYER, dat redaktie S′ (die der *Somme le Roy* en van ms. 13304) ouder zou zijn dan redaktie M′ (die van den o u d e r e n en van den j o n g e r e n *Miroir du Monde*) is op de dateering der handschriften gegrond: ms. 13304 kan blijkens het schrift niet jonger zijn dan van 1280; de zuivere taalvormen doen aan een nog vroeger tijdstip denken; het voorkomen van schrijffouten bewijst dat het een afschrift is en het staat dus nagenoeg vast dat redaktie S′ ouder is dan de Somme le Roi en door LAURENT in de combinatie 1. 2. 3. kant en klaar werd overgenomen. Van redaktie M′ kan uit den ouderdom der hss. niet worden bewezen, dat ze reeds zoo vroeg voorkomt, want het oudste hs. van den ouderen Miroir klimt niet hooger op dan ± 1310. Bedenkt men echter, dat traktaat 4 in datzelfde ms. voorkomt in een vorm, die zooals beneden zal worden aangetoond, ontwijfelbaar ouder is dan die, waarin het zich in de Somme voordoet, dan is er niets tegen de onderstelling in te brengen, dat redaktie M′ evengoed als redaktie S′ ouder zou kunnen zijn dan de Somme, al is ze dan ook slechts in een jonger hs. overgeleverd.

Dit vooropstellende gaan we over tot een vergelijking der beide redaktiën. De proloog van redaktie S′ bevat de beschrijving van het beest uit de Openbaring, vergeleken bij den duivel; de zeven hoofden beteekenen de zeven hoofdzonden; de tien hoornen het breken der tien geboden «dat die duvel beiaecht waer hi can mit desen seven voorscreven sonden». Elk van deze hoofdzonden verdeelt zich «in veel manieren, als veel tacken die uut enen boem wassen of spruten». De indeeling der te behandelen stof geschiedt dus naar de zeven hoofden, en dit beeld wordt later bij de behandeling der zonden soms nog even herhaald: (48) «Dat ander hoeft der helscher beesten voorscreven is nijt»; (57) «Dat derde hoeft deser helscher beesten is toern»; (60) «Dat vierde hoeft deser helscher beesten is . . traecheit»; (69) «Dat vijfte hoeft deser helscher beesten, daer ic voer of gescreven hebbe, is vrecheit of giericheit»; (105) «Dat seste hoeft der helscher beesten is luxurie»; (115) «Dat sevende hoeft deser helscher beesten is die sonde

---

[1]) De tekst is, hier en daar wat bekort, en met eenige wijzigingen in punctuatie en accentuatie, afgedrukt naar Chavannes, blz. 23 vlgg.

des monts»; (171) «Aldus einden die seven dootlike hooftsonden».

De proloog van den *Miroir* geeft heel wat anders te lezen. Liefde wordt daar vergeleken bij een wortel, liefde tot 't goede is de wortel van den boom der goede vruchten, liefde tot 't kwade van een boom die kwade vruchten geeft. De kwade wortel groeit het weligst, als onkruid, en de boom der zonde heeft meer takken dan de boom der deugd; de zeven hoofdtakken zijn de zeven hoofdzonden. Ieder dier zeven takken, eenmaal door den duivel in ons hart geplant, groeit en breidt zich uit in takjes en twijgen zonder tal.

Men herinnert zich uit het overzicht, dat wij van de *Somme* gaven, dat daar juist deze allegorie wordt gebruikt; de allegorie van de «zeven hoofden der helscher beesten» loopt er dood, en men zal toegeven, dat de proloog van M′ beter op het werk past dan de proloog van S′; dat M′ een inleiding geeft op de wijze van behandeling, en S′ niet. Zelfs gelooven wij te kunnen aanwijzen, dat de proloog van S′ aan een ander werk is ontleend en door een kleine wijziging pasklaar is gemaakt voor ons traktaat. De zeven hoofden en hun beteekenis worden er opgesomd: «Het eerste hoofd is hoverdie, het tweede nijd, het derde toorn, het vierde traagheid, het vijfde gierigheid, het zesde gulzigheid van monde en het zevende onkuischheid». Zoo is de gewone volgorde der zeven hoofdzonden in middeneeuwsche werken[1]), maar die volgorde is niet behouden in ons traktaat, want de schrijver heeft aan de behandeling der zeven hoofdzonden, zooals men zich herinnert, een traktaat over de zonden der tong vastgeknoopt, waartoe hij onkuischheid deed vóórgaan en in de plaats van gulzigheid («gula») stelde «de sonden des monts»[2]), die nu in tweeën werden gesplitst: gulzigheid en de zonden der tong. In den proloog bleef de oude volgorde bewaard van het traktaat, waaraan deze was ontleend; echter werden er aan toegevoegd de woorden: «Dit sijn die seven hooftsonden ende elc van desen verdeelt haer in veel manieren als veel tacken die uut enen boem wassen of spruten», vóór ieder hoofdstuk van het traktaat werden de opschriften ingelascht: «dat ander hoeft der helscher beesten is...» enz. (hoewel de rest, wat de allegorie betreft, onveranderd bleef en er dus nog steeds van een verdeeling in takken en twijgen sprake was) en zóó meende de onbekende, wiens werk die wijzigingen waren, een volkomen sluitend geheel te hebben geleverd. De vergelijking met het beest, dat tien hoornen had, verbond de tien geboden aan de zeven hoofdzonden, en stellig meende de omwerker door de stapeling van een nieuwe alle-

---

1) Vgl. beneden.

2) Meyer achtte het reeds waarschijnlijk dat 3 uit twee traktaten ontstaan was; de veronderstelling wordt ook gewettigd door de groote uitgebreidheid van het kapittel over de «sonden des monts» in verhouding tot de andere hoofdstukken van 3. Vandaar dat wij boven in het inhoudsoverzicht van den Miroir du Monde onderscheid maakten tusschen 3*a* en 3*b*.

gorie op de oude, naar den smaak van zijn tijd, een verfraaiing te hebben aangebracht. Het traktaat over de zonden der tong, dat reeds in redaktie M′ voorkwam, begint zelf met een proloog, die weer volkomen in overeenstemming is met de aan M′ ten grondslag liggende gedachte: «Nu suldi oec weten, dat die quade tonge die bome is, die god vermaledide inder ewangeliën, want hi daer niet dan blader op en vant, daermen inder heiligher scrift woerde bi verstaet; ende also alset onmoghelic waer, die blade of lover der bome te tellen, so waert oec onmoghelic te tellen die sonden, die uut der quader tonghen comen ende wassen, mer wi willen u segghen van tien principalen tacken, die daeruut wassen ende die X willen wi aldus nomen...» enz.

Het laatste gedeelte van den proloog M′, van «Orgueil fut le premier pechié...» 1) af, vinden we in de *Somme* terug, althans sommige zinsneden, maar die dan ook letterlijk. In de Somme zijn ze geplaatst in den proloog van Orgueil, maar in M′ maken ze deel uit van den algemeenen proloog, waarbij ze behooren, immers ook in de bedoelde woorden wordt het verband tusschen de verschillende hoofdzonden, hare afleiding uit het ééne beginsel van «amour désordonné» aangetoond en geenszins in het bijzonder over «hoverdie» gehandeld. Een bewijs te meer dat redaktie M′ beter en oorspronkelijker is dan S′.

Toch blijven nog tal van verschilpunten tusschen M′ en S′ te verklaren. Iedere zonde wordt in M′ gevolgd door de remedia, die er tegen zijn aan te wenden, waarvan in den proloog met geen woord wordt gerept; omgekeerd wordt in den proloog ook de behandeling der deugden aangekondigd als de zeven takken die spruiten uit den goeden boom, wat in den tekst achterwege blijft. Vooral in het hoofdstuk «Orguel» komen in den *Miroir* tal van uitweidingen of invoegsels voor. Ons ontbreken ten eenenmale de gegevens om het probleem verder op te lossen; nauwkeurige kennis van den ouderen *Miroir* van ms. 1109, die wij missen, zou wel in de eerste plaats noodig zijn.

De *Miroir du Monde*, die gedeeltelijk door CHAVANNES is uitgegeven, en de *Somme le Roi* verschillen onderling alleen wat betreft het «traité des vices», maar samen verschillen ze van den ouderen *Miroir* ook in redaktie van het vierde traktaat, dat zooals boven reeds is vermeld, wordt aangeduid als «*Traité des Vertus, comment on aprent a bien mourir*», ook wel als «*Livre des Vertus*», zooals in den Miroir-Chavannes, waar het laatste stuk den afzonderlijken titel voert van «*Jardin des Arbres des Vertus*». P. MEYER heeft de lezing van onzen tekst vergeleken met die van den ouden Miroir en met die van ms. B. N. fr. 24431 en er stukken uit afgedrukt in het Bulletin van 1892, die wij hier overnemen:

1) In de uitgave van Chavannes staat bij de aangeduide zinsnede: «De Orgueil et des autres» alsof hier een nieuw hoofdstuk begon; blijkbaar een vergissing van den afschrijver; verder komt dan het opschrift: «Ci parole de Orgueil en especial».

ms. B. N. fr. 24431, waarmee overeenkomt ms. fr. 1109:

«Cy commence moralités. On sieut[1] dire que a envis muert qui apris ne l'a. Apren a morir, si savras vivre, que ja nus bien vivre ne savra qui a morir apris n'avra. Et cil et cele sont a droit apelé chaitis et chaitive qui ne sevent vivre et n'osent morir. Voirs, n'est pas vie, ainz est langeurs: estre touz jours en servage et em poour[2]; en servaige de son cors garder, em poor de morir; fuir qui eschapper ne puet et garder ce que perdre estuet[3]. Dont, se tu viex vivre franchement, apren a morir liement[4]. Se tu demandes conment, je le te dirai, or m'entent. Ceste vie n'est fors que mors, car mors n'est fors que .I. trespas, ce set chascuns. Dont on dit de celui qui est mors: «il est trespassez»; et ceste vie ensement[5] n'est fors que uns trespassemens; voire, uns trespas mout briés[6], car toute la vie d'un home, se il vivoit mil ans, ne seroit ce mie .I. seul momens. C'est la quarantisme partie d'une heure de jour au regart de[7] l'autre vie, qui touz jours dure ou en joie ou en tourment...»

(finis) «...Et certes il n'est deduiz ne preuz ne honnours que de servir son douz seignour. Ceste vie est bonne et honneste et franche, car c'est la vie as fins amanz, as cuers gentieus et afaitiez qui tant ainment vertus et heent pechiez que, se il estoient tuit certains que homs ne le deüst[8] savoir ne Dieus ne le deüst vengier, ne daingneroient il pas faire .I. pechiet. Toute lor pensee est de lor cuers garder et appareilliez (*lees* -ier) a ouvrer[9] qu'il seroient dou nombre des fins cuers esliz qui seür sont de paradys, en quoi vilains cuers fel et orgueilleus n'enterra[10] ja, car pis en vauroit la compaingnie».

In hs. 1109 echter gaat 't na een alinea zoo verder:

«Il n'est sous ciel si boine clergie conme d'aprendre a morir et savoir vivre. Il n'est sous chiel si grans courtoisie conme de vertu aquerre et fuir de vanité les visces; il n'est sous ciel si biaus roialmes conme estre rois et sires de soi. Il n'est sous ciel si biaus mestiers conme de Diu servir et merchier et loer; il n'est sous ciel si grans frankise conme d'estre sous Dieu tant seulement...»

De *Somme* gaat heel anders voort, maar verderop stemmen de twee weer overeen:

1) Pleegt.
2) In waarheid, het is geen leven, maar het is smart, altijd in slavernij en vrees te zijn.
3) Moet.
4) Vroolijk.
5) Eveneens.
6) Bref.
7) Vergeleken met.
8) Dût.
9) Bewerken.
10) N'entrera.

Somme (Ms. Alençon).

Li moyen bien sont bien de nature et de doctrine. De nature conme biautez de cors, prouece, force, vistece[2], debonaireté, cler sens, engin, memoire et touz tiex biens que nature aporte. De doctrine conme grant clergie et touz autres biens que on acquiert ou par estuide ou par bone acoustumance, conme sont bones meurs et aucunes vertuz. Mais ce ne sont pas oncore verai[3] bien a droit, quant il ne font celui qui les a parfaitement bon. Car mult de philosophes et de granz clers et de roys et d'empereeurs qui mult orent de tiels biens sont dampné en enfer. Et après tels biens donne nostre Sires ausi a ses anemis com il fait a ses amis, as Sarrazins et as faus crestiens aussi, conme as bons ...

Ms. 1109.

Li moiien bien que Dieus nous doune sunt li bien qui aournent[1]) l'oume, qui le font estre gracieus et amé. Et sont li bien de nature et de doctrine, biautés, deboinairetés, courtoisie, largeche, bien canter, bien parler, atrempranche, pacience, et les autres vertus et les boines meurs que li hom conquiert par nature u par boine doctrine u par boine estude u par boine acoustumanche; et ce sont li droit aournement del houme ne mie li bien Dame Fortune, car que vaut au fol houneurs ne hautece? Com plus est haus plus a de honte, conme cil qui est haut levés en l'eskiele[4]. Que vaut ricoise a l'aver? Loués en est, non mie aournés. Que vaut aparaus[5] a fole feme ki est conmunaus[6]? Sa honte comporte ne mie s'ouneur. Que valent vin ne viandes a gloutons? Le sens li tolent, le cors et l'ame...

De ces biens desputerent soutieument et parlerent hautement li boin clerc et li grant philosophe qui les biens du monde despisoient et toute leur paine metoient et leur estude a celes vertus et as boines meurs aquerre. Mais encore ne sont ce mie vrai bien, car il ne font par necessité nul bien a celui qui les a, car li philosophe et li autre qui mout eürent de ces biens, et roi et empereour et li cevaliers qui or sont infer, et nous veons apertement toute jour que tels biens doune nostre Sires a ses amis et a ses anemis et as Sarrasins et as faus crestiiens qui mout sont au siecle courtois et preu et hardi et deboinaire, et dou vrai bien n'a point en aus ...

---

1) Versieren.

2) Vitesse.. Het Mnl. stemt hier niet letterlijk overeen, maar het Eng. heeft: «prouesse, strengthe, zwyfthede, myldenesse, clyer wit..»

3) Vrai.

4) *Eskiele*, picard. vorm van o. fr. *eschiele*, trap, schandpaal (fr. *échelle*).

5) Versiersel.

6) Die een lichtekooi is.

De vergelijking der drie teksten leert vooreerst, dat ms. 24431 en ms. 1109 een veel uitvoeriger redaktie geven dan de Somme, en ten tweede, dat Con. S. 172—197 in ms. 24431 op zich zelf staande voorkomt. Leest men dit gedeelte in de Dietsche vertaling in zijn geheel, leest men het begin van Con. S. 197, dat de inleiding is tot de behandeling van een geheel nieuw onderwerp, en neemt men het afzonderlijk voorkomen van 172—197 in aanmerking, dan zal men tot de overtuiging komen, dat het uit heterogene bestanddeelen bestaande vierde traktaat als eerste afdeeling bevat een verhandeling, die een afgerond geheel uitmaakt en leert «comment on apprent a bien mourir», een «traité de la mort», een «ars moriendi», en dat de naam «traité des vertus» eigenlijk toekomt aan het volgende gedeelte, dat met § 197 in de volgende bewoordingen begint:

«Aldus hebdi nu ghehoert, hoedatmen sal leren sterven, hoemen die sonden sel leren haten, ende hoemen die duechden sal leren beminnen. Mer du sulte weten, dattet rechte beghinsel eens goeden leven is, ende totter duecht te comen, is seer gheleghen in een claer bekennen: niet alleen te kennen wat sonde is ende wat aelmis is, mer datmen claerliken can overdencken, dat goede voer tquade...»

Dit traktaat eindigt met § 256:

«Mi dunct dat ic u nu ghenoech hiervoer bewijst heb die grootheit, die goetheit ende die valoer of die waerdicheit der duechden ende der caritaten in generael, of int ghemeen, waermede men verwerven mach ghewaer vroghede, warachtich eer ende ewich leven. Mer wantmen niet also wel en bekent noch en verstaet die dinghen, alsmense int ghemeen seit, alsmen weldoet, alsmen [1] van elken sonderlinghe seit, so is mijn meninghe, dat ic u nu claerliker onderwisen ende segghen wil vanden duechden van elc bisonder, opdat een ighelic, die in desen boec studeren wil, sijn leven aensetten ende ordineren mach, die werken der doechden te volbrenghen, want anders waert iement luttel waert duechden te weten ende niet te doen».

Met § 257 begint dan een derde gedeelte, dat in den *Miroir* van CHAVANNES den titel draagt: «le jardin des arbres des vertus» [2] en begint met de woorden:

«Die heilige scrift compareert ende ghelijct den goeden duechdeliken menschen biden goeden wive mitten sconen cruuthof of boemgaert...»

Hiermee is niet alles aangaande het vierde traktaat opgehelderd, want zooals uit de boven overgenomen citaten van ms. 1109 bleek, bevat dit laatste nog afwijkingen. Zooveel echter schijnt zeker, dat de tekst

1) Versta: als wanneer men.

2) Evenzoo in het door mij gebruikte hs. der Somme le Roi fol. 256: «La compareison du iardin».

van ms. 24431 den oudsten vorm biedt van het «traité de la mort», dat in ms. 1109 met de beide andere stukken gecombineerd, doch in dezelfde meer uitgebreide redaktie voorkomt, terwijl de Somme le Roi en de Nouveau Miroir den geheelen tekst, zooals hij in ms. 1109 (Ancien Miroir) staat, overnemen, doch verkorten. Hoewel Meyer, door de teksten naast elkaar te plaatsen, den weg wijst er heen, komt hij niet tot het eindresultaat der oplossing van het vierde traktaat in drieën.

Wij hebben boven getracht aan te toonen dat redaktie M′ van traktaat 3 ouder is dan redaktie S′. Hoe is hiermee te rijmen, dat de *Miroir du Monde* van CHAVANNES slechts in jongere handschriften voorkomt? Men houde in het oog dat er dikwijls verwarring van de Somme met den Miroir heeft plaats gehad, wat niet alleen blijkt uit het, boven reeds ter sprake gebrachte, door elkaar gebruiken der titels, maar tevens uit het vrij regelmatig voorkomen van het bekende explicit ook onder den Miroir; terwijl er handschriften worden gevonden van de Somme waarin evenals in den Miroir na iedere hoofdzonde de «remèdes» worden opgesomd, hoewel de proloog van traktaat 3 er toch in redaktie S′ voorkomt (mss. B. N. fr. 459, 1134, 22934, 22935, alle uit de vijftiende eeuw). Wellicht zijn dit redaktiën, die aangevuld zijn naar den Miroir; stellig is dit het geval met ms. B. N. fr. 1895 (14de eeuw), bevattende: 1⁰. «La somme des vices et des vertus» (volledig), 2⁰. «Traité des remedes des pechés capitaux» (waarvan de beginwoorden, aangehaald in den catalogus van OMONT, met die van den Miroir overeenkomen). Wij nu houden den jongeren *Miroir du Monde* eveneens voor slechts een uit den ouderen *Miroir* van ms. 1109 aangevulde *Somme le Roi.* Een afschrijver der Somme, die den ouden Miroir kende, zal den naar zijn meening ten onrechte vervangen proloog weer op zijn plaats hebben hersteld en de weggelaten «remèdes» eveneens weer hebben opgenomen, tevens den titel van *le Miroir du Monde* noemende naast dien van *la Somme le Roi*, maar het explicit behoudende van deze laatste.

Bovendien kan het volgende nog dienen om onze veronderstelling, dat de jongere Miroir een variant van de Somme is, te staven. Bij PETIT DE JULLEVILLE (II, blz. 180) leest men: «La miniature représentant la bête de l'Apocalypse se trouve, chose curieuse, dans les mss. eux-mêmes qui ont abandonné cette allégorie pour en adopter une autre, celle de l'Arbre». Die mss. zijn dus die van den *Miroir du Monde.* Was deze rechtstreeks van den ouden Miroir afgeleid, hoe zou dan het daarin voorkomen van de juist aan de *Somme le Roi* eigene allegorie te verklaren zijn? Maar de onderstelling, dat redaktie M′ de oudste is, zou slechts weersproken worden als de bedoelde miniatuur ook in den ouderen Miroir werd teruggevonden.

Onze slotsom, waarop wij echter geen proef kunnen leveren voordat

meerdere gegevens uit de handschriften zijn bezorgd, is derhalve de volgende veronderstelling omtrent de wordingsgeschiedenis van onzen tekst: Het «traité de la mort», dat afzonderlijk voorkomt in ms. B. N. fr. 24431, is samengekoppeld met een «traité des vertus» en een «traité du jardin des arbres des vertus.'' Deze drie worden, gevolgd door een «traité des vices», aangetroffen in den o u d e r e n *Miroir* van ms. 1109. Datzelfde «traité des vices», doch voorzien van een anderen proloog en ook in andere opzichten gewijzigd, o. a. door weglating van de «remedia», wordt, voorafgegaan door een traktaat over de tien geboden en een over het credo, aangetroffen in ms. 13304, dat de grondslag werd van *la Somme des vices et des vertus*. Frère LAURENT nl. zal aan de combinatie 1. 2. 3 hebben toegevoegd traktaat 4 (dat hij òf aan den ouderen Miroir ontleende òf aan een hs. — zooals we er echter geen kunnen aanwijzen — waarin 4*a*, 4*b* en 4*c* reeds gecombineerd waren, een tekst dus tusschen ms. 24431 en den Ancien Miroir instaande), aanmerkelijk bekort, en de traktaten 5 en 6' over welker oorsprong nog nader zal worden gehandeld. De dus ontstane compilatie werd onder invloed van den ouderen Miroir door sommige afschrijvers weer gewijzigd, die er nu ook de benaming «Miroir du Monde» op toepasten; die wijzigingen bestonden òf in het inlasschen van een hoofdstuk over de «remèdes» (alle bij elkaar), zooals in ms. fr. 1895, òf in het toevoegen van de stukjes over de «remèdes» aan iedere hoofdzonde afzonderlijk, zooals in ms. fr. 1134, òf in het bovendien herstellen van den ouden proloog; het laatste geval is de zgn. j o n g e r e *Miroir du Monde*, die soms nog het explicit en de miniaturen der Somme le Roi behield. Nog een andere variant van de Somme met een volgorde der traktaten 3. 2. 1. 4. 5. 6. komt voor in ms. Alençon 27 en ms. B. N. fr. 409 (in dit laatste 3 onvolledig).

Nu de verschillen tusschen de redaktie's der Somme le Roi in het licht zijn gesteld, zullen wij de traktaten één voor één in de volgorde van onzen tekst in oogenschouw nemen en nagaan, wat er omtrent vorm en oorsprong van ieder valt op te merken.

De tien geboden. In den vorm, waarin dit traktaat in onzen tekst voorkomt, wordt het, zooals we zagen, reeds aangetroffen in ms. 13304. In sommige hss. echter (met name B. N. 459, 22934, 22935, Arsenal 2114, 2156, Rome Reg. 1448, 2055 [1]) wordt het voorafgegaan door een proloog: «Si vis ad vitam ingredi, serva mandata. Math. XIX. On dit communement: qui bien voit et mal prent, a bon droit s'en repent. Et c'est ce que dit Salomon en un livre que nous appelons Ecclesiastique... Donques chascun les doit accomplir et savoir pour l'onneur de celui lequel toutes creatures donnent honneur. Donques le premier

[1]) Zie Notices et Extraits des Manuscrits, XXXII, 2, 152 en 248.

commandement de la loy si est cestuy: Non habebis . . .» De behandeling der tien geboden is er veel uitvoeriger dan in de Somme. Geruimen tijd nadat ik dit aanteekende, las ik[1]), dat van BONAVENTURA's *Sermones de decem Preceptis* — een der oudste geschriften, waarin de Dekalogos opzettelijk uitvoerig wordt besproken, eveneens de beginwoorden luidden: «Si vis ad vitam ingredi, serva mandata . . .» Ik meende de bron van ons traktaat te hebben ontdekt, doch zag bij het ter hand nemen van Bonaventura's werk, dat ik had misgetast. Het begintraktaat van onze Somme verdient echter, in het vervolg naast de verhandeling van Bonaventura te worden genoemd. Deze laatste bestaat uit acht preeken (niet vreemd in een tijd, waarin de preek veelszins onze brochures en dergelijke verving), waarin gelijksoortige geboden bijeengevoegd zijn, terwijl in een epiloog wordt uitgelegd, dat in ieder der tien een positieve en een negatieve beteekenis is gelegen, m. a. w. dat de geboden «bieden ende verbieden», om de woorden van Dirc van Delf te gebruiken[2]). Een dergelijke systematiseering is ook in de Somme le Roi te vinden. — De geboden: «Du en selste niet menigherhande gode hebben», «Du en selste den name dijns gods niet ideliken nomen» en «Siet dattu den Saterdach vierste», «ordineren ons tot gode waert sonderlinge» en de zeven anderen, zooals aan het einde wordt gezegd, schrijven ons plichten voor jegens onzen naaste. Wie een dezer geboden breekt, maakt zich schuldig aan doodzonde, maar men moet niet te veel aan den letterlijken zin der woorden hechten; zoo is zweren voor het gerecht geen zonde en moet men even zeer zijn geestelijken vader eeren als zijn natuurlijke ouders; onder het «vieren van den Zaterdag» heeft men vooral te verstaan, dat men zijn geweten zuiver moet houden. Ieder gebod wordt eerst genoemd («Dat eerste gebot dat god geboot dat is . . .»), daarna omschreven («dat is te segghen . . .»); dan volgt een opnoeming van gevallen, waarin men tegen het gebod zondigt («teghen dit ghebot doen alle dieghene die . . .»).

Wat de bron van dit traktaat geweest is, wie deze korte doch heldere en zaakrijke verhandeling heeft opgesteld, kunnen wij niet zeggen. Met hetgeen ALBERTUS MAGNUS, THOMAS VAN AQUINO en BONAVENTURA over hetzelfde onderwerp hebben geschreven[3]), schijnt de verhandeling in de Somme tot het oudste van dien aard te behooren.

De lezing, die in de middeneeuwen van den dekalogus wordt gegeven, komt met den Oud-Testamentischen tekst niet overeen. Te vergeefs zal men in de Coninx Summe het verbod zoeken om beelden te maken, zich voor die te buigen en die te dienen, en Chavannes annoteert in zijn

---

1) Lecoy de la Marche, blz. 133.

2) Hs. der Kon. Bibl. X 53, fol. 88 v°.

3) Zie Geffcken blz. 30. In 't begin der 14de eeuw schreef Nicolaus de Lyra een Praeceptorium. Over H. Herp zie beneden.

uitgave van den Miroir du Monde dat het tweede concilie van Nicaea (787) het desbetreffende tweede gebod [1]) heeft geschrapt en het tiende er voor in de plaats heeft gesplitst. De meeste schrijvers spreken niet meer over dat verbod van beeldendienst; Albertus Magnus was van oordeel, dat het op de ketters sloeg, die zich een beeld, «sculptile», maakten in hun fantasie, terwijl «similitudo» betrekking zou hebben op booze Christenen, hoovaardigen en hebzuchtigen. NICOLAUS DE LYRA, wiens *Praeceptorium* wij reeds noemden, schijnt de uitvinder van de volgende in later jaren veel verbreide redeneering: Wel waren in het Oude Verbond de beelden verboden, maar Christus was toen nog geen mensch geweest, dus mocht er toen nog geen afbeelding van hem gemaakt worden. BONAVENTURA, die een ideale opvatting van den beeldendienst huldigde, achtte de beelden noodig «propter simplicium ruditatem, propter affectus tarditatem, propter memoriae labilitatem.» Anderen houden het slechts voor een aanhangsel aan het eerste gebod en voor een waarschuwing tegen bijgeloof. Wat het thans als tiende bekend staande gebod betreft, in de middeneeuwen verdeelde men dit, zooals gezegd is, in tweeën: «gij zult niet begeeren uws naasten vrouw» en «gij zult niet begeeren uws naasten huis» enz.; misschien naar analogie hiervan wisselde men de volgorde van het zesde en zevende [2]). Terwijl het zesde en zevende beide de daad verbieden, hebben het negende en tiende betrekking op de begeerte onafhankelijk van de daad.

De geloofsartikelen. Over dit traktaat hebben wij slechts op te merken, dat de schrijver de artikelen op twee dooreenloopende manieren indeelt. De eerste drie, zegt hij, behooren toe aan de godheid: het eerste aan de godheid des Vaders, het tweede aan die des Zoons, het derde aan die des Heiligen Geests. Met dit derde artikel begint echter een reeks, die over het mensch-zijn van Christus handelt: «Dat derde artikel ende oec die vijf die hier na volghen behoren toe sijnre menschelicheit..., want dat derde artikel hout, dat hi ontfanghen wort vanden heilighen gheest ende gheboren vander maghet Marien overmits werc ende crachte des heilighen gheestes», zoodat het wel gewrongen is om te zeggen, dat het derde artikel aan den Heiligen Geest is gewijd; blijkbaar wilde echter de schrijver de Drieëenheid voorop plaatsen. In waarheid behooren, zooals hij zelf zegt, «dat neghende ende oec die drie leste... den heilighen geest toe.» Het

---

1) Het tweede gebod, want men rekende niet de woorden: «Ik, Jahveh, ben uw God, die u uit Egypte, uit het diensthuis, geleid hebt», voor het eerste, maar «gij zult geen andere goden voor mijn aangezicht hebben» en nam de hiermee samenhangende woorden «gij zult u geen beeld» enz., als tweede gebod. Toen dat verviel werd «gij zult den naam van J. niet misbruiken» het tweede gebod.

2) Althans in de Somme le Roi en b.v. ook in den Lekenspiegel; later hierover meer.

tiende, «ic gelove in die heilighe kerke ende ghemene vergaderinghe der heilighen» omvat ook het geloof in de Sacramenten.

Van ieder artikel wordt een apostel als schrijver genoemd; het achtste, dat over het jongste gericht handelt, wordt niet, als gewoonlijk, aan den verrader Judas maar aan den evangelist Mattheus toegeschreven [1]). Een aardigen tegenhanger van dit beschrijven van het werk van ieder der twaalf levert een door LECOY DE LA MARCHE meegedeelde plaats, die het deel noemt, dat ieder der apostelen op zich heeft genomen van de taak, hun opgelegd in het «gaat heen en onderwijst alle volken.» «Sains Thomas», heet het daar [2]) «preeça en Inde le major, sains Bartholomeus en Inde le menor, sains Simons en Perse, sains Phelipe en Sycile, sains Johans en Ayse, sains Jakes li graindres en Espaigne, sains Jakes li mendres en Judee, sains Pieres en Lombardie, sains Pols en Gresse, sains Andrels en Archadie; et il et lor desciple menerent la creance de la crestienté par tot le monde.»

Het „traité des vices". Wat over dit traktaat valt op te merken, is grootendeels reeds boven gezegd. Aan een verhandeling over de zeven hoofdzonden is er een over de zonden der tong vastgehecht. De oorspronkelijke proloog werd door een anderen vervangen. Misschien is ook het hoofdstuk over de zonden der taveerne een later ingeschoven stukje. De onbekende schrijver heeft GREGORIUS bestudeerd, blijkens de woorden, waarmee hij de hoofdstukken over «luxuria» en over «gula» aanvangt: Con. S. 105 «ses manieren van luxurie als Sinte Gregorius seit»; Con. S. 119 «dese sonde, nadat sinte Gregorius seit, deelt hoer in vijf tacken». Het compilatiekarakter ook van het derde traktaat op zich zelf komt zeer duidelijk uit in het hoofdstuk over «luxurie, dat seste hoeft der helscher beesten» (Con. S. 105). Eerst wordt een definitie gegeven van «oncuuscheit, dat een overmetighe ongheordineerde minne is in vleischeliker ghenoechten». Volgens sinte Gregorius, zoo heet het verder, verzoekt de duivel den mensch op zes manieren met deze zonde; volgt de opsomming dier zes manieren. Onmiddellijk daarna wordt gezegd (Con. S. 106) dat onkuischheid op twee manieren voorkomt: onkuischheid van gemoed en van lijf; van ieder dier twee worden verschillende graden opgenoemd. Eindelijk wordt in Con. S. 110 van meet af aan begonnen: «Dese sonde der onsuverheit sceit hoor in veel tacken ende in veel graden, nedergaende van quade tot quaderen sonderlinghe in XIIII manieren». Blijkt het niet duidelijk, dat we hier te doen hebben met drie aan elkander geregen verhandelingen over «luxuria»?

---

1) B. Ten Brink, Gesch. der Engl. Litteratur, I 353 ff.

2) T. a. p. blz. 3, uit ms. B. N. fr. 13314, sermoenen van Maurice de Sully bevattende.

Eertijds, zoo vertelt ons GEFFCKEN, behoorden de tien geboden niet tot de catechese, die behalve het credo, het pater noster en de sacramenten toen de hoofdzonden bevatte, welke de plaats van den dekalogus innamen en tot op de Hervorming er naast voorkomen. Het getal der hoofdzonden stond in de oudere Christelijke kerk nog niet vast, maar wisselt af tot twintig toe. Gregorius de Groote [1]) noemt den hoogmoed den wortel van alle kwaad; deze zonde is de koningin aller ondeugden. Hetzelfde staat te lezen in den proloog op «hoverdie» in Des Coninx Summe. In de benoeming der ondeugden wijkt onze tekst echter van Gregorius af, hoewel deze, zooals wij zagen, wordt geciteerd. Volgens hem ontspruiten uit den wortel der «hoverdie» zeven hoofdzonden, «septem principalia vitia: inanis gloria, invidia, ira, tristitia, avarcha, ventris ingluvies, luxuria». In de Con. S. is «ijdel glorie» een onderdeel van «hoverdie», «tristitia» wordt slechts behandeld als onderdeel van «traecheit». Overigens, in hoofdzaak dus, is er geen verschil; over het veranderen der volgorde van «ventris ingluvies» (= «gula») en «luxuria» spraken wij reeds. Een behandeling der hoofdzonden, waarbij iedere volgende uit de vorige wordt afgeleid en zoo alle op «hoverdie» teruggaan, noemen wij bij de bespreking van Dietsche teksten over dat onderwerp. Gregorius reeds, dien wij wel als de middellijke bron van ons traktaat zullen hebben te beschouwen, geeft bij iedere hoofdzonde een lijstje van er uit voortspruitende zonden. Wat den naam doodzonde aangaat, sedert de vierde eeuw wordt «crimen mortale» naast «principale» of «capitale» gevonden. Het in onzen tekst menigmaal gemaakte onderscheid tusschen doodzonden en dagelijksche zonden (zie ook de tien geboden) stamt van AUGUSTINUS [2]). Hij spreekt nl. van zonden, die door het dagelijksch gebed «vergeef ons onze schulden, gelijk ook wij vergeven onzen schuldenaren» verzoend worden, en andere waarvoor boetedoening vereischt wordt. De eerste noemt hij lichte («levia»), vergeeflijke («venialia») of kortstondige («brevia») zonden. De andere zijn wezenlijke crimina, betiteld als «magna», schandelijke («infanda») of afgrijselijke («immania»).

Zoo het nog betoog behoefde, dat het hoofdstuk over de «sonden der quader tongen» oorspronkelijk een afzonderlijk traktaat heeft uitgemaakt [3]), nu met «gulsicheit» onder het ééne hoofd van «sonden

---

1) Pijper, Gesch. v. Biecht en Boete I 315. Zie ook daar, blz. 313, over de zeven of acht «slechte gedachten».

2) Aldaar blz. 323.

3) In hs. V 52 der Kon. Bibl., dat een groote verzameling korte Middelnederduitsche stichtelijke verhandelingen bevat, wordt op fol. 116 een traktaat «van XXIII sunden der tunghen» aangetroffen, dat intusschen met het onze niets heeft uit te staan.

des monts» gebracht, dan zou dit ter overtuiging kunnen dienen, dat sommige der «takken» reeds vroeger als «takken» van andere hoofdzonden zijn genoemd, waarmee echter niet gezegd is dat tweemaal hetzelfde wordt voorgezet. Maar «blasphemeringe» had onder «verlocheninge», «idel woerde» onder «idel glorie» een plaats kunnen vinden, enz.

In de namen der zonden schemert de taal, waaraan in ieder geval de kern van ons traktaat is ontleend, het Latijn, gedurig door, b.v. Con. S. 149 «dat hiet properlic detractio in latijn». Schrijvers of boeken, die in het «traité des vices» worden geciteerd, zijn: in den proloog «sinte Jan Evangeliste int boec sijnre revelacien, datmen Apocalipsis hiet»; in het eigenlijke traktaat (met uitzondering van de «zonden der tong»): «die scrift» (b.v. Con. S. 60), «die ewangelie» (b.v. Con. S. 54, 115), «St. Pauwels» (Con. S. 123), «sinte Gregorius» (Con. S. 119), «sunte Jheronimus miraculen (Con. S. 102); in het hoofdstuk over de zonden der tong: «die heilige scrift» (Con. S. 145), «die ewangelie» (Con. S. 150), «St. Pauwels», «Salomon» (Con. S. 158, 165), «St. Augustijn» (Con. S. 151, 157, 169), «St. Jacob» (Con. S. 152), «het boec daer die beesten natuere in bescreven is datmen Bestiarius heet» (Con. S. 146).

Het „traité de la mort". Het «vierde traktaat», dat eerst een verwarde dooreenmenging geleek van allerlei gedachten en voorstellingen, is toen wij het aandachtiger beschouwden, voor onze oogen uiteengevallen in drie traktaten, waarvan het eenvoudig een samenkoppeling bleek te zijn:

4*a*. Traité de la mort.
4*b*. Traité des vertus.
4*c*. Jardin des arbres des vertus.

Het «traité de la mort» nu is zelf weer samengesteld uit twee stukken. Boven lazen we den aanhef van 't origineel; in het Dietsch: «Hi stervet node dies niet geleert en hevet; daeromme leert sterven, so seldi leven connen; want niement en sel recht connen leven, hi en hevet eerst leren sterven». In Con. S. 178 lezen we: «Aldus ist mit hem, si doen een dinc dach ende nacht ende en connen doch niet sterven. Daerom: leert sterven, die wile dat ghi levet, so condi sterven, als ghi sterven moet». Dit is een slot, en met Con. S. 179 begint iets nieuws: «Nu wil ic u noch in eenre ander manieren dese clergie leeren, hoe ghi wel sterven leren sult connen. Nu merct dese lesse ende verstaetse wel. — Die doot is een sceidinghe van live ende van siele . . .» Dit is een ander thema en ook de moraal is verschillend. In het eerste stuk wordt geredeneerd: sterven is overliden; ons geheele leven is overliden; dus ons geheele leven is één afsterven, en de dood is het eenige wezenlijke; laat ons dan vooral partij trekken van het toch al zoo korte leven, immers hoor de klachten der verdoemden, die hun dagen

onnuttig besteedden! De «andere maniere» gaat uit van de stelling, dat de dood een scheiding is van ziel en lichaem, houdt ons voor, hoe wij bij ons leven deze scheiding kunnen beoefenen door in gedachten onze ziel achtereenvolgens in de hel, het vagevuur en den hemel te zenden, verdedigt dan de leer, dat het beter is het goede te doen uit de begeerte, die er naar ontstaat door de aanschouwing der hemelsche zaligheid, dan uit angst opgewekt door hel en vagevuur, en geeft ter opheldering het exempel van den haas en de windhonden. De geheele toon van deze stukken, die ieder de verklaring, de ontwikkeling en toepassing van een thema bevatten, wekt het vermoeden bij ons op dat ze oorspronkelijk preeken zijn geweest. Beide ook eindigen met een exempel, in het eerste nl. dat gedeelte dat aanvangt «en waert niet wel een groot ghec..» (177); de gelijkenis van den haas en de windhonden wordt in ons mnl. hs. P. zelfs met de woorden «exempel hierof» aangeduid. De Fransche predikers maakten sedert DOMINICUS en JACQUES DE VITRY een ruim gebruik van die exempelen en plaatsten ze liefst aan 't einde van hun sermoenen om de dan verflauwende aandacht weer op te wekken[1]). Zijn de stukken te kort voor preeken? Maar de vorm waarin deze ons doorgaans zijn overgeleverd is niet de vorm, waarin ze werden uitgesproken; meestal schreef men niet meer op dan een kort résumé, een bondige samenvatting, die door den priester werd bestudeerd om er dan naar behooren over uit te weiden. Herhaaldelijk blijkt dit bij LECOY DE LA MARCHE; ook hoe tal van traktaten slechts omgewerkte en in zuiverder vorm op het papier gebrachte preeken zijn, waarvan wij voorbeelden zullen ontmoeten bij de behandeling van 't werk van ROBERT DE SORBON.

P. MEYER hield het vierde traktaat voor een in proza omgezet gedicht, waarvan hier en daar de rijmen nog zijn blijven staan, vooral in de beginregels, b.v. «que [ja] nus bien vivre ne savra || qui a morir apris n'avra..», «fuïr qui eschapper ne puet || et garder ce que perdre estuet..», «se tu viex vivre franchement || apren a morir liement..». Ook verder nog «et ceste vie ensement || n'est fors que uns trespassemens». De voorbeelden zijn ontleend aan het bovenaangehaalde ms. 1109 en in de verkorte omwerking van de Somme zijn de meeste rijmen al verdwenen; ze zijn niet uit het vierde traktaat, maar uit de door ons als aanvankelijk afzonderlijk bestaande herkende «ars moriendi». Werkelijk schijnt het, dat wij hier niet, als elders in de Somme met aangehaalde versregels te doen hebben — dan toch zijn het meestal spreekwoorden — maar dat de rijmen de overblijfselen zijn van een nog oudere in dichtmaat geschreven redaktie. Toch is dit slechts schijnbaar in strijd met onze opvatting. Preeken in dichtmaat komen

[1]) Lecoy de la Marche.

in de 13de eeuw in Frankrijk genoeg voor. Ziehier het begin van zulk een tekst, door LECOY [1]) geciteerd naar ms. fr. 1822:

Or escouteiz moult doucement,
Gardez qu'il n'i eit parlement [2]):
La passion Deu entenderés,
Comment il fu pour nous penniez.
La lettreüre vous oïstes
Que conta li euvangelistes,
Mais ne seüstes que montra
Si bien conme vous l'orrez [3]) ja...

Het is een sermoen voor een der dagen van de lijdensweek, een gedicht van 1800 regels; in hetzelfde handschrift volgt er nog een van 600 met het opschrift «li sermons de la crois». Dat ze werkelijk werden uitgesproken (voorgelezen) blijkt uit 't explicit: «Priés por tous ceus qui lisent cest livre et por toz ceus qui l'escouteront» en dat het geval niet op zich zelf stond, maar dichtmaat door heel wat predikers werd aangewend in dien tijd, toen het proza nog pas in zijn eersten bloei was, wordt door LECOY voldingend bewezen o. a. uit de afkeuring van sommige tijdgenooten. Zoo schreef PIERRE DE LIMOGES «contra aliquos prurientes auditorum auribus et aures mulcere scismis et poeticis verbis» en schrijft een anonymus over deze soort toespraken «quae praedicatio theatralis est et inimica animae» [4]). Men mag dus veilig aannemen, dat ze niet alleen werden voorgelezen, maar dat dit werkelijk in de kerk plaats had. Overigens noemt de Fransche litteratuur «sermons en vers» het ook bij ons (men denke aan Willem van Hildegaersberch) bekende genre van poëtische behandeling b.v. van de zeven zonden en zeven deugden, «le Dit de la Vigne» van Jean de Douay enz. Misschien dus hebben we in ons geval te doen met het werk van een poëtischen priester, misschien met dat van een ernstig gestemden trouvère; zeker is, dat het uitmunt door godsdienstigen ernst èn door dichterlijk schoon. Degene die het verbond met «die andere maniere van dese clergie» deed een goed werk; vereenigd zijn ze, hoewel verkort, in de Somme voort blijven leven, in plaats van bedolven te raken onder den chaos van handschriften waaruit ze wellicht nooit weer zouden zijn opgedolven.

Zooals gezegd is, in het vierde traktaat komen weinig citaten voor: St. Paulus (180, 233, 296), die scrifture (197), St. Augustijn (233), St. Johan (241), St. Dionisius (242); in Con. S. 221 «dat boec van der consten der ridderscap» [5]).

---

1) T. a. p. blz. 258. 2) Gepraat. 3) Bij Lecoy: oriez.

4) Lecoy blz. 257; wellicht moet men voor «auribus» «animos» lezen, zoodat de beteekenis is: «tegen eenigen die van verlangen branden om den (geest?) en de ooren der toehoorders te streelen door versafscheidingen (cesuur) en poëtische woorden».

5) Vgl. Dirc van Delf hs. V 56, fol. 186: «als meester Vigecius int ridderboeck segt.»

Het vijfde en zesde traktaat. Hoewel MEYER oordeelt, dat het traktaat over het paternoster zich van alle andere door een van deze verschillenden stijl onderscheidt, heeft het mij niet mogen gelukken dienzelfden indruk te krijgen: veeleer zou ik het laatste gedeelte van het vierde en de traktaten over het pater noster onder ééne rubriek brengen en naar den stijl tegenover het derde zoowel als tegenover het vierde traktaat plaatsen, die ook in dit opzicht nog zeer duidelijk als van elkaar en van het geheel in oorsprong onafhaukelijke stukken zijn te herkennen. Naar den inhoud is traktaat 4 c («le jardin des arbres des vertus») eveneens onafhankelijk van wat er volgt, zooals duidelijk biijkt uit de bespreking der acht zaligheden zonder een enkele aanduiding van het verband dat in het laatste traktaat tusschen deze (en dan ten getale van zeven [1]) en de zeven gaven enz. wordt gelegd. Met Con. S. 266 begint, zou ik zeggen, het werk weer van den compilator: wat hij daar schrijft, is een overgang tot het bespreken van het pater noster en de woorden van 267: «dat pater noster, daer seven beden in sijn, daer wi mede bidden onsen hemelschen vader, dat hi ons gheven wil die seven gaven des heilighen geestes ende dat hi ons wil verlossen van den seven hoeftsonden... ende planten weder in hoor stat die seven principael duechden...» vinden we nagenoeg woordelijk terug in 279: «zeven gebeden, die verwerven die zeven gaven des heilighen geestes, die welcke uutroden die zeven hoeftsonden uter herten ende planten daerin die seven duechden, bi welken men coemt tot achte salicheden.» Dat dit het schema is van het zesde traktaat is reeds uit de inhoudsbeschrijving voldoende gebleken. Hier wijs ik er op dat het ook in het vijfde is terug te vinden: de volgende gaven worden er respectievelijk met de erna genoemde gebeden in verband gebracht: wijsheid (uw naam...), verstand (uw koninkrijk...), raad (uw wil...), sterkheid (geef ons...), «const» (vergeef ons...), goedertierenheid (leid ons niet...); «anxt gods» (maar verlos...); de reeks is, naar de beteekenis der gaven, dalend, en dan in traktaat 6 weer stijgend van «anxt gods» tot wijsheid.

Het vraagstuk van den oorsprong der beide hier genoemde verhandelingen is het laatst besproken door den heer BOSER in zijn artikel *le Remaniement provençal de la Somme le Roi* in Romania XXIV. Een der later te noemen aan de Somme verwante Provençaalsche teksten: ms. B. N. fr. 747 — indertijd door QUÉTIF en ECHARD ten onrechte voor een Catalaansche vertaling gehouden — is, hoewel

1) Soms wordt van zeven, soms van acht zaligheden gesproken. De schrijver wilde het getal zeven tot grondslag nemen; men zie dan ook het inhoudsoverzicht, waaruit blijkt, dat hij bij de zesde gave van den H. Geest twee zaligsprekingen te te pas brengt.

groote overeenkomsten met de Somme aanbiedende, toch veel beknopter. BOSER herkende er in — en nu ook, geloofde hij, in de traktaten 5 en 6 — de omwerking van een op naam van HUGO DE VICTORE staande verhandeling «de quinque septenis». De vijf zeventallen zijn de uit de Somme genoemde, met zeven in plaats van acht zaligsprekingen; de auteur van ms. 747 heeft waarschijnlijk onmiddellijk, die der Somme misschien middellijk uit den Latijnschen tekst geput, die slechts een vijftiende of twintigste deel van den omvang der Somme le Roi heeft. De citaten door Boser uit het Latijn meegedeeld, pleiten er echter weinig voor, dat die samenhang inderdaad zou bestaan. Een zinsnede als de volgende zou men dan toch in de Somme terug moeten vinden: «Haec ita primo loco distingue, ut intelligas ipsa vitia quasi quosdam animae languores sive vulnera interioris hominis; ipsum vero hominem quasi aegrotum; medicum Deum; dona sancti Spiritus antidotum; virtutes savitatem; beatitudines, felicitatis gaudium.» Vergelijkt men de door hem uit MIGNE CLXXV, 409 overgenomen regelen «Sexta petitio est contra gulam, qua dicitur: ne nos inducas, id est induci permittas intentationem...» enz., met de behandeling van het zesde gebed in Con. S. 298, dan is er geen enkele overeenstemming te ontdekken [1]). Bovendien wordt het verband der «quinque septena» in de Somme vooral in traktaat 6 aangewezen. Naar wij meenen behoefde dan ook LAURENT het schema dier zeventallen niet van HUGO VAN ST. VICTOR over te nemen: het was gemeengoed in de op dergelijke geheimzinnige indeelingen verzotte middeneeuwen; we vinden het terug in een andere, Latijnsche, eveneens dertiende-eeuwsche Summa [2]), we vinden het terug bij Ruusbroec en Dirk van Delf en in tal van andere traktaten, gelijk het aanwijzen van dit verband dan ook evenzeer voor de hand lag als de honderderlei duidingen op de Drieëenheid, die we bij alle Middeneeuwers, onverschillig waarover zij schrijven, terug kunnen vinden.

Men zal het dus zóó op hebben te vatten, dat LAURENT van een in zijn tijd veelvuldig voorkomenden vorm heeft gebruik gemaakt om aan zijn werk eenigen samenhang te geven en het overzicht van den inhoud te vergemakkelijken. Dat de traktaten 5 en 6 zijn werk zijn geweest, zou kunnen worden aangenomen. Hun inhoud gaat dieper in abstractie's, behandelt «subtieler» zaken dan wat in de Somme voorafgaat, maar ze missen ook wel de frissche oorspronkelijkheid, die ons 3 en 4 met graagte doet lezen; bovendien wemelen ze van citaten uit bijbelboeken, kerkvaders en zelfs de oude philo-

---

1) Ten overvloede kan ik er op wijzen dat in het door Boser geciteerde stuk deze bede met de «gave des verstants», en in de Somme met de «gave der goedertierenheid» in verband wordt gebracht!

2) Zie hs. IV.

sophen en het Romeinsche recht, die in de voorafgaande stukken bijna niet voorkomen. Wij komen daardoor tot het vermoeden, dat de oorsprong van 1, 2, 3 en 4a tot het meer eenvoudige eerste gedeelte der dertiende eeuw opklimt[1]) en dat de rest een produkt is van de veel meer met geleerdheid pralende tweede helft dier eeuw, wat tevens in overeenstemming is met hetgeen uit het afzonderlijk voorkomen van sommige stukken voor het geleidelijk ontstaan van de Somme le Roi is gebleken. Moeilijk echter is het om uit het explicit «compila et parfist» op te maken, wat het aandeel van frère LAURENT in het werk der samenstelling is geweest. Terecht, dunkt mij, meent BOSER, dat hij ook het traktaat over het pater noster hier of daar aan heeft ontleend; wellicht heeft hij het pasklaar gemaakt voor de Somme. En nemen we het traktaat over de zeven gaven wat scherper in oogenschouw, dan blijft geen twijfel over, of ook hier hebben we weer te doen met een compilatie op zichzelf. Immers, na zijn inleiding over de zeven gaven van den H. Geest in het algemeen laat de schrijver plotseling zijn onderwerp in den steek om in den breede te gaan uitweiden over de drie goddelijke en de vier «cardinael»-deugden; verder op schijnen afzonderlijke traktaten over biecht (396—414), «aelmis doen» (455—465), bidden (482 sqq.) ingelascht te zijn. Men merke echter op — in de inhoudsbeschrijving zijn de desbetreffende zinsneden opzettelijk dikwijls opgenomen — dat die uitweidingen steeds met een enkel woord worden aangekondigd, zelfs gerechtvaardigd, en dat herhaaldelijk naar voorafgaande traktaten wordt verwezen: dat alles toont, dat hier de man aan het werk was, die de Somme voltooide, die welbedacht nu hier dan daar iets toevoegde, die er op uit was een geheel te leveren.

Zooals gezegd is, de schrijvers, die in het vijfde en zesde traktaat worden aangehaald, zijn legio. Over de exempelen, waarvan soms de bron wordt genoemd (Bestiarius, 454; Leven der Vaderen, 449; Dat leven van sinte Jan Aelmisghever, 432; Sinte Gregorius, 433; Der Vaderen Boeck, 521) straks afzonderlijk. Verder vond ik genoemd: in het traktaat over het pater noster: St. Bernart (270), St. Gregorius (274), St. Iacob (275, 277), St. Jan inder evangelien (276), Salomon (277), «die wise clerken ende die meesteren» (276), «des keisers recht» (273), St. Augustijn (301), in het traktaat over de zeven gaven: Ysaias die propheet (303), St. Johannes, St. Jan (passim), St. Augustijn daer hi spreect van den vier duechden (320), St. Pauwels (passim), David in den Souter, «die wise man» (458), enz. enz. Van de klassieken worden aangehaald: «Plato in sinen boken die hi ghemaect heeft van desen vier duechden» (316), Seneca (355, 422 enz.), «die oude philosophen» (315, 317), «die philosoeph» (307), «Tulius die

[1]) Zie hs. IV.

philosoeph» (354), de laatste, hoewel niet genoemd, ook 345: «als die wise Cipio seit van hem selven, dat hy nimmer min alleen en is dan als hi ledich is» [1]. Nog vind ik 368 «in den Vaderboec in den traktaet van der volmaectheit der duechden», terwijl onvertaald bleef 389: «Nous lisons de sainte Agace» en een aanhaling uit Helinand (324): «si con dit Helinans es vers de la mort: Ostes vos chufles et vos gas, || car teus me couve sous ses dras, || qui tous cuide estre fors et sains» [2].

Legenden en exempelen. Lijnrecht tegenover de in dit gedeelte der middeneeuwen zich ontwikkelende en in de didaktische letterkunde zich toonende methode der scholastieke redeneeringen, staat een andere, in denzelfden tijd ontstaan, die in plaats van door subtiele bespiegelingen, liever door praktische voorbeelden, uit de geschiedenis — de gewijde zoowel als de profane —, uit het maatschappelijk leven, uit de natuur gegrepen, de lezers en toehoorders uit het volk tracht te pakken. In den *Dialogus* zoowel als in de Fransche teksten van MAURICE DE SULLY [3] komen ze reeds voor, de gelijkenissen of «exempelen», waarop wij doelen, maar JACQUES DE VITRY vooral heeft ze in rijken voorraad in de Fransche letterkunde gebracht en de gebruikmaking er van ten zeerste aan zijn predikende landgenooten aanbevolen. Dat die raad niet in den wind is geslagen, is overbekend; ETIENNE DE BOURBON komt de reeds in omloop zijnde met nog een groot aantal vermeerderen; ook HUMBERT DE ROMANS prijst de toepassing aan en PIERRE DE LIMOGES en verscheidene anoniemen hebben groote verzamelingen er van aangelegd, waarin men slechts had te zoeken om er op iederen tekst te kust en te keur te vinden. Het is waar, dat vooral na de 13de eeuw, maar ook reeds, naar DANTE getuigt, in dat tijdperk een aantal predikers schandelijk misbruik hebben gemaakt van de met goede bedoeling aangegeven methode, dat er tal van geestelijken zijn geweest van zoo weinig ernst en goeden smaak, dat ze door luimige en platte verhaaltjes het volk bezighielden en dat voor godsdienstoefening rekenden; maar waar van de exempelen een passend gebruik werd gemaakt, moeten ze goed hebben gewerkt, geschikt als ze waren om de al te droge wetenschappelijke verdeelingen en onderverdeelingen eens af te wisselen, om op te wegen tegen bespiegelingen die den gemeenen man wat «zwaar» waren. Hoe dit zij, voor den hedendaagschen bestudeerder der Middeneeuwen hebben ze groote

1) Vgl. Cic. de Off. III 1, 1, en de Rep. I 17, 27.

2) Op grond van deze plaats kon men de bedoelde verzen aan Hélinand toeschrijven. Zie Romania I, 366. Ik geef den Fr. tekst naar ms. fr. 24780 der B. N.

3) Zie het volgende hoofdstuk, waar over de homiletische letterkunde in Frankrijk wordt gesproken.

waarde, daar ze hem geheel in den kring van toenmalige denkwijzen, geloof en bijgeloof verplaatsen.

Lecoy de la Marche[1]) verdeelt de exempelen, die hij vond bij de Fransche «sermonnaires», in vier kategorieën. In de eerste plaats noemt hij die, welke genomen zijn uit de geschiedenis of de legende, uit de geschiedschrijvers der oudheid en van Frankrijk, uit heiligenlevens en bijbelboeken. De tweede groep — uit een oogpunt van beschavingsgeschiedenis de belangrijkste — omvat de verhalen van gebeurtenissen uit den tijd en de omgeving zelve der schrijvers, in omloop zijnde anekdoten en dergelijke. Ten derde noemt hij de fabels, waarmee de predikers van zijn dagen bijzonder veel op hadden, ten vierde de beschrijvingen en gelijkenissen aan bestiariën ontleend. Al deze genre's zijn ook in de Somme vertegenwoordigd, doch uitsluitend in de traktaten 3, 4 en 6. Wij letten het eerst op de éénige fabel die we er vinden en die in de Dietsche vertaling luidt als volgt:

Con. S. 369. «*Een fabel vanden hondekijn ende vanden ezel.* Als dat hondekijn sach, dat sijn meester thuis quam, so liept hem rechtevoert tegens ende spranc hem om die been of om die voet ende die here speelder mede ende bewijsde hem vrientscap ende gaf hem teten. Doe docht die ezel: «Aldus soude ic oeck doen, so soude hi mi mede lief hebben. Hi mocht mi billix liever hebben dan desen hont, die gheen profijt en duet.» Daerna sach die ezel sijnen meester ter poerten incoemen ende hi liep hem teghen ende warp hem den voet omden hals ende began hem te clouwen ende dede hem grote feest. Die knechten, diet saghen, liepen daer toe haestelic ende sij gaven hem grote slaghe. Die ezel waende gehad hebben vrientscap ende bate, mer hi creech scade ende slage.»

Hier kwam dus, langs een anderen weg, de fabel in onze litteratuur die we reeds kenden uit *Reinaert II* (vs. 5685—5736); het tafereel van den ezel en den hond nl. stond uitgebeeld op de lijst van den spiegel, dien Reinaert beweerde aan Bellijn te hebben meegegeven. Ook de moraal is dezelfde: zegt Reinaert van Boudewijn:

«ende bleef een esel, als hi was . . .
. . . . daerom is die beste raet
datmen den esel distel laet
eten ende draghen den sac . . . .»

in de Con. S. heet het:

«Want alle menschen en moghen niet enen wech gaen ende alle guede ende wise lude en hebben niet ene gracie, recht als die leden eens lichaems en hebben niet een ambocht; want also menich mensche, also menich sin.»

---

[1]) Blz. 278.

Hoe geliefd echter de fabel ook was, de middeneeuwsche moralist had niet noodig zich de dieren handelende als menschen voor te stellen, om in hunne daden het onderscheid tusschen goed en kwaad af te spiegelen. De natuur buiten den mensch, zooals ze is, de dieren, planten en mineralen zijn hem door hun (al of niet gefingeerde) eigenschappen reeds symbolen van deugd of ondeugd; een opvatting die is neərgelegd in talrijke bestiariën en lapidariën. Ook frère LAURENT gaf gaarne af en toe eens een voorbeeld uit «het boec der naturen vander beesten» (454); citaten uit den *Bestiarius*[1]) komen in het derde, maar ook in het immers door hem zelf bewerkte zesde traktaat voor. Zoo leert de dolfijn ons een werk der barmhartigheid, want «die dolfinen, als si enen doden dolfijn hebben, vergaderen si ende dragen inden gront vander zee ende daer begraven sien» (454) en «natuer trect den mensche tot ontfermherticheit» want «gheen vogel en eet dat ander, dat van sijnre naturen is,... een merrie voedet dat voelen eenre ander merrien die gestorven is,.. die coie voedet die ionghen die wech gheworpen waren ende bescuddense van anderen beesten»[2]) (423). De nijdige mensch «is oec des duvels ule of vledermuus, want hi en mach niet bet sien die claerheit der duechden in enen anderen dan die ule of vledermuus die claerheit der sonnen» of hij «gheliket der spinnen, die tfenijn trect uter bloeme, daer die bie honich uut trect» en is «vander naturen dat die basiliscus is; daer en mach geen groen bliven, daer hi bi is, noch gheen gras noch cruut noch bome» (48, 52). Het uitvoerigst zijn dit soort exempelen in het traktaat «van den sonden der tongen»:

Con. S. 146. «Die smeekers of die flacteerres voerscreven ende die quaetsprekers die sijn van eenre scolen. Dit sijn die twee serenen, *daer wi inden boec of lesen*, *daer die beesten natuere in bescreven is*, *datmen Bestiarius heet.* Die eerste serena dat is een meerwonder, diemen in Duutsche meerminnen hiet, die hebben hoeft ende arme ende lichaem als een wijf ende stert als een visch ende naghel of claeuwen als een aern. Dese pleghen soetelike te singhen, ia soe seer soeteliken, dat die sciplude, diese horen, daerof ontslaep worden, ende so verderven sise dan. Hier sijn die flacteerres voerseit bi gheliket, want si mit horen sconen soeten smekenden woerden den luden so soete in die oren singhen, dat sise doen slapen in horen sonden. — Die ander serena dat is een serpent, dat oec so heet (*sic!*), mer ic en weet niet, of si enighen sonderlinghen name in

---

1) Er waren behalve de Latijnsche, reeds verscheidene Fransche Bestiaires in omloop: van Philippe de Thaon, van Gervaise, van Guillaume le Clerc; ook een in proza van een zekeren Pierre (Petit de Julleville II blz. 165). Die van Gervaise (uitgegeven in Romania I) was niet de bron van frère Laurent: slechts enkele der plaatsen uit de Somme le Roi vindt men er terug.

2) Dit laatste is onzin en een vertaalfout; vgl. hst. VIII op het einde.

Duutsche hevet. Dit serpent lopet veel seerre dan enich paert ende onderwilen vlieghet ende het hevet so sterken venijn in hem, dat daer gheen driakel toe en helpet, want die doot comet enen aen, die van hem gequetset wort, eer hi den beet voelt. Dat sijn die quaetsprekers, daer Salomon of seit: si biten als serpenten mit verraderien; ende dit venijn dodet dicke drie luden teffens, denghenen selve diet sciet, dat is die dat quaet spreket, ende denghenen diet hoert, ende denghenen daer hi quaet of seit.»

De schrijver knoopt er een andere vergelijking aan vast:

Con. S. 147. «Dese quaetsprekers machmen oec wel ghelikenen eenre beesten diemen hiet in walsche hayme; ic en weet niet hoese in duutsche sijn. Dese beesten pleghen die dode luden uut te graven, daer si begraven legghen, ende vretense dan. Aldus doen oec die quaetsprekers, want gheordende lude of begheven gheestelike luden, die der werlt doot sijn, die eten si mitter herten ende mitter begeerten. Si sijn veel anxteliker dan di helle is, want die helle en verslint doch niet dan die quade menschen, mer dese lopen den besten luden alre liefste op. Si slachten der soch, wanneer si koeddekens of bagghen hevet so bijtse alre liefste dieghene die witte cleder aen hebben. Si slachten oec der wedehoppen, die maken hoer nest in menschendrec, daer si in rusten. Dit moghen wel des duvels wevel of torren heten, die den goeden roke der bloemen scuwen ende legghen liever inder messen ende woelen, dat is hoer meeste ghenoechte.»

In Con. S. 150 wordt de leugenaar bij het kameleon vergeleken:

«Die gamalion die levet alleen bider lucht, dat niet in sinen lichaem en is dan wijnt, ende wat verwen dat hi aensiet, die wort ghelijc hem ghescapet.»

Vermelding van den oorspronkelijken tekst, dien de vertaler die blijkbaar nooit een kameleon gezien had, niet begreep, is hier niet overbodig:

«Li camalions qui vit de l'air et n'a nient en ses entrailles fors vent et que a chascune colour que il voit mue la seue» [1]).

---

1) En dat, naar iedere kleur die het ziet, de zijne verandert (mutat). — Andere herinneringen aan den Bestiarius in Con. S. 161 (het paternoster van den aap) 215 («dat dier dat in latijn hiet linx, dat doer een muer siet»). — Over het kameleon vergelijke men Bartolomeus den Engelsman, Lib. XVIII Cap. XX: «Van Cameleon». «Men seit dat cameleon alleen van der luchten leeft, ghelikerwijs dat die mol van der aerde, die harinc vanden water ende die salamandra van den viere, unde versus

Quatuor ex puris vitam ducunt elementis:
Cameleon talpa maris allec et salamandra.
Terra cibat talpam, flamme pascunt salamandram,
Unda fit allecibus, aer cameleonti.»

Een onuitputtelijke bron voor exempelen waren de boeken van het Oude en van het Nieuwe Testament en de legenden der heiligen, maar meestal geeft de schrijver zich de moeite niet ze breedvoerig na te vertellen en stipt hij ze slechts even ter loops aan, ongetwijfeld omdat hij ze als algemeen bekend veronderstelde, zooals Con. S. 428: «Hierof hebben wij exempel van Sinte Maertijn, dien god openbaerde inder nacht, doe hi sinen mantel om gods willen ghedeelt hadde, ende seide tot sinen enghelen: Maertijn heeft mi ghecleet mit desen clede».. [1]), of 448: «Abraham, die die enghelen ontfinc in ghelikenis eens pelgrims, die hem beloefden, dat sijn wijf Sara, die onvruchtbaer was, soude ontfanghen een kint.» Het talrijkst zijn vooral die korte exempelen in het hoofdstuk over de gave des raads, die barmhartigheid in de plaats van gierigheid plant; wij geven hier nog een paar voorbeelden:

«Men seit vanden keiser Theodosius, dat hijt nam voer alte groten goetheit, datmen hem dede, alsmen hem badt dat hi vergeven soude; ende hoe hi toorniger was, hoe hi liever vergaf ende haesteliker; mer hi woude die menschen meer na hem trecken mit doechden ende mit minnen, dan mit vresen» (440).

«Men vint van enen coninc, die een arm man badt om eenen penninc ende die coninc seide: alsoe cleinen gave en betaemt enen coninc niet te gheven» (460).

«Van Alexander leestmen, dat hi gaf enen knecht een stede ende die knecht ontseidse, omdattet hem was te groten dinck te nemen; ende Alexander seide tot hem: Ic en sie niet an wat di betaemt te nemen, mer wat mi betaemt te gheven» (460) [2]).

«Men seit van enen groten sondaer, die over tmeer voer ende settede hem in een gasthuis den armen te dienen ende den sieken. Het gheviel dat hi walghinghe hadde van enen sieken die hi sine voeten ghewasschen hadde; rechtevoert ieghens sijnre herten dranck hij sijn keel vol van dien voetwatere ende doe hi gedroncken hadde so gevoelde hijt soe seer zoet ende bequame ende wel rukende boven alle salve ende dat was een teiken dat hem sijn sonden vergheven waren» (446).

Door teekenen geeft God dikwijls den sterveling te kennen wat Hem bijzonder aangenaam is; rijker stof voor exempelen is moeilijk denkbaar. Om ons te overtuigen dat «herberge beter is dan abstinencie» ontleent frère LAURENT het volgende aan *dat Leven der Vaderen*:

«In Egipten was een heilich vader, die ontfinc die arme ende gaf hem

---

1) Vgl. Rinclus 1224; Maerlant, Sp. III[II] 29.

2) Hetzelfde verhaaltje kan men lezen in de Historie van Alexander, ed. Hoogstra, blz. 22. Het verhaal is ontleend aan Seneca, de Beneficiis, zie Hoogstra's Inleiding LXV.

blideliken van dien dat hi hadde. Het gheviel dat een man van groter abstinencien mit hem wort gheherbercht ende en woude niet eten, hoe veel dat hem die ghene badt dien gheherbercht hadde. Ende hi seide tot dien die hem gheherbercht hadde: Laet ons gaen, lieve broeder, onder desen boem, die hier buten staet, ende bidden onsen here, dat hi den boem bughe tot den genen, die god best behaecht. Doe si haer ghebet aldus te samen deden, neichde hem die boem totten genen, die die armen pleech te ontfanghen, ende niet totten ghenen, die abstinencie deden» (449).

«Veel ander schoonre exempelen vander herberghinge sijn gescreven», vervolgt Laurent, «mer si waren alte lanc te vertellen» [1]). Soms gebruikt hij de exempelen om er lange moralisatiën aan vast te knoopen, als van «dat wijfkijn, die begrepen was in overspel, diemen ghesteent soude hebben nader wet» en dat door Jezus werd gered; of elders «in dit exempel bewijst hi vier dinghen, die een rechter bewaren soude inden rechte» (450); evenzoo van den haas en de windhonden (193). Een reeks van vijf exempelen dienen om te bewijzen dat «ontfermherticheit een goet coepwijf is» [2]) (434):

«Men seit dat sinte Germein, doe hi quam van Romen, int uutgaen van Melanen [3]) vraechde sinen diaeck of hi eenich gelt hadde. Hi antwoerde, dat hi mer drie penninghen en hadde, want sinte Germein hadt al den armen gegeven. Daer beval hi, datmen noch die drie penningen den armen geven soude om gods willen, want god vermocht wel hem te verleenen, daer si dien dach of ghevoedt soude[n] wesen. Die diaec mit groter murmuracien ende grote arbeit gaf die .II. penningen ende behielt den derden. Daer si haers weechs gingen, quam een rijc ridders knecht ende brocht hem van sinen here .CC. penningen. Doe riep hi sinen diaeck ende seide hem, dat hi den armen genomen hadde .C. penningen, want had hi den derden mede den armen gegeven, die ridder souder hem .CCC. gesent hebben» (431).

«Men seit in *dat leven van sinte Jan* [4]) *Aelmisghever*, die alsoe heete om die aelmissen die hi dede, dat een edel rijc man was beroeft van den moerdenaren, alsoe dat hem niet gebleven en was, ende quam claghen totten voerseiden sinte Jan ende seide hem sijn geval. Sinte Jan hads grote medeliden ende geboet sinen scaffenaer [5]), dat hi hem gheven soude vijftien

---

1) Over een ander door hem over dit onderwerp meegedeelde, zie Hst. VIII, het Pater Noster.

2) Vgl. Kerkhistorisch Archief II, 276: «Nota quod elemosina facit duodecim bona» waaronder: «Bona temporalia multiplicat» (uit een 15de-eeuwsch handschrift).

3) Milaan, zie Mnl. Wdbk. op Milane.

4) De druk van 1478, waarnaar geciteerd wordt, heeft «Ians». — De bedoelde heilige, Johannes Eleêmôn, was de voorlaatste katholieke patriarch van Alexandrië, 606—616; zie Wetzer und Weste's Kirchenlexikon, VI, 1598.

5) Aalmoezenier.

pont gouts. Die scaffenaer en gaffer mer vive om sijnre ghiericheit. Niet lange daerna quam een edel rijcke weeduwe ende sende sinte Jan vijf hondert pont gouts. Doe riep hi sinen scaffenaer ende vraechde hem, hoe veel hij dien beroefden man gegheven hadde. Hi antwoerde vijftien pont gouds. Die heilige man seide, dat hier mer vijf gegheven hadde. Doe hi dit vernomen hadde vanden ghenen diet ontfanghen hadde, seide hi tot sinen scaffenaer: Hadstu hem vijftien pont gegeven, als ic di bevolen had, onse here god had ons ghesent doer den gueden wijve vijftien hondert pont gouts. Ende sinte Jan vraechde den gueden wijve, hoeveel si ghemeent hadde te geven. Sij antwoerde, dat si eerst had doen setten vijftien hondert in haer testament, ende soude hem die gesent hebben, mer daerna, doe si haer scrift besach, vant si die thien hondert ofgedaen ende dat guede wijf meende, dat onse here god niet meer en woude gesent hebben dan vijf-hondert pont» (432).

Van St. Bonifacius weet de schrijver [1]) dat hij als kind eens de geheele winterprovisie aan de armen uitdeelde tegen den zin van zijne moeder «die te mael woude ontsinnen», maar op zijn gebed vulde God de zolders weer [2]). Eindelijk volgen twee exempelen die in den grond er slechts één uitmaken. Het in Con. S. laatstgenoemde vertelt van een man, die, gehoord hebbende dat God honderdvoudig vergeldt, aan een rijken priester een koe gaf en toen 's avonds de geheele kudde van den priester, uit de wei komende, de gegeven koe volgde die haar ouden stal opzocht, meende dat God zijn belofte op die wijze aan hem vervulde. «Dit quam voerden bisscop ende si worden den gueden man toegewijst» (433). Het naieve verhaal lijkt wel wat bedorven en plat in de lezing die in Con. S. onmiddellijk er aan voorafgaat:

«Voert was een arm man alsmen seit, die en hadde mer een coe, ende hoerde op een tijt vanden priester inden sermoen, dat god seit inder ewangelien, dat hi hondertvout weder vergout, datmen den armen gaf. Die guede man, bi raet sijns wijfs, gaf die coe den priester ende hoopter .C. voer te hebben».

Tot zoover is het verhaal alleraardigst; die goede sukkel, die door zijn vrouw wordt aangeraden het eens te probeeren, is onbetaalbaar! Maar het vervolg past er slecht bij en geeft een gevaarlijke moraal:

«Doe hi lange tijt gewacht hadde nader beloftenisse ende niet weder en

---

1) «item so vertelt Sinte Gregorius«. Homelieën van Gregorius leverden ook exempelen voor het traktaat over het Pater Noster, dat besproken wordt in hoofdstuk VIII. De Dialogorum libri IV van Gregorius I (540—604) bevatten een groote verzameling wondergeschiedenissen.

2) Uitvoeriger: Spiegel der Sonden (ed. Verdam), 6774 vlg.

creech, meende hi datten die priester bedrogen hadde ende docht dat hien dootslaen soude ende stont op des nachts om dat te volbrengen. Daer hi inden wege quam, vant hi enen groten hoep gouts ende docht dat hem god dat gesent ende gegeven hadde ende vervolt sijn beloftenisse ende keerde weder te huis ende was in vrede» (433).

Naast de voorstelling van God, die goede daden met stoffelijke belooningen vergeldt, vinden we in andere exempelen die van den straffenden of zelfs van den wrekenden God. Zoo wordt Con. S. 111 de Oud-Testamentische geschiedenis verhaald, dat God om een bijzondere soort van onkuischheid te straffen «verhenghede een duvel die Ysmodeus hiet, dat hi seven man worchde, die der heiligher ioncfrouwen Sare ghetrouwet waren die daerna des ionghen Tobias wijf was» en twee merkwaardige exempelen waarschuwen tegen godslastering (102), een kwaad

«dat god so seer vertoernt, dat hi dicke terstont wrake daerof neemt, alsmen dicke ghesien hevet. Men hevet ghesien dat hem hoer aensicht in die nacke ghinc staen, die gode blasphemeerden. — Een ridder swoer eens felliken biden oghen gods ende sijn oghen vielen te recht uut voer hem opt bordt daer si op speelden[1]. — Een archier hadde eens al sijn ghelt verdobbelt ende liep uut ende nam een strale ende scoetse na gode onsen here. Des anderen daghes, als hi weder dobbelen soude, so quam dieselve strale al bloedich neder opten dobbelborde, ende desghelijcs is dicke ghesciet alsmen vele in sunte Iheronimus miraculen lesen mach» [2].

Wie *Sinte Hieronymus Mirakelen* er op naslaan wil, kan daartoe de in vele handschriften[3] verspreide Dietsche vertaling ter hand nemen van drie brieven over dien heilige: «Die epistel des heilighen Eusebii tot Damasium, biscop Portuensen, ende tot Theodosium senatoer van Romen; die epistele die Sinte Augustijn die leraer sende sinte Cyrillo, die die ander biscop van Iherusalem was; die epistel die sinte Cyrillus, biscop tot Jherusalem, sende sinte Augustijn den hoghen leraer.» De laatstgenoemde handelt «vanden miraculen sinte Jeronimi des edelen waerdighen lerares ende priesters.» Ik vond er de volgende verhaaltjes die groote overeenkomst in karakter vertoonen met de zooeven uit de Somme le Roi aangehaalde:

---

1) Hetzelfde exempel: Der Sielen Troest (Campb. 1544), fol. 23; Spiegel der Sonden (ed. Verdam) 5927, waar verteld wordt, dat de ridder «sijn één oghe» verloor.

2) Hetzelfde in den Spiegel der Sonden 5935 vlg.

3) De heer De Vooys noemde mij de hss. der Kon. Bibl. O 24, K 26, T 297; Letterk. 351; Brussel 2810—13 en II: 147; Gent 904, Bonn Univ. Bibl. 315, 723; bovendien is er een Hasseltsche incunabel (Campbell 927) die den titel voert «St. Hieronymus-boeck». Ik raadpleegde hs. Deventer 64. Het Latijnsche origineel vindt men in Campbell 710.

«In Samanien.. daer was een onsalich mensche; doe hi alle sijn goet mit spelen verloren hadde, begonde hi den gloriosen name van Ieronimus te blasphemeren in siinre dwaser coenheit. Hi en hadde nauwe die woorde uutghesproken, daer en quam een blixim vanden hemel ende sloechen doet, daert die lude ghemeenlic aensaghen.» — Een ander mirakel: «Dit dat ic vertelle gheviel drien anderen, die speelden inder stat van Tyro, als die ghene segghen diet al te male hoorden ende saghen. Als dese drie hoor spel wouden beghinnen doe spraken sie: «Jeronime! wat crachte du daertoe doen wilte dat doe! wi willen dit spel blideliken einden dijns ondankens». Als si dit ghesproken hadden, begonnen si haer spel. Als dit spel begonnen was en lichte[1]) een oghenblix tijt gheleden was, opende haer die eerde ende die speelres versonken also datmenre min noch meer of en sach.»

De bespreking van het *Traité de la Mort* heeft doen zien, dat in de Coninx Summe, die haast alle punten der Christelijke leer aanstipt, ook de beschrijvingen van hel, vagevuur en hemel niet ontbreken, en ze behooren tot de treffendste passage's uit het geheele boek. Aan het door MOLL (*Brugman* II, 26, 27) naverteld verhaal uit Bonaventura's Overdenkingen van den strijd tusschen Gods barmhartigheid en Gods rechtvaardigheid, door de in den Zoon veraanschouwelijkte goddelijke wijsheid beslecht, herinnert een plaats in de Somme le Roi: onder de zonden tegen den H. Geest behoort ook vermetelheid «dat enen dunct, hi en behoeft der ontfermherticheit Gods niet, hi hoept hi es goet genoech onverdoemt te bliven. Dese doen die ontfermherticheit van hem vlien ende rechtverdicheit sal hem te sware worden» (55). Verder wordt uit de Christelijke mythologie de val van Lucifer meer dan eens in herinnering gebracht (b.v. 25), maar vooral wordt er de duivel op tallooze wijzen als onmiddellijk op de menschelijke daden inwerkende voorgesteld. De eeuw, waarin de Somme le Roi haar definitieven vorm heeft gekregen en waarin ook de reeds te voren bestaande traktaten wel zullen zijn geschreven, was de eeuw van het duivelgeloof bij uitnemendheid. «Dieses Zeitalter», zegt ROSKOFF[2]), «kennzeichnet sich als Teufelsperiode dadurch, dass die Vorstellung vom Teufel sich überall hineinmengt, dessen Wirken und Streben bis ins kleine und kleinliche ausgedehnt und allenthalben vermutet wird», en hij brengt tallooze mededeelingen daaromtrent bijeen uit Caesarius, uit Albericus, uit Richalmus, uit de geschiedenis der Stedingers. Een aantal plaatsen uit de Somme le Roi zijn even karakteristiek.

Vooreerst denken we daarbij aan eene legende, waarop gezinspeeld wordt Con. S. 27: «Hoverdie is des duvels dochter, diet meeste dele hevet ad haers vaders erve, dat is aen der pinen der hellen», in Con. S. 47: «Hoverdie, dat die oudste dochter is des duvels» en

1) Misschien. 2) Geschichte des Teufels I, 335.

Con. S. 48: «Nijt is des duvels dochter ende des doots moeder, want overmits nijt des duvels so quam die doot eerst in die werelt. Nijt is een sonde, die den bosen mensche alre gelijcste maket den duvel horen vader, want die duvel haet alre luden welvaert ende minnet alre luden qualicvaren» [1]). Dat «Orguel» een dochter des duivels genoemd wordt, is, zooals P. MEYER meedeelt [2]), een herinnering aan een Latijnsche legende, waar zij «Superbia» heet en dus door een vrouw kon worden gesymboliseerd; wij zullen echter zien, dat daar evenmin rekening met de geslachten wordt gehouden en «Falsum Servitium» evenzeer een dochter van den duivel wordt genoemd. De bedoelde legende, die de plaats uit de Somme illustreert, werd bekend gemaakt door den heer B. HAURÉAU in de *Notices et Extraits des Manuscrits* XXXIII, I, 291, volgens ééne uit de vele hem onder de oogen gekomen lezingen. De duivel wordt er vergeleken bij den rijken parvenu die zijn dochters uithuwelijkt aan kale jonkers. «Diabolus, invidens beatitudini hominum, fecit sicut fieri solet moderno tempore. Solent enim isti magis divites usurarii, qui non sunt alicujus nominis vel valoris, tradere filios et suos et filias suas pauperibus nobilibus pro nomine magno habendo et acquirendo. Sic fecit diabolus. Videns enim se deceptum et volens se facere valere et habere magnum nomen, maritavit septem filias quas habebat septem generibus hominum.» De oudste, «Rapina», zoo gaat de prediker voort die aan 't woord is, heeft hij het rijkst uitgehuwelijkt, aan ridders en proosten en baljuwen die de aarde in vrede moesten bewaren en de roovers straffen, maar zij zorgen voor het land als de kat die op de kaas moest passen en er meer van opat dan de muizen zouden gedaan hebben! De tweede is «Usura» en de hebzuchtige kooplieden hebben haar tot vrouw, de «burgenses usurarii» die met den «ursus» het best zijn te vergelijken, want zij schuwen de geestelijken als de beer de honden, ze houden van aardsche goederen zooals de beer dol is op honing en evenals de berenleider de beste zaken maakt op feestdagen, zoo loopen zij op kerkelijke feestdagen de steden af om hun schulden in te vorderen in plaats dat ze hun godsdienstplichten vervullen. De derde dochter, «Fraus» of «Deceptio», schonk hij aan de kooplui, die met een lange maat koopen en met een korte verkoopen. De vierde, «Sacrilegium», deed een heel goed huwelijk met de landbouwers, die hun tienden slecht opbrengen, of, wat erger is, geheel en al achterhouden; de vijfde, «Falsum Servitium», huwde met knechts en meiden, die slecht dienen; de zesde, «Superbia», met

---

1) Vgl. met deze plaatsen Rinclus 1299: «o, nidicheit des duvels kint» en 1311 sqq.: «Nidecheit, die vrouwe fel, || seide si soude sijn moeder wel || ende ginc bi haren vader slapen.» Uit deze verbinding wordt «quade tonge» geboren.

2) Bulletin 1892.

de dames, die haar slepen over straat en plaveisel slieren («matronis quae trahunt caudas per vicos et plateas»). De zevende, «Luxuria», heeft hij niet uitgehuwelijkt, omdat ze niet verkoos; zij, de losbandige, de lichtekooi, wilde liever vrij blijven om zich met allerlei slag van volk op te kunnen houden. — Niet altijd is er sprake van leeken, soms worden ze aan geestelijken tot vrouw gegeven; ook zijn er soms negen in plaats van zeven [1]. Niet onaardig is in de Somme de toespeling op «de pinen der hellen», die de ondeugden als rijke erfdochters aan de zondaars aanbrengen.

Van de hebzuchtigen wordt Con. S. 427 gezegd: «van desen volcke is een duvel een meester, die hiet Sluteboers (Clobourse), die van een heremijt gesien wert, dat sijn ambocht was der gieriger boersen te sluten, dat si geen aelmissen geven en souden.» Ook hier is het slechts een toespeling op een meer uitgebreid verhaal, zooals er in de preeken dier dagen zooveel voorkomen. Men kende toch niet alleen Cloborse, maar ook Cloboche en Clocuer [2]. «Quando diabolus venit in hominem per peccatum aufert ei omnes sensus spirituales; facit enim ad modum divitis qui vult «se aasier» in aliqua domo. Primo ingressus domum, post se claudit ostium et praecipit familiae ne dicat ipsum esse ibi.» Aldus GUILLAUME DE MAILLY, in zijn preekenverzameling *Abjiciamus*. Ook hij geeft zich de moeite niet het geheele verhaal te doen aan lezers, die het ongetwijfeld kenden. Ziehier echter de legende zooals ze voorkomt bij HEROLT, in diens *Promptuarium Exemplorum*: «Eremitae cuidam quadam vice occurrebant tres daemones, quos interrogavit quomodo vocarentur. Primus dixit: «Ego vocor Claudens cor et hoc facio. Quando aliquis, audito sermone, vult conteri, tunc claudo ei cor quod suspirare non potest.» Alter dixit: «Ego vocor Claudens os, et hoc facio. Quando aliquis vult confiteri et dominum nostrum evadere tunc claudo ei os, quo confiteri non potest.» Tertius dixit: «Ego vocor Claudens bursam, quo quis injustas res restituere non potest, nec de justis bonis eleemosynam facere et ita uniti sumus et unus juvat alterum in quantum potest.» Elders zijn het de drie namen van één duivel: «vocabitur primo, gallice, Clocuer, hoc contra contritionem; secundo Cloboche, claudens os, contra confessionem; tertio Cloborse, claudens bursam, contra satisfactionem, ne scilicet per eleemosynas et peregrinationes et cetera bona opera satisfaciant»; deze had het dus op de drie onderdeelen der biecht gemunt. Een derde redaktie, door

---

1) De voorstelling van negen dochters des duivels, elk aan een bepaalde klasse uitgehuwelijkt, behalve de 9de, «Luxuria», wordt gevonden bij Jacques de Vitry; zie het werk over de exempla in zijn Sermones Vulgares door Thomas Fred. Crane (in de werken der Folklore Society, Londen 1890) op exempel CCXLIV.

2) Hauréau in Notices et Extraits XXXIII, I, blz. 297, op ms. lat. 14961.

HAURÉAU uit ms. lat. 18190 opgedolven, verrijkt de legende nog met een geestigen trek: «Ego vocor Claudens cor; alius frater meus vocatur Claudens os; tertius vocatur Claudens marsupium. Officium enim meum est cor peccatoris indurare ne possit contritionem habere; et, si forte conteritur, laborat frater meus ut a confessione impediatur; et, si forte conteritur et confitetur alius frater meus laborat ne satisfaciat; et per hunc modum fere omnes lucramur. Tertius tamen frater noster Claudens marsupium plures nobis omnibus acquirit» [1]).

Op geestige wijze wordt de hebzucht aan de kaak gesteld door ze voor te stellen als aanbidding van den duivel Mammona, «die sinen dienres ghebiet .VI. ghebode te houden».

«Dat eerste is dat hi sijn goet wel bewaer.

Dat ander dat hijs niet en verminre.

Dat derde dat hijt vermeerre al dat hi can.

Dat vierde dat hi niement niet en gheve noch om gode noch om bede.

Dat vijfte dat hi oec niemant niet en lene, sijnse arme sijnse rike; want die rike en willen bi wilen niet betalen ende die arme en connen niet betalen.

Dat seste dat hi scaerselic leve mit alle sinen ghesinne in eten, in drincken, in berninghen, in cledinghen, om tsine meer over te sparen» (104).

Zoo heeft ook de duivel zijn kerk, dat is de taveerne, en evenals God in Zijne kerk blinden en kreupelen geneest, doet ook de duivel zijn mirakelen, maar deze zijn «al contrari hierof», want «die daer recht op hare bene ingaen, die comen daer dicke weder uut al vallende ende al strukelende ende laveren die straten over als een scip dat laveert nu op die een side nu op die ander». De sermoenen bestaan er in godslasteringen en de missen en getijden in «lieghen, drieghen, dobbelen, tuusschen, kiven ende vechten» (131). Herhaaldelijk wordt de duivel voorgesteld als degene die de menschen opvoedt en onderwijst in het kwaad; de ondeugden zijn immers zijn dochters; «die loghenaer ghelikent seer wel sinen vader den duvel» (150); «smekers en flacteres zijn des duvels ammen of voetsteren die hem sijn kinder soghen ende voeden in sonden»; «vrecheit of giericheit is des duvels meistersche, die so groten scole houdet, dat alle man daerin studeert, als die scrift seit» (69); ook de taveerne wordt zijn school genoemd en de mopperaars zijn bij hem in de leer geweest: «si knoteren ende mommelen recht als die aep hoer paternoster leest of die scimminkel (dat hiet so wanneer si metten tanden snateren). Waerlic dat sijn des duvels scoliers, dien hi dit paternoster leert ende menighen quaden choersanc, want recht so die heilighe gheest sinen scolieren leert, dat sijn die vercoren gods, den soeten hemelscen sanc

---

1) Ibid., blz. 309.

«Deo gratias» . . so doet die bose geest sijn scoliers ende sijn discipelen oec sinen helschen sanc singhen, dat is al contrari den anderen sanc» (162). Het ergste mag wel heeten «de sonde tegen nature, die die duvel den mensche leert doen. Die duvel selve scaemt hem, als hi een mensche daertoe brenghet . .»[1] (114).

In andere gevallen is de duivel meer degeen die door listen en lagen, door allerlei mooie praatjes en bedriegerijen den mensch tot zonde brengt. «Dese wijsheit», heet het Con. S. 221, (nl. «enen scalken vont te vinden iemant mede te bedrieghen of te verschalken») «is des duvels wijsheit, die altoes hem pijnt mit alre list hoe hi die lude bedrieghen mach». «Wanneer die duvel enen mensche ledich vint so werpt hi hem een beenkijn in die mont op te biten, so werpt hi hem quade gedachten in» (61). «Gulsicheit is die visscher vander hellen, die den visch mitter kelen vanghet aen die anghel sijnre henghelroeden, die naden ase so ghierlic gripen, dat hem hoer lijf kost» (116). Door gulzigheid (gula = keel en = gulzigheid) grijpt de duivel den mensch bij de keel, zooals de wolf het schaap doet; Adam en Eva behandelde hij zoo. Hij doet zich voor als een «meester van medicinen» (126), die den mensch aanraadt niet te vasten maar het er goed van te nemen «want hi wil den luden al leren hoe si hoer lijf in ghesonden houden sullen also hi seit, mer sijn meninghe is der sielen doot»; de kroeg is zijn apotheek (132), waar de dronken lui «worpen levende spinnen in horen wijn ende drinckense malcanderen toe . . . .[2]) dit sijn des duvels recepten, die hi sinen sieken, die siec van sonden sijn, ghevet in sijnre apotheken». «Siec van sonden» zijn ook weerspannige menschen, zij hebben «des duvels canker, hoemen den kanker meer roert, hoe hi quader wort: so doen si oec» (39). De duivel tracht de menschen over te halen tot het uitstellen van goede voornemens: «du biste noch ionc, du coemste noch wel al den dach daer toe te doen . . .» (64); «du sultste noch tijts ghenoech verhalen te biechten . . .» (412).

Huichelaars zijn «des duvels martelaren, want die duvel, die den ipocrijt tempteren, sijn seer contrari den een den anderen, want die een seit: etet wel, dattu vet ende scoon scijns, so menen die lude, dat di die heilighe gheest voedet; die ander seit: vast veel, dat gi

---

[1]) Vgl. Dirc van Delf bij het 6de gebod: «om haerre groter onnatuerlicheit willen so en wil gheen duvel enighen mensche daerof becoren, noch hi en mach daer niet bi wesen, als si gheschien. Doe god sach dese sonde vanden mensche gheschien . . . . beide hi so langhe, dat hi gheen mensche en wort ende haddet bicant achtergelaten, als st. Augustinus seit». (Hs. Kon. Bibl. X 53, fol. 82.)

[2]) Moet men aan iets dergelijks denken bij Rinclus 1430, waar «Nidicheit» wordt aangesproken: «gi maakt in dore sele geerijt, || daer vele leets af nemt delijt; || u blasen loent als die getene spinne»?

magher ende bleec wort, so segghen die luden: wat strengher leven moet die heilighe vader leven» (123). Zijn rol als twiststoker wordt heel aardig beschreven in 157:

«Wanneer die duvel dan siet minne ende overdracht in enighen goeden mensche, dat benijt hi te mael seer ende doet al sijn macht daertoe, dat hise mach doen twisten of kibbelen; ende als hijt so verre brenghen mach, datse beghinnen te twisten of te disputeren, so duncket den duvel dat hi een scoen cans hevet op aen te gaen. So gaet hi blasen ende stoken ende boeten, so worpt hi hout, turf ende colen aen, dat dit vier barnende mocht worden, want na den kibbelen comen die sceldende woerde recht als een vier, dat meer ende meer bernende wort: naden roec coemt die vlamme opbarsten.»

Boven werd al een plaats genoemd waar de duivel (Ysmodeus) voltrekker is van het oordeel Gods. Hoe hij zich van zielen meester maakt, lezen we in Con. S. 71: als landsheeren «brieve ende vrijheden» aan joden en lombarden geven, maken ze zich tot medeplichtigen dier woekeraars, «so mach hem die duvel mit haren seghel proeven, datse haer ghelike sijn, want sise gheloeft hebben te verantwoerden, ghelike hemselven». Ook «deser lombaerden knapen» zijn «des duvels trouwe luden; si laten hem hanghen voor ander luden dieft mit haren meisteren» en ieder die doodzonde doet is eigenlijk «des duvels gehulde man», «want als een dootsonde doet, so sceit hi hem van gode ende doet den duvel manscap ende draecht hem op al dat hi hevet ontfanghen van gode, lijf ende goet ende oec sijn siel» (32)[1]. Vermetelheid is «des duvels sterc slot, daer hi alle die sterke gheestelike sonden in verwaert» (37). «Hoverdie is een sterc lastich wijn des duvels, daer hi mede droncken maect die hoghe lude, die scone, die rike, die wise, die vrome ende eerbaer . . . mer sonderlinge die grote heren ende vrouwen» (26). Ambitie is «des duvels panne, daer hi spise in frijt» (40); ijdel glorie eindelijk «des duvels penninc, want hi alle die beste ware ende costelicste pennewaerde in die mercten deser werelt daermede opcoept» (44).

Geheel in denzelfden geest van deze duivelvoorstellingen is een exempel, dat gevonden wordt in het laatste gedeelte van het werk en dat wij hier laten volgen:

Con. S. 521. «*Men leest in der Vaderen Boeck*, dat een heilich mensche vertelde, hoe hi was geworden een monick ende seide, dat hi geweest hadde een heidens priesters sone ende doe hi een kint was, ghinc hi op een tijt in den tempel heimelic mit sinen vader. Daer sach hi enen groten duvel sitten op een groten stoel ende al sijn gesin omtrent hem. Daer

1) Homagium aan den duivel is een der beschuldigingen tegen de Tempeliers ingebracht; zie Roskoff, Gesch. des Teufels, I 348.

quam een van sinen princen ende aenbeden. Doe vraechde hem die ghene die daer hoghe sat, waen hi quam. Dese antwoerdde dat hi quam uut een lant, daer hi toeghebrocht ende beiaecht had groten twist, alsoe dattter veel volcx doet bleef ende veel bloets gestort wort. Die meester vraechde hem binnen hoe lange tijt hi dat gedaen had. Hi antwoerdde: in .XXX. dage. Doe seide die meester: en hebstu in dus langhe tijt niet meer bedreven? ende heet datmen seer slaen soude ende qualic handelen. Doe quam een ander, dien oeck aenbede. Die meester vraechde hem, waen hij quam. Hi antwoerde, dat hi uter zee quam, daer hi grote tempeeste ghemaect hadde, als datter veel scepen braken [1]) ende veel volcx verdranck. Die meester vraechde hem, in hoeveel tijts hij dat ghedaen hadde. Hij antwoerdde: in .XX. dagen. Doe dede hi hem slaen gelijc den anderen, omdat hi so luttel bedreven hadde in so langen tijt. Daerna quam die derde ende seide, dat hi quam uut een stat, daer brulocht was, daer had hi kijvinge gemaect ende vechtinghe, so datter veel volcx doot bleef ende bovenal hadde hi den brudegom doen doot slaen. Die meester vraechde in hoe lange tijt hi dat gedaen hadde. Hi antwoerde: in .X. dagen. Daer geboot die meester so dat hi wel geslegen wort, omdat hi so lange getoeft hadde dat te doen. Ten lesten quam een ander voerden prins ende aenbeden. Hi vroechde, waen hi quam. Hi antwoerde, dat hi quam uut eenre woestine, daer hij .XL. iaer gheweest hadde om te becoren enen monic vander sonde der oncuischeit ende had soe veel ghewrocht, dat hi hem in dier nacht verwonnen hadde ende doen vallen in dier sonde. Daer spranc die meester op ende nam hem omden hals ende custe hem ende sette hem sijn crone op thooft ende deden bi hem sitten ende seide, dat hi alte groten dinc gedaen hadde ende vroemheit gewrocht hadde. Doe die goedeman dit gesien ende gehoert hadde, docht hi dattet alte groten staet was die monickscap ende hierom so wort hi monick.»

Een andere redaktie vond ik in een in Hoofdstuk VIII te bespreken Dietsch werk, *der Sielen Troest* (fol. 93):

»Dat was een iode, die soude gaen tot Roemen, ende des nachts en konde hij niet te herberghe comen. Doe ginck hi in een woesten tempel, die was ghetimmert in eens afgoedes eer, daer leide hi hem in te slaepen. Doe began hem seer te gruwelen. Doe sloech hi boven hem dat teiken des heilighen cruces, al wast dat hi een iode was. Doet quam inder middernacht, doe quam die tempel vol duvelen ende Lucifer ghinck sitten midsen in den tempel op een hoghen stoel . . .»

Wat er nu volgt, stemt met het verhaal in Con. S. overeen, maar er komt meer:

«Doe Lucifer dat hoerde, doe stont hi op van sijn stoel ende venc hem omden hals ende kusten hem voer sijn mont ende sette hem sijn croen

---

1) Vgl. schipbreuk.

opt hoeft ende liet hem bi hem sitten gaen ende sprac: Du biste een vroem gheselle, du hebste meer nuts ghedaen dan al die ander. — Daerna quam een ander ende sprac: Heer meister, hier woent een bisscop, die heet Andries, hem heb ic langhe tijt nae ghegaen ende had hem gheern becoert mit eenre cloestervrouwen ende hebt also veer ghebrocht, dat hi mit hoer tockede ende sloechse mitter hant. Doe sprack Lucifer: o heer, man volherde, dat daer wat of mach ghescien. Brenges du den man te vallen, ic wil di cronen boven al die mannen!..»

Dan bemerken de duivels den jood. «Dat vat is idel mer tis gheteikent mit den teiken des heiligen cruus.» De jood gaat naar den bisschop om zich te laten doopen en vertelt hem wat hij gehoord en gezien heeft, waarop de bisschop «alle die wijven uuten hof dreef».

Het verhaal in de Coninx Summe vormt een geheel op zich zelf en bij wie het gelezen heeft ontstaat onmiddellijk het vermoeden dat de redactie in *der Sielen Troost* jonger en samengestelder moet zijn. ROSKOFF [1]) deelt een verhaal mee dat reeds bij GREGORIUS (Dial. III: 7) voorkomt en waarin sprake is van een jood die in een Apollotempel overnachtte, daar de duivels beluisterde en van het geval hoorde van den bisschop, die na jaren door een boozen geest er toe werd gebracht een abdis een liefkoozend tikje in den nek te geven. Gewapend met de kennis van dezen vorm der legende, bemerken we dat de redaktie van Gregorius aan die van Der Sielen Troost ten grondslag heeft gelegen, maar dat de laatste is uitgebreid door de redaktie van het Vaderboeck er tusschen in te voegen. En deze samengestelde redaktie komt meer voor en was reeds in de dagen van frère LAURENT in Frankrijk bekend, zooals ons geleerd wordt door den heer G. PARIS bij de bespreking van het *Manuel des Pechés* van WILHAM DE WADINGTON [2]). De daar onder n⁰. 35 navertelde geschiedenis komt volkomen overeen met die uit Der Sielen Troest en heeft ook de merkwaardige woorden van den duivel die bemerkt dat de jood zich gekruist heeft: «Le vaisseau est vide mais scellé» Dat het uit de samensmelting van twee — misschien in oorsprong toch weer dezelfde verhalen — is ontstaan, wordt nog duidelijker als men GUILLAUMÉ PERRAUD's *Summa de Vitiis et de Virtutibus* (II, 19) er naast legt: de beide redaktiën, die van Gregorius — die vertelt van den jood die in den Apollotempel overnachtte en christen werd — en die van het Vaderboeck — waar sprake is van den zoon van een heidenpriester die tot het monnikenleven was overgegaan — worden daar de een na de andere meegedeeld.

Evenals in Frankrijk was het verhaal ook hier zeer bekend. Behalve

1) Geschichte des Teufels, I, 290.

2) Hist. Litt. de la France, XXVIII, p. 179.

in de Coninx Summe en Der Sielen Troest is het nog overgeleverd in hs. Brussel 3045 (met 7 andere kleine exempelen onder het opschrift «dit sijn exempelen»; fol. 87—94 v°) en in hs. Weenen, Fidei Commis Bibl. 7905; eindelijk in het *Vaderboeck*, waaruit de Coninx Summe het nagenoeg letterlijk heeft overgenomen, want zelfs de Dietsche vertalingen van beide werken stemmen haast volkomen overeen; de grootste afwijking schuilt nog in het begin, dat ik met de slotregels afschrijf uit den Goudschen incunabel van 1480 (Campbell 937), vierde boek, Cap. V:

«Een out vader seide: Ic bin der afgoden papen soen ende doe ic ionc inden tempel sat ende sach dat mijn vader dicwijle daerin ghinc ende offerde den afgoden offerhande ende eens ghinc ic al heimelic na hem in ende sach den viant sittende ende al sijn ridderschap staende bi hem. Doe quam een van sinen princen ende aenbeden ....

.... Doe dat die prince der vianden hoorde, stont hi op ende cusseden ende nam die croen, die hij selve hadde, ende settese op sijn hoeft ende deden bij hem op enen stoel sitten ende seide: «Du hebste een groot sterc dinc ghewrocht.» Doe ic dat ghehoert hadde ende ghesien, seide ic in mij selven: Der moniken leven is herde groot. Aldus heeftet gode behaghet mi salicheit te doen ende bin uutgegaen ende monic ghewórden.»

IV.

DE PLAATS VAN DE SOMME LE ROI IN DE FRANSCHE LETTERKUNDE.

Het feit, dat de *Somme le Roi* in 1279 in helder en eenvoudig, mooi proza is geschreven, is voldoende om haar eene plaats aan te wijzen onder de werken der talrijke moralisten, geschiedschrijvers, natuurkenners, die den Franschen ongebonden stijl in de dertiende eeuw tot zulk een hoogen graad van volkomenheid hebben gebracht. Zij wordt dus gerangschikt tusschen de beroemde werken van VILLEHARDOUIN en JOINVILLE, den *Image du Monde*, de *Coutumes de Beauvaisis* van BEAUMANOIR, de vele *Chastoiemens, Bestiaires* en *Lapidaires*, den *Trésor* van BRUNETTO LATINI, die, hoewel Florentijn van geboorte (hij was DANTE's leermeester), het Fransch boven zijn moedertaal verkoos, «porce que la parleüre est plus delitable et plus commune a toutes gens.» Zij behoort tot een tijd, waarin een opgewekt godsdienstig leven heerschte en een ruime verspreiding van allerlei wetenschap met veel ijver werd voorgestaan, een beweging, waarvan MAERLANT, zich erbij aansluitende door zijn Spiegel Historiael en Scholastica, met zooveel ingenomenheid gewaagt:

«Wie verhief wilen so scone
In die werelt die griexe crone,
Daerna Rome? nu Vrancrike?
Clergie deet al sekerlike...»

Terecht, want zoo ooit, dan stond toen Frankrijk aan het hoofd der Westersche beschaving. Fransche geleerden schreven tal van encyclopaedieën van verschillende vakken, «specula», «summen» enz. en de Christelijke catechese bleef daarbij, als licht te denken is, niet achterwege. Een compilatie die, wat de stof betreft, al heel veel met die van frère LAURENT overeenkomt, wordt beschreven door B. HAURÉAU in het XXXIIIe deel[1]) der *Notices et Extraits*, als voorkomende in ms. B. N. lat. 14883. Hij noemt ze eene «Somme de Théologie» en ze bevat dan ook acht traktaten over de volgende onderwerpen: de geloofsartikelen, de zeven beden van het Onze Vader, de tien geboden, de zeven sacramenten, de zeven deugden, de zeven gaven van den H. Geest, de zeven zaligsprekingen en de

1) I, blz. 94.

zeven hoofdzonden. Zoo al niet voor leeken geschreven (de taal is Latijn), deze bundel was toch voor de eenvoudigen van geest onder de klerken bestemd, blijkens den aanhef: «Ad instructionem minorum quibus non vocat opusculorum variorum prolixitatem perscrutari.» Een der talrijke handschriften draagt den titel van Hugonis Sententiae en hoewel het, naar de heer Hauréau mededeelt, niet de Sententiae van Hugo van St. Victor zijn, denkt men toch aan dezen schrijver, van wien ons de «quinque septena» bekend werden gemaakt en springt de overeenkomst met onze Somme door die vergelijking te meer in het oog: beide «Summae» bevatten die «quinque septena», en in beide zijn credo en dekaloog eraan toegevoegd; de Latijnsche heeft echter bovendien de sacramenten, de Fransche het heterogene vierde traktaat. De beantwoording der vraag of de Somme le Roi onmiddellijk met die andere (eveneens dertiende-eeuwsche) summa iets te maken kan hebben, blijft voor rekening van hem die de door den heer Hauréau onder de aandacht gebrachte handschriften kan bestudeeren; wij komen uit zijn beschrijving al vast het bestaan van een bepaald genre van catechetische leerboeken te weten, die aanvankelijk — in het Latijn geschreven — voor klerken, maar weldra, als de Somme in het Fransch opgesteld, ook voor de evenzeer naar ontwikkeling strevende leeken werden bestemd.

Met de Somme le Roi komt deze didaktiek in de jonge Fransche prozaletterkunde, maar ook de didaktische poëzie was nog in haar kracht en bleef niet achter in de onderwijzing der Christelijke moraal. De heer G. Paris heeft ons in een artikel in de *Histoire Littéraire de la France* [1]) bekend gemaakt met een rijmwerk van een in Engeland levenden maar Fransch schrijvenden tijdgenoot van frère Laurent, welks inhoud evenals de zooeven beschreven Latijnsche Summa, groote overeenkomst met zijn compilatie aanbiedt. Het *Manuel des Pechés* van Wilham de Wadington — reeds in 1303 door zekeren Robert Manyng of de Brunne in het Engelsch vertaald [2]) — behandelt in circa 3000 verzen de geloofsartikelen (zeer kort) en de tien geboden en in ongeveer evenveel regels de hoofdzonden. Ook hier worden, als in de Somme, de toorn en de nijd slechts vluchtig en in het algemeen besproken; op de zeven hoofdzonden volgt een opzettelijke behandeling van sacrilegie. De 7000 verzen, die nog volgen, zijn in het oog van den heer Paris van veel geringer waarde dan de voorafgaande en behelzen de sacramenten, een soort sermoen over wat ons van de zonde moet afhouden (vergelijk de afzonderlijke behandeling der remedia in sommige hss. der Somme), een traktaat over de biecht en eenige zeer lange gebeden. Bovendien zijn een

---

1) Tome XXVIII, p. 179.

2) Deze vertaling werd uitgegeven door Furnwall voor de Roxburgh Club in 1862.

groot aantal exempelen — meer dan 100 — in het gedicht ingelascht[1]). Is het werk evenals de Somme le Roi belangrijk door de kijkjes die het geeft op den zedelijken toestand der dertiende-eeuwsche maatschappij, in meesterschap over de taal kan Wilham de Wadington niet wedijveren met de schrijvers wier arbeid LAURENT in zijn werk heeft opgenomen, en over de wijze van samenstelling van het geheel kan de heer Paris evenmin roemen als over die onzer Somme; hij wijst er echter op dat beide werken in dat opzicht even weinig oorspronkelijk zijn en in zekere mate in een bestaanden vorm zijn gegoten, welke ook die was van den van de 13de tot de 16de eeuw zoo populairen Floretus. Behandeling der geboden en der zonden vormen de kern van het gedicht van Wadington en den grondslag van onze Somme: het is het met allerlei variatiën en uitbreidingen gedurig herhaalde thema der zgn. biechtboeken, dat men zal terugvinden in het in een volgend hoofdstuk te bespreken Cancellierboeck, in ons Dietsche handschrift X 114 en in de Nieuwe Doctrinale. Van biechtboek tot leerboek der Christelijke moraal was de overgang geleidelijk. Het is niet genoeg de zonden te laten en te haten, zegt LAURENT, men moet ook de deugd beminnen, en hij voegt aan de traktaten, die bij reeds vereenigd vond, over de zonde een tweede deel toe, dat den weg wijst tot een Christelijken levenswandel. Zooals de geboden der wet «bieden en verbieden», positief en negatief zijn op te vatten, geeft hij na de waarschuwingen tegen al die zonden, die men vermijden moet, ook opwekking tot een deugdzaam leven en voegt positieve leeringen bij zijn negatieve. Zoo beschouwd is ook de samenstelling van de Somme le Roi niet zoo onverdienstelijk als zij op het eerste gezicht wel lijkt.

Er is meer dat de Somme le Roi aan de dertiende-eeuwsche letterkunde verbindt, zooals ieder werk altijd op zeer verscheidene wijzen met andere van zijn tijd in verband staat: niet alleen als belangrijk theologisch handboek heeft men de Somme te beschouwen, maar ook als een der oudste Fransche prozawerken. Men kan vermoeden, dat de invloed van het Latijn als wetenschappelijke taal groot moet zijn geweest, te meer nu men weet, dat soortgelijke Latijnsche werken haar zijn voorafgegaan; omgekeerd stond dat Latijn voor zoover het in Frankrijk werd geschreven weer onder invloed van het Fransch. Let men verder op de wijze van behandeling der stof dan zal, evengoed als de wording van den historischen stijl — het persoonlijke van iederen schrijver er buiten gelaten — zal kunnen worden nagegaan door de aan de meesterstukken voorafgaande kronieken te bestudeeren, bekendheid niet alleen met werken als de bovengenoemde maar ook met wat op het gebied der godsdienstprediking destijds werd voort-

---

1) Vgl. het in het vorige hoofdstuk laatst besproken exempel.

gebracht, veel kunnen verklaren. Daar toch de Somme bestemd was om in bevattelijke taal de Christelijke leer uiteen te zetten voor de meer ontwikkelden uit het volk («dit boec is mere ter leker lieden behoef ghemaect dan ter clerken»), is er alle reden om ze mede te beschouwen als een vrucht van de rijke sermoenenlitteratuur die hetzelfde doel beoogde. Alles wijst er op, dat het werk volkomen in dat kader past, dat het eene genre het andere aanvult. De preek was een allerbelangrijkste plaats gaan innemen in de dertiende-eeuwsche Fransche maatschappij en uit de talrijke nagelaten documenten blijkt, hoe de geestelijken hun best deden om het dagelijksch leven zoo nabij mogelijk te komen en het zóó den invloed hunner leeringen te doen ondergaan. Hetzelfde streven is in menig hoofdstuk der Somme le Roi merkbaar. Dagelijksche spreekwoorden worden er even gaarne gebruikt als in de sermoenen, de talrijke beschrijvingen van zonden die aan bepaalde klassen van menschen, aan zekere standen en beroepen eigen zijn, doen denken aan de «sermones ad status». Zooals de preek de bij alle gelegenheden gebruikte vorm was van onderricht in de Christelijke leer en moraal, zoo is de Somme deels een boetpredikatie, deels een behandeling van kerkelijke leerstukken, voor zoo verre leeken hiervan op de hoogte gebracht moesten worden. Tal van traktaten zijn uit preeken ontstaan, zooals de werkjes van ROBERT DE SORBON[1]; dikwijls was de preek slechts de vorm, waarin de essay's dier dagen werden gegoten, zooals het geval is met BONAVENTURA's *Sermones de decem Preceptis*. Dit alles doet ons een — zeer korte — schets van de homiletische litteratuur hier op haar plaats achten en wij meenen het gemis van een levensbeschrijving van Laurent erdoor te moeten niet alleen, maar ook te kunnen vergoeden; ja, daar Laurent slechts de compilator is en wij niet zijn persoonlijk werk, veeleer een geleidelijk geworden, haast onpersoonlijken arbeid der 13de eeuw voor ons hebben, gelooven wij dat zulk een schets meer nut voor een juist begrip van den tekst zal kunnen aanbieden dan een in de vermelding van eenige uiterlijke bijzonderheden bestaande biografie.

De dertiende eeuw is in Frankrijk de tijd der predikers bij uitnemendheid. Na het tijdvak der patres was het preeken in diep verval geraakt en na Karel den Groote, die door wettelijke voorschriften en door het verspreiden van homiliaria een herleving had pogen te bewerken, gebleven. Het onderricht in de Christelijke leer werd schandelijk verwaarloosd en de onwetendheid der priesters wedijverde met die der leeken. Wel komt de 11de eeuw met schitterende werken van HUGO VAN ST.-VICTOR, van PETRUS COMESTOR, op een herleving der preekkunst wijzen, maar het was vooral een kunst en een wetenschap, en wat zij gaven was bestemd voor geleerden en kloosterlingen

[1]) Zie hst. VI.

en ging buiten het volk om, dat iets anders noodig had. FULCO VAN NEUILLY is een der eersten, van wien wij hooren, dat hij dat andere heeft gebracht; de beroemde kruisprediker heeft ook zijn krachten gewijd aan het verbeteren van de dagelijksche verkondiging der leer, zooals bekend is uit de verhalen van JACQUES DE VITRY.

Een geheele vernieuwing, een algemeene omkeering in die zaken brengt echter eerst de dertiende eeuw, als reeds het einde der vorige MAURICE DE SULLY heeft zien verschijnen; als Dominicus in 1205 den pauselijken legaten te Montpellier heeft geleerd, hoe zij moeten prediken en hoe zij zich moeten gedragen, om het hart der volksmenigte te winnen. In 't algemeen is het eerste gedeelte der dertiende eeuw de bloeiperiode en komen in het laatste de teekenen reeds op van naderend verval. Die bloeiperiode valt samen met het tijdvak van opkomst der bedelorden. Het recht van preeken, oorspronkelijk aan de bisschoppen toekomende, behoorde sinds eeuwen ook aan de cureiten en hun werd, toen de ketterijen een dreigend aanzien gingen aannemen, met aandrang door de pausen die plicht op het gemoed gedrukt en voorgeschreven, dat ieder een verzameling sermoenen moest bezitten, waaruit hij zijn leerstof kon putten. Te Parijs rustte de zorg der evangelieverkondiging, behalve op de parochiegeestelijken, ook op de kanseliers van de Notre-Dame — die het tevens waren van de Universiteit — op de aalmoezeniers van 't hof, de theologische faculteit en de doctoren der Sorbonne. Als naast al de genoemden de bedelmonniken zich als predikers gaan opwerpen, wordt hun aanvankelijk het werk door tal van geestelijken gaarne overgelaten, totdat hun wassende macht oppositie verwekt en vooral de faculteit zich tegen hen gaat verzetten, o. a. bij monde van GUILLAUME DE ST.-AMOUR, die zich door zijn van kerkelijke zijde heftig bestreden, zelfs in den ban gedane pamflet *de Periculis novissimorum Temporum* tot het middelpunt maakt van den tegenstand. In 1260 echter opent de universiteit weer haar deuren, die ze een tijd lang voor de bedelorden gesloten had gehouden. Evenwel hadden zich daarmee de fraters nog niet voorgoed een plaats op den kansel verworven; in 1283 zien we te Parijs, in 1286 te Orleans vergaderingen van protesteerende bisschoppen bijeenkomen en de strijd werd eerst beslecht door paus Clemens IV, die, den middenweg kiezende, bepaalt, dat het recht van prediken den bedelorden toekomt na voorafgaande toestemming van den bisschop. Al die moeilijkheden staalden de machtige organisatiën der Dominikaners en Franciskanen en schonken hun, den eersten vooral, de kracht om aan het hoofd der tijdbeweging te staan. Hoe zeer hun invloed overheerschte, blijkt wel hieruit, dat op een lijst van 61 predikers, die in 1273 te Parijs optreden, 30 Predikheeren en 14 Minderbroeders voorkomen; van de andere orden zijn het slechts de Cisterciensers, die in dezen eenigszins op den voorgrond treden.

Zooals wij zeiden, in de rij der redenaars staat vooraan de stichter der Parijsche Notre-Dame, MAURICE DE SULLY, wiens preeken, verzameld ten dienste der Parijsche pastoors, ons in gelijktijdige Latijnsche en Fransche redaktiën zijn toegekomen. In een voorwoord, tot de «clerken» zijner diocese gericht, drukt hij hun op het hart zijn sermoenen te bestudeeren en als model te gebruiken; in de ons overgebleven handschriften komen dan ook allerlei variaties, omwerkingen en uitbreidingen voor.

JACQUES de VITRY is overbekend als geschiedschrijver eener *Historia Occidentalis* en eener *Historia Transmarina*; hoewel achtereenvolgens kanunnik in 't Luiksche, bisschop in Palestina, kardinaalbisschop van Tusculum (hij sterft te Rome in 1240), wereldburger dus, behoort hij aan Frankrijk door zijn prediking en den invloed die er van is uitgegaan op de tijdgenooten en het nageslacht. Onder zijn werken behooren *Sermones ad Status, secundum diversa hominum genera et diversitates officiorum*, waarmee hij een nieuw genre schept. Hij is het vooral die de gelijkenissen, exempelen, in zwang brengt; in den Latijnschen tekst van SULLY vindt men ze nog niet, maar diens omwerkers vangen er reeds mee aan; ook DOMINICUS past ze toe, maar de preeken van Vitry wemelen ervan, dikwijls vlecht hij er drie of vier door ééne preek.

In meer en beter verzorgde handschriften dan van eenig ander zijn ons de preeken overgeleverd van JEAN D'ABBEVILLE, die juist wel het minst belangrijk zijn voor dengene, die over het dagelijksch leven der voorgeslachten wenscht te worden ingelicht, want van al zulke toespelingen is zijn *Summa* (titel der verzameling) zorgvuldig ontdaan. Het geregelde, systematische schijnt ze dien voorkeur der tijdgenooten te hebben verzekerd; iedere sermoen is verdeeld in een litteralis expositio en een moralis expositio.

Over ROBERT DE SORBON zullen wij later gelegenheid hebben te spreken. Zijn vriend, PIERRE DE LIMOGES, was professor te Parijs, maar op zijn tijd ook diplomatiek onderhandelaar des Pausen in Engeland, en is minder bekend door zijn eigen werk, dan door wat hij gedaan heeft om dat van anderen te bewaren. Hij verzamelde nl. een serie *Sermones de Tempore* (gelegenheidstoespraken op bepaalde kerkelijke feestdagen), waaronder talrijke van ROBERT DE SORBON en alle in 1260 en 1261 te Parijs gehouden; een dergelijke reeks *Sermones reportati de Sermonibus factis in Universitate Parisiensi*, in 1263 (in 1262 viel de zending naar Engeland); een derde van 216 sermoenen, die alle zondagen en kerkelijke feesten omvat van 1 Nov. 1272 tot 18 Nov. 1273, en eindelijk de belangrijkste, onder den titel *Distinctiones*, een alphabetisch repertorium van onderwerpen, teksten, exempelen, geheele preeken, waarschijnlijk omstreeks 1273 voltooid en door den auteur aan de boekerij der Sorbonne vermaakt. Dergelijke verzamelingen moesten het preeken

vergemakkelijken en ook voor weinig oorspronkelijke geesten meer doenlijk maken; overigens komen ze met onze hulpmiddelen vrij wel overeen; tot welke droge rhetoriek ze echter aanleiding moesten geven in een volgende eeuw, waarin geen frissche talenten meer telkens iets nieuws brachten, laat zich begrijpen.

Van de Dominikanen is ons uit de eerste helft der dertiende eeuw weinig overgebleven; slechts de berichten van tijdgenooten en de resultaten, die zij bereikten, overtuigen ons, hoe bezielend hun prediking moet zijn geweest, al was zij dan ook te eenvoudig om op schrift gesteld te worden — of juist omdat ze zoo eenvoudig was. In de tweede periode komen studie en geleerdheid onder de ordebroeders op en worden zij onder aanvoering van ALBERTUS MAGNUS de tolken van Aristoteles en de scholastiek. Een der oudste van hen overgebleven werken is de encyclopaedie over de preekkunst van ETIENNE DE BOURBON † 1261, hoofdzakelijk exempelen inhoudende (*Summa de Exemplis*), en in verkorten vorm in omloop als «Traité des Sept Dons du Saint-Esprit». Onder de bronnen wordt o. a. GUILLAUME PERRAUD's *Summa de Vitiis et Virtutibus* genoemd, die derhalve van vóór 1261 dagteekent [1]). Ook van THOMAS VAN AQUINO bleven preeken over, en van JAN VAN ORLEANS, die nog kanselier was toen de Somme le Roi werd voltooid, bewaarde PIERRE DE LIMOGES er ons o. a. een, die uitgesproken werd in «viridario regio». Hij kan behoord hebben tot de personen met wie Laurent verkeerde, en het is waarschijnlijk, indien deze werkelijk eveneens uit Orleans afkomstig was. Hetzelfde geldt van GILLES VAN ORLEANS, die een Driekoningen-preek hield voor Philippe le Hardi en zijn hof.

Zien we rond bij de Franciskanen, dan letten we vooral op BONAVENTURA, wiens *Sermones de decem Preceptis* een der oudste grondige behandelingen van den dekalogus uitmaken. Onder de «Sermones ad status» van GUIBERT DE TOURNAY trekken er de aandacht «aux bourgeois organisés en communes», «aux bourgeois dirigeant les affaires publiques». — Van de Cisterciensers kent men vooral ALANUS VAN RIJSEL, die de theologie heeft onderwezen te Parijs en te Montpellier en eene *Summa de Arte Predicandi* heeft nagelaten, zooals ADAM DE PERSEIGNE een *Mariale*, een verzameling preeken ter eere der H. Maagd; maar de meest belangwekkende is ELINAND of HÉLINAND, de aan 't hof van Philips Augustus geliefde trouvère van Vlaamsche afkomst, die op lateren leeftijd zich tot een

---

1) Boven (Hst. II) werd al gewezen op het veelvuldig voorkomen dezer Summa in Nederlandsche boekerijen. De compilator van Der Sielen Troest citeert haar als «Somme der ghebreken en der duechden». Een schets van het werk vindt men in het Zeitschrift für Deutsches Alterthum und Litteratur, (XXIX: 357) waar E. Schröder een mededeeling over de beide Sommen van Laurent en G. Perault doet.

ernstig leven wijdde en behalve de *Vers sur la Mort* een aantal schoone sermoenen naliet. VINCENTIUS VAN BEAUVAIS koos er eenige *Flores Helinandi* uit, die hij meedeelde in zijn *Speculum Historiale*, waaronder een stuk *de constituendo Rege*, dat niets anders schijnt te zijn dan het door GUILLAUME DE NANGIS genoemde werkje, dat HÉLINAND in 1210 zou hebben geschreven over de opvoeding van vorsten, en dat zijn diensten kan hebben bewezen ten behoeve van den jongen Lodewijk IX.

De koningen, die in dit tijdvak Frankrijk regeerden, hebben een warme belangstelling getoond in de zaken van den godsdienst. Men rekende Filips Augustus schuldig aan groote rampen, die over het land waren gekomen, niet het minst door den oorlog met Engeland, en stellig, zoo zegt een legende dier dagen, zou hij een prooi der hel zijn geworden, als niet God aan den heiligen Dionysius bevel had gegeven zijn ziel aan de duivelen te ontrukken, die haar reeds meesleurden; zijn eerbied voor de heiligen, zijn bescherming van kerk en geestelijkheid hadden hem die redding waardig gemaakt. De predikers stellen den koning hoog, maar zij stellen hem ook hooge eischen: «Rex illitteratus est quasi asinus coronatus» zegt HÉLINAND. De opkomende invloed der romeinsche legisten, het «quidquid placuerit principi legis valorem habet» vindt bij hem geen weerklank! «De koning behoort aan zijn onderdanen» stelt hij er tegenover, en JACQUES DE VITRY oordeelt, dat geen monarch langer veilig is, dan zijn onderdanen veilig zijn tegen hem [2]).

Welken koning men gebrek aan beschaving kon verwijten, den heiligen Lodewijk niet. ROBERT DE SORBON verhaalt hoe een klerk, voor den koning predikende, door een hooggeplaatst geestelijke terecht werd gewezen wegens het verkeerd aanhalen van een bijbelplaats. De koning kwam tusschenbeide, gelastte de werken van Augustinus te halen en wees den verbaasden prelaat een plaats in de commentaren op het Johannes-evangelie, die den klerk in het gelijk stelde! Lodewijk was uiterst eenvoudig: Joinville, die met Robert de Sorbon aan 's konings tafel aanzat, verwijt den laatste dat hij zich weelderiger kleedde dan zijn vorst, maar de koning vergoelijkt het.

Dat PHILIPPE LE HARDI, in zulk een omgeving en onder zulke traditie's opgegroeid, aan zijn biechtvader het samenstellen van een boek als de Somme kon opdragen, klinkt geenszins vreemd. Van zijn persoon weten we echter weinig. De *Histoire Littéraire* neemt van hem gelijk van de andere vorsten een levensbericht op [3]), gegrond op de mededeelingen van GUILLAUME DE NANGIS en op de vrij talrijke oorkonden, die van zijn korte regeering over zijn. Voor de persoonlijke werkzaamheid van den vorst is daaruit niet zoo heel veel af te leiden: de grondslagen waarop

---

1) Lecoy, blz. 352. 2) Lecoy, blz. 34. 3) Tome XIX, 405.

Lodewijk IX het bestuur had ingericht, maakten een geregelden loop van zaken ook onder een onbeduidend vorst mogelijk. Want onbeduidend schijnt Filips te zijn geweest; waaraan hij zijn bijnaam «le Hardi» heeft te danken, ligt in het duister; volgens zijn oudste geschiedschrijvers zou zelfs het woord van Hélinand op hem toepasselijk zijn geweest: zij beschuldigen hem van niets minder dan van zich door zijn onwetendheid bij den afstand van Venaissin aan den Paus te hebben laten bedriegen. Uit een geval verder, dat zich aan zijn hof moet hebben voorgedaan, blijkt dat de waarschuwingen van 's konings biechtvader tegen waarzeggers en wichelaars zelfs in de hoogste standen nog lang niet overbodig waren. Philips' tweede gemalin namelijk, Maria van Brabant, werd beschuldigd van den kroonprins te hebben vergiftigd; om haar te doen vrijspreken nam men zijn toevlucht tot zulk slag van lieden en werd uit de drie beroemdste waarzeggers die er te vinden waren, den «vidame» van de kerk te Laon, een «moine vagabond» en een begijn van Nivelle, de laatste geraadpleegd, die de koningin voor onschuldig verklaarde; daarentegen werd nu de van barbier van Saint-Louis en van Filips tot zijn minister opgeklommen en machtig geworden Pierre de la Brosse van de misdaad beschuldigd en mede als landverrader, daar hij op de Siciliaansche verwikkelingen betrekking hebbende staatsstukken aan de Spanjaarden had verkocht, opgehangen; het volk morde er over, zegt Nangis.

Veel beteekenen deze berichten niet. Hoe gaarne zouden we meer weten van die omgeving, waarin frère LAURENT zijn boek aan den koning zal hebben opgedragen, van dien kring, eensdeels zoo beschaafd, zoo vroom en gevoelvol, waaruit ons de op menige plaats zoo schoone Somme le Roi is overgebleven, die menschen in wier midden de bouwmeesters leefden van de statige Notre-Dame, van de ranke Sainte-Chapelle; den kring waaruit ons anderdeels vage geruchten bereiken van een koningin die haar stiefzoon vergiftigde, van een «chambellan», eens barbier, opgeofferd om haar te sparen, van een koning, die met valsche akten bedrogen wordt omdat hij niet lezen kan! Het meest leeren wij van die omgeving nog door de Somme le Roi zelf maar weer ter hand te nemen, al loopen we dan ook gevaar om de zaken wat donker te zien: de moralist legt meer nadruk op het kwaad dat hij verbeteren wil dan op het goede en het beeld dat het «traité des vices» geeft van de toenmalige wereld is stellig niet geflatteerd. En toch, welke hooge idealen weet die uit diezelfde wereld voortgekomen schrijver te stellen! Welk een kracht schuilt er in de eenvoudige taal waarin hij kalmweg, punt voor punt, de kwaden opsomt en toont, den grooten de waarheid zegt, de kleinen in bescherming neemt. «Wij zijn gewoon», zegt FRUIN[1]), «ons de midden-

[1]) Een Hollandsche stad in de Middeneeuwen.

eeuwen voor te stellen als een tijd van ruw geweld; zij waren het ook werkelijk, maar bovendien waren zij, en vooral de latere eeuwen, een tijd van afpersing en knevelarij.» Dat zelfs regeeringspersonen zich aan onderdrukking en afpersing schuldig maakten, dat woekeraars door allerlei speculatiën zich onrechtmatig verrijkten, zijn veelvuldig en in Somme le Roi niet het minst heftig gelaakte gebreken van dien tijd. Een Dominikaan, tot wiens eerste plichten de bescherming van armen en verdrukten behoorde, had als 's konings biechtvader hier een schoone gelegenheid om den vorst met misstanden in zijn rijk bekend te maken, ja zijdelings de les te lezen: het verwijt gaat ook den vorst aan, waar b.v. streng wordt afgekeurd, dat aan Joden en Lombarden (bankiers dus, die in de oogen der Middeneeuwers nu eenmaal per se woekeraars waren) van regeeringswege bescherming wordt verleend.

Vroeger al hebben wij een merkwaardige plaats aangehaald, die den edelman en den burger der dertiende eeuw teekent, beide krachtig, maar het streven van den eerste is op hooger dingen gericht dan van den laatste. Onwillekeurig denkt men aan een hoofdstuk van den *Lekenspiegel*[1]), waar het oordeel ook al niet bijzonder gunstig is voor den poorter en minder nog kunnen we dat van een dertiende-eeuwsch Fransch geestelijke verwachten: de kerk was daar over het algemeen niet vóór de communes, die haar rechten beknibbelden. Over gebreken in de kerk, plichtverzuim van geestelijken vindt men weinig in de Somme le Roi, die dan ook door een priester voor leeken geschreven is. Dat hierop de nadruk moet worden gelegd, blijkt uit de mededeelingen van LECOY DE LA MARCHE[2]) omtrent het scherp onderscheiden ook van preeken voor leeken en voor klerken, «ad populum» en «ad clericos», een onderscheid, dat sedert de dagen van GREGORIUS opzettelijk werd gemaakt en door de conciliën herhaaldelijk is voorgeschreven. — De heerschende weelde is een onderwerp, waarover de zedenmeesters der dertiende eeuw niet uitgepraat raken; bij de behandeling van onkuischheid en van de voorschriften, hoe men zich in de kerk heeft te gedragen, vindt de schrijver der Somme gelegenheid om er over uit te weiden.

Niet voor het eerst werd de bespreking van al zulke dingen in de Fransche litteratuur gebracht. Reeds een eeuw vroeger had de *Renclus de Moiliens* in talrijke strofen zijn klachten er over aangeheven. Het bovengenoemde werk van WILHAM DE WADINGTON is minstens even oud als de Somme. De verwerking echter van die stof tot een samenhangend geheel in uitstekend Fransch proza was een gebeurtenis en het begin van nieuwe, onafzienbare baren.

1) III Cap. XXVI. 2) blz. 194.

V.

VERSPREIDING VAN DE SOMME LE ROI.

Verspreiding van den Franschen tekst. In een vorig hoofdstuk maakte ik melding van de groote ingenomenheid waarmee QUÉTIF en ECHARD van de Coninx Somme gewaagden. Men kan zich voorstellen, hoe populair ze eenmaal in Frankrijk moet zijn geweest, als men bedenkt, dat er thans te Parijs alleen tusschen de veertig en vijftig handschriften worden gevonden, waarvan de Bibliothèque Nationale er een dertigtal [1]) en de Bibliothèque de l'Arsenal een vijftal bezitten [2]). Ook de koninklijke Bibliotheek te Brussel bezit er vijf [3]), en verscheidene worden er bewaard in andere Fransche bibliotheken (Tours, Alençon), in het Britsch Museum [4]) en in de boekerij van het Vaticaan. Hoe men over het boek in zijn tijd dacht, zegt een versje dat geplaatst is aan 't einde van ms. B. N. fr. 952:

«Entre vous qui [5]) lirez ce livre bonnement,
Se bien ne l'entendez d'une fois seulement,
Deux foiz ou trois ou quatre il soit par vous releuz:
Mieulx verrez l'ystoire qu'en courant estre peuz [6]);
Quanque dedans verrez c'est divine [7]) escripture,
Riens n'y a contenu fors que verité pure.»

«Cy fine la somme des vices et vertuz qui est du monde le myrouer et de paradis le sentier parfait le penultime jour de juillet l'an .MCCCCLXXVIII.» [8]).

Nog een ander bewijs, hoe hoog de Somme werd geschat, doet ms. B. N. fr. 22935 aan de hand, door te vertellen dat «pour la

---

1) Zie «Dépouillement alphabétique des Inventaires du Fonds français» op Laurent, Somme, Philippine, Miroir, Livre des Vices et des Vertus. Vandaar wordt men verwezen naar de beschrijvende catalogi.

2) Zie M. Martin, Catal. Arsenal; Aug. Molinier, Catal. Mazarine.

3) De nos. 10320, 11041, 11208, 9550, 9544. De Brusselsche bibliotheek, welks catalogus zooveel verrassingen bereidt, zal er misschien achter zonderling gekozen omschrijvingen nog wel meer verscholen houden!

4) Vier worden er genoemd in het Zeitschrift für Rom. Philologie, I, 549.

5) Gij allen die.

6) Dan al hardloopende verslonden (paistre) te worden. Deze regel schijnt corrupt.

7) D. i. theologisch, zooals in Divina Comedia, Doctor of Divinity.

8) Vgl. Paulin Paris, Les Mss. françois de la Bibl. du Roi, VII, N⁰. 7289.

bonté de ce livre la Royne Ysabel de France en a fait mettre un a l'eglise des Innocents a Paris, afinque ceste matiere fusse sceue comme souveraine de tous ceulx qui la le vouldroient lire et le fist examiner par VII maistres en theologie.»

Het is duidelijk, dat er in de vijftiende eeuw verscheidene handschriften van *la Somme le Roi* in de Nederlanden zijn geweest, niet alleen uit het nog voorkomen van op zijn minst vijf exemplaren in de Brusselsche Bibliotheek, maar ook uit het feit, dat ons van drie verschillende zijden Dietsche vertalingen zijn toegekomen. Onder de bedoelde vijf mss. is er geen enkel, dat door een aanteekening of exlibris te kennen geeft, dat het eenmaal in een Nederlandsch klooster heeft thuis behoord. Een paar ervan waren vroeger het eigendom van Zuid-Nederlandsche edelen, zooals n⁰. 9550, dat de aanteekening bevat: «et est a monsr. Charles de Croy conte de Chimay» (handt.) «Charles». De *Bibliotheca Belgica Manuscripta* van ANT. SANDERUS noemt op blz. 122 onder de boeken der «Bibliotheca St. Mariae Virgines de Laude, diocesis Tornacensis» een «Liber scriptus ad petitionem Philippi Francorum Regis anno 1279 continens Tractatum de decem praeceptis Decalogi et alia quaedam.» Men herkent het explicit van de Somme le Roi.

Vertalingen. Maar niet alleen onder Franschen is de Somme verspreid geweest, ze was in de vijftiende eeuw gemeengoed geworden van de meeste Westersche volken. Was niet Frankrijk vooral ook door zijn stichtelijke en wetenschappelijke litteratuur de zon, die geheel West-Europa verlichtte? Een kanselier van Parijs, Haimeric de Vari[1]), die in 1257 Thomas van Aquino en Bonaventura de doctorsbaret op het hoofd zette, noemt Parijs «de bron der geleerdheid, vanwaar de aqueducten zich uitstrekken niet tot op dertig mijlen zooals die van Rome, maar tot aan de uiteinden der wereld, in weerwil van den duivel die de geleidingen tracht af te snijden door de lessen der scholen te verstoren». Men spreekt wel van de alles nivelleerende kracht, die juist aan onze dagen eigen zou zijn in tegenstelling tot vroeger eeuwen, maar iedere bladzijde der Middeneeuwsche litteratuurgeschiedenis is vol van de veelzijdige betrekkingen, die er toen bestonden tusschen de Westersche volkeren, wier talen in menig opzicht nog niet zoo zeer ieder haar eigen weg waren gegaan, wier godsdienst nog één en dezelfde was en die door het allen omvattende Latijn nog als door een machtigen band werden samengehouden.

Hier volge in het kort wat men over de verschillende vertalingen, behalve de Middelnederlandsche, aan het licht heeft gebracht.

---

[1]) Lecoy de la Marche, blz. 181, schrijft de in een Latijnsch hs. voorkomende door hem vertaalde woorden aan hem toe.

De **Provençaalsche** vertaling werd voor het eerst behoorlijk onderzocht door C. BOSER, die in *Romania* XXIV verslag doet van zijn bevindingen in een artikel *le Remaniement provençal de la Somme le Roi.* Van een vertaling is hier eigenlijk geen sprake, want hoewel de Provençaalsche teksten het Fransch op den voet volgen, geven ze toch overal een andere dictie, soms korter, meestal breedsprakiger en worden veeleer tot paraphrase. BOSER onderscheidde:

A. Den volledigen tekst in omwerking, voorkomende in de mss. B. N. fr. 1049, 1745 en 2427; uit het eerste, geschreven te Aix in 1343, koos BARTSCH de stukken voor zijn *Chrestomathie Provençale.*

B. Een gedeelte der Somme, nl. het traktaat over 't Pater Noster, in een hs. (Ashburnham 105a en b) der Laurentina (vroeger in de verzameling Libri) te Florence, reeds door P. Meyer vermeld in Romania XIV. Het is niet dezelfde tekst als A, maar verschilt van dezen minder dan van 't Fransch en is duidelijk als van A afstammende te herkennen.

C. De bewerking, voorkomende in een hs. (Douce 162) der Bodleiaansche bibliotheek te Oxford (bekend gemaakt door P. MEYER, *Documents manuscrits de l'ancienne littérature de la France*, 1871), afwijkende van A. Het hs. bevat slechts de gedeelten 3, 4 en 6, zoodat niet licht is uit te maken, of men hier te doen heeft met andere fragmenten van eenzelfde bewerking als B. Intusschen schijnt het zeker, dat ook C van A afstamt.

D. Ms. B. F. fr. 1747, waarover vroeger al gesproken is.

Onder de bijna vijftig Fransche hss., die BOSER raadpleegde, vond hij er slechts één, dat in redaktie aan 't Provençaalsch beantwoordde. Hoewel aanvankelijk, zooals voor de hand lag, veronderstellende, dat hij het origineel der Zuidelijke teksten had teruggevonden, leerde hij toch uit een nauwkeurig onderzoek van ms. B. N. fr. 959, welks taal doorspekt is met Provençaalsche woorden en zinswendingen, dat men hier merkwaardigerwijze te doen heeft met een terug-vertaling uit het Provençaalsch[1]), wat zelfs bij de groote verspreiding der Somme best te verklaren is in een tijd, waarin men toch altijd de exemplaren slechts één voor één en niet als tegenwoordig bij oplagen van duizend de wereld inzond. In die dagen kon het gebeuren, dat in een klooster in 't Zuiden de Provençaalsche omwerking doordrong, voordat de oorspronkelijke tekst er bekend was, en iemand zich uitsloofde om voor zijn Noordelijke broeders een nuttig boek in gebrekkig Fransch te vertalen, dat een geschenk was van hen zelven aan 't Provençaalsch! Met recht «monnikenwerk»!

Daar van een origineel van A in 't Fransch onder zoo vele bewaard

---

1) Reeds vóór Boser was Gaston Paris tot die overtuiging gekomen.

gebleven hss. geen spoor is aan te wijzen, houdt Boser omwerker en vertaler voor een en denzelfden persoon.

Catalaansch. Het Provençaalsch A heeft tot afstammelingen niet alleen B en C en het Fransch van ms. 959, maar ook een Catalaanschen tekst, voorkomende in ms. B. N. espagnol 247 en in verscheidene andere hss., zooals bericht wordt door MOREL FATIO in den *Grundriss der Romanischen Philologie* II 2, 94, 95. — De geheele Provençaalsche familie draagt den naam «Livre des vices et des vertus».

Italiaansch. De Italiaansche vertalingen, zegt BOSER, voor zoover gedrukt, geven woord voor woord den inhoud der Fransche Somme weer; ze stammen dus rechtstreeks van het Fransch af. Reeds QUÉTIF en ECHARD maken van een Italiaanschen tekst gewag en noemen de overzetting het werk van Rogerius Calcagnus (Ruggieri Calcagni, † 1282); op welken grond, zegt LAJARD, is ons niet duidelijk. Een Siciliaansche vertaling onder den titel van *il Libro dei Vizii e delle Virtu* niet lang geleden op nieuw te Palermo uitgegeven, wordt genoemd door MEYER in *Bulletin 1892.* Heeft men hier te denken aan de betrekkingen tusschen Frankrijk en Sicilië die tot de zgn. «Siciliaansche vesper» aanleiding gaven?

Een **Engelsche** vertaling werd uitgegeven door de Early English Text Society (ter vervanging van een vroegere slordige editie van de Roxburgh Club, bewerkt door Rev. Jos. Stevenson, 1855) onder den titel van *Dan Michel's Ayenbite of Inwyt* («the again-biting of the inner wit» = Remorse of Conscience) in the kentish dialect 1430 A.D., edited from the autograph Ms. in the British Museum [1]), by RICHARD MORRIS. Terwijl RICHARD ROLLE THE HERMIT in 't Noorden van Engeland *the Pricke of Conscience* compileerde, hield DAN MICHEL van NORTHGATE, broeder in het St.-Austin-klooster te Canterbury, zich bezig met het vertalen van de Somme des Vices et des Vertus; want hoewel nergens wordt gezegd, dat de Ayenbite of Inwyt een vertaling is, bleek dit toch reeds bij eene zeer vluchtige vergelijking met de hss. der Somme le Roi, die in het Britsch Museum worden bewaard. Wij gebruikten MORRIS' uitgave dikwijls in twijfelachtige gevallen en konden constateeren dat ze een allergetrouwste overzetting bevat van de Somme in haar gewonen vorm.

Verscheidene anderen hebben zich beijverd om het werk aan de Engelschen bekend te maken, zooals blijkt uit verschillende hss., waar we de titels terugvinden, die in de Fransche mss. zoo varieerden:

[1]) Arundel 57.

een bewerking in een dialect van Midden-Engeland (Br. M. addit. ms. 17013, van 1400 of iets vroeger) heet *the Boc of Vices and Vertues*, een hs. van 1440 (Bodleian Libr. 283): *the Mirrour of the Wordle that some calleth Vice and Virtu*. De geleerde drukker CAXTON, dezelfde die in 1471 het eerste boek drukte in Engeland («the Game and Playe of the Chese») gaf ook een waarschijnlijk door hem zelf bewerkte vertaling der Somme uit onder den titel van het bovengenoemde ms. B. N. fr. 24780 *the Book Royal or the Booc for a King*. En het bleef niet bij eenvoudige vertaling: een aan Hampole toegeschreven metrische behandeling in een Noordelijk dialect schijnt de stam te zijn geworden, waaruit verscheidene dichterlijke bewerkingen zijn gegroeid[1]), en lest best, niemand minder dan CHAUCER vertelde den inhoud der Somme na in de laatste der *Canterbury Tales*, omtrent den oorsprong waarvan men langen tijd in het onzekere is geweest, totdat MORRIS in zijn uitgave van de *Ayenbite of Inwyt* op de verwantschap der *Persone's Tale* met dezen de aandacht[2]) vestigde. Het ontging echter ook Morris niet, dat CHAUCER'S verhaal bij veel overeenkomst, toch ook veel verschil vertoonde met de Somme le Roi, en hij schreef het daaraan toe, dat de dichter zijn eigen weg volgde, waardoor hij naar MORRIS' oordeel, werk leverde, dat heel wat boven den oorspronkelijken tekst stond. Zonder hierop iets te willen afdingen, integendeel er op wijzende dat de stof bij Chaucer tot een veel beter aaneensluitend geheel is verwerkt dan in de Somme, moeten wij toch het voorbehoud maken, dat niet alle verschilpunten op rekening van den dichter zijn te stellen.

Als de «Manciple» zijn verhaal heeft geëindigd en de zon reeds ver is gedaald, zoo vertelt Chaucer, dan zijn alle leden van het reisgezelschap aan de beurt geweest behalve den geestelijke («Persone», parson), bij wien nu de anderen er op aandringen, dat ook hij zijn deel zal bijdragen ter bevordering der gezelligheid. Het vertellen eener «versierde boerde» strijdt echter naar de opvatting van den «klerk» met den ernst zijner maatschappelijke positie; toch wil hij het verzoek ook niet botweg afslaan en hij belooft daarom een kort verhaal in proza te doen, om zoo de reeks der vertellingen van dien dag te sluiten. Het nu volgende — het eenige stuk in proza in de Canterbury

---

1) Als literatuur over de Engelsche teksten geeft B. ten Brink nog op: Varnhagen, Englische Studien.

2) Evenwel niet van iedereen. Terwijl Morris zijn opmerking in 1866 ten beste gaf, wordt er in de Thyrwhitt-editie van Chaucers werken, van 1883, met geen woord van gerept en wordt daar alleen de veronderstelling gemaakt, dat de laatste vertelling vertaald zou zijn naar een Latijnsch traktaat. De beschouwing van Morris vindt men echter overgenomen door W. W. Skeat, the complete Works of Geoffrey Chaucer.

Tales — is een verhandeling over Penitentie, waarbij de gewone verdeeling der traktaten van dien aard wordt gemaakt: in drie hoofdstukken, waarvan het eerste over Berouw, het tweede over Biecht en het derde over Voldoening zal handelen. Het hoofdstuk over Biecht loopt voornamelijk over de zeven hoofdzonden en ik behoef er slechts een paar plaatsen uit af te schrijven om den lezer van het verband met de Somme le Roi te overtuigen:

«Of the roote of thise sevene sinnes thanne is Pryde, the general rote of all harmes; for of this rote springen certein braunches as ire, envye, accidie or slewthe, avarice or coveitise, glotonye and lecherye» 1).

«Janglinge 2) is whan man speken to muche beforn folk, and clappen as a mille and taken no kepe what they seye» 3).

«Murmure... whiche wordes men clepen the develes Pater noster though so be that the devel ne hadde nevere Pater noster but that lewed 4) folk yeven it swich a name» 5).

Een kenmerkend verschil, door Morris reeds opgemerkt, is dat iedere hoofdzonde gevolgd wordt door de remedia, wat door Morris voor een zelfstandige bewerking door Chaucer werd gehouden maar door ons, die immers den Miroir du Monde hebben leeren kennen als juist daardoor zich van de Somme le Roi onderscheidende, als een bewijs kan worden aangemerkt dat CHAUCER niet naar den Ayenbite of Inwyt maar naar een vertaling van den *Miroir du Monde* 6) heeft gewerkt, of althans dat in die richting de oorsprong moet worden gezocht van zijn als *Persone's Tale* opgenomen traktaat over Penitencie. De mogelijkheid toch bestaat, dat tusschen den Miroir en dit laatste een of meer schakels zijn, misschien terug te vinden bij een meer uitvoerig onderzoek naar de andere proza- en rijmbewerkingen van de Somme of den Miroir die in het Engelsch der 14de eeuw voorkomen.

Het derde hoofdstuk van Chaucer handelt over Voldoening en staat evengoed als het tweede tot de Somme in betrekking, zooals voldoende duidelijk wordt gemaakt door de volgende aanhaling:

«Of whiche orisouns, certes, in the orisoun of the Paternoster, hath Jesu Crist enclosed most thinges. Certes, it is privileged of three thinges: in his dignitee, for which it is more digne than any other preyere;

1) Canterbury Tales, ed. Skeat, blz. 591.
2) Gesnap, «onnutte woorde».
3) Skeat, blz. 592. Vgl. Con. S. 137, Ayenb. 58.
4) Dom.
5) Skeat, blz. 600. Vgl. Con. S. 162, Ayenb. 68.
6) Vgl. de eerste der zoo even geciteerde plaatsen die de allegorie van den Miroir en niet die der Somme geeft. Uit boven opgegeven titels bleek reeds het bestaan van Engelsche vertalingen ook van den Miroir.

for that Jesu Crist himself maked it; and it is short for it sholde be coud[1]) the more lightly, and for to withholden it the more esily in herte, and helpen himself the ofter with this orisoun;... and for a man may nat excusen him to lerne it, it is so short and so esy; and for it comprehendeth in itself alle gode preyeres[2]). The exposicioun of this holy preyere, that is so excellent and digne, I bitake to the maistres of theologie...»

Is dus de kennis van frère LAURENT's compilatie en hare variatiën voor de studie der Engelsche letterkunde niet zonder belang, de *Ayenbite of Inwyt* is zéér belangrijk voor de geschiedenis der Engelsche taal, daar ze de zuiverste getuigenis aflegt van den stand van het Kentisch in een tijd (nauwkeurig bepaald: 1340) waarin de meeste Zuid-Engelsche schrijvers zich min of meer hielden aan de zich ontwikkelende «koinê». Morris zag het groote belang hiervan in en zorgde voor een zuiveren tekst — met korte Engelsche paraphrase in margine — voorafgegaan door een «Grammatical Introduction» en een «Outline of Kentish Grammar» en gevolgd door een uitvoerig glossarium.

1) Gekend.
2) Skeat, blz. 641. Vgl. Con. S. 269, Ayenb. 99.

B. DE DIETSCHE TEKST.

VI.

BETREKKINGEN TUSSCHEN FRANKRIJKS EN NEDERLANDS MIDDENEEUWSCHE STICHTELIJKE LETTERKUNDE.

Hebben wij ons in de eerste afdeeling van deze Inleiding hoofdzakelijk beziggehouden met den inhoud en de wordingsgeschiedenis van onzen tekst, er was meer dan ééns gelegenheid om te wijzen op den ontzaglijken invloed, dien de Fransche didaktiek op die der omliggende landen heeft uitgeoefend, waarvan wij met name in de verspreiding van de door de naburen om strijd vertaalde *Somme le Roi* een nieuw en krachtig bewijs vonden. Dat de Middelnederlandsche letterkunde in de eerste plaats dien invloed heeft ondergaan, is den beoefenaars harer geschiedenis overbekend, maar dat onze vijftiende-eeuwsche devote litteratuur in veelvuldig verband staat met de Fransche van de twaalfde eeuw af, moet hier opzettelijk onder de aandacht worden gebracht. Dit voorbehoud alleen wenschen wij te maken, dat onder Fransche devote litteratuur ook datgene verstaan wordt, wat door Franschen in de taal der kerk werd geschreven, evengoed als wat in hun volkstaal werd te boek gesteld een produkt der in hun land zich zoo krachtig openbarende beweging, een vrucht van Fransch denken en gevoelen. Het grootste gedeelte der bovengenoemde preekenverzamelingen werd in Latijnschen tekst overgeleverd maar is met de in het Fransch geschreven onafscheidelijk verbonden. Het gaat niet aan een scherpe scheiding te maken tusschen de genoemde Latijnsche Summa Theologie en de Fransche Somme le Roi.

Uit vroegeren tijd dan de Somme stammen de nu nog in talrijke handschriften verspreide, reeds door MOLL (*Brugman* I, 160) genoemde vertalingen van *Sinte Bernaerts Sermoenen* [1]), zelfs bestond er een soort Sinte-Bernaerts-boek, althans de Koninklijke Bibliotheek bezit een in 1515 door Claes de Grave te Antwerpen gedrukt *Leven van St. Barnaert met vier schone Omeliën.* Verder wijzen wij, behalve op het *Biënboec* van den dertiende-eeuwer THOMAS VAN

[1]) Kon. Bibl. hss. K 50, X 27, 133 F 27; Leiden, Letterkunde 328, 329; Deventer, 24, 29, 49; Eng. hs. 43.

Cantimpré, op n⁰. 8 van den catalogus der boekerij van het St. Barbaraklooster, waar vermeld staan «*III sticken Sermoenen van den Sonnendagen*, *die* Johannes Abbatisvilla bescrivet, dat winterstuc ende dat somerstuc ende dat derde sijn corte sermoenen al t(i)iaer duer», waarbij Moll aanteekent, dat de Deventer Bibliotheek er een Latijnsch hs. van bezit. Blijkbaar is er dus een Dietsche vertaling geweest van de door Lecoy de la Marche besproken, middelmatige, doch in hun tijd zeer geliefde *Sermones de Tempore et Sanctis* van Jean Halgrin d'Abbeville, aartsbisschop van Besançon, later kardinaal († 1237) die, tot eene Summa vereenigd, nog in dozijnen handschriften over zijn.

Dezelfde catalogus van het St. Barbaraklooster brengt ons tot de vijftiende eeuw door de vermelding van de in dien tijd geschreven sermoenen van Guillermus Alvernus Parisiensis (een theoloog bij de Sorbonne), die, naar Moll mededeelt, in ons land tusschen 1480 en 1498 niet minder dan vijfmalen werden gedrukt.

Belangwekkender zijn een paar werkjes, Dietsche vertalingen van geschriften van den welbekenden kanselier Gerson, die van 1363—1429 leefde. In een druk van 1539 (in de Kon. Bibl. in één band gebonden met «Van den vier Utersten» en met Campbell 300 «Van den drien Dachvaerden») werd «voleindt een seer profitelick boecxken, als eerst *van dat leven ende doot des quaden Antekerst* ende van die XV teeken [1]); ende die *maniere hoe men siecken aenspreken sal* als si liggen in die artikel des doots; ghemaect bij meester Jan Gerson, Canselier van Parijs. Geprent tot Utrecht onder Sint Mertens Toorn in den Gulden Leeuw bij mi Jan Beernts, int jaer ons Heeren MCCCCCXXXIX». Reeds in 1482 echter had Jacob Jacobszoen te Delft «*dat* [*drieghedeelde*] .. *boec* van den gheboden gods, vander biechten ende van conste te sterven» (Campbell 802) [2]) van denzelfden auteur in het licht gegeven. Dezelfde drukker had met Mauritius Yemantszoen in 1477 den Bijbel en in 1478 de Coninx Summe uitgegeven; dit is misschien de verklaring voor het feit, dat we op een der drie houtsneden van C. 802, voorstellende een stervende, die door een priester wordt bediend, een citaat uit de Coninx Summe vinden: «Vrient, die sterft eer hi sterft, die can sterven als hi sterft» [3]). Van het driegedeelde werk (opus tripertitum) [4]) behandelt het eerste

---

[1]) Vgl. Dirc van Delf, Somerstuk, cap. 49; een korte geschiedenis van den Antekerst staat in het (Latijnsche) hs. O 79 der Kon. Bibl.

[2]) In de Kon. Bibl. saamgebonden met een «Spiegel des eeuwigen levens» (Campbell 1581 vlgg.).

[3]) Con. S. 172.

[4]) Een Windesheimer hs. van het origineel vond ik vermeld bij Acquoy, Het Klooster (III, 276), als thans op het Zwolsche gemeentearchief berustende, evenals

deel de tien geboden en de overtredingen van deze, als inleiding op het tweede, een behandeling der biecht, het laatste is «een manier diemen hebben sal tot dienghene[n] die in de artikel des doots legghen» en bestaat uit «vermaninghen, vraghen, ghebeden en wat men doen sel». In zijn voorrede zegt de auteur, dat hij dit boekje geschreven heeft ten behoeve van vierderhande menschen: «ten eirsten voer priesters ende cureiten, die simpel sijn ende biecht horen moeten; ten anderen voer allen ongheleerde personen, weerlick oft gheestelick; ten derden voer kinderen ende ionghen, diemen van hueren kinsche iaren ierst sal leren dat ghemeen inhout van onsen ghelove ende die principale punten, die onsen ghelove aengaen; ten vierden voer personen, die dicwil visiteren godshuisen of gasthuisen, ende die biden sieken sijn.» Het is dus een boekje dat «in een bestaande behoefte moet voorzien»; de auteur vindt dan ook, dat «die ouders soudent voer hoer kinderen aenden scoolmeesters bestellen» en dat b.v. ook «gasthuismeesters ende godshuismeesters» wel zullen doen met het zich aan te schaffen. — In fine: «Hier eint dat drieghedeelde wercskin, ghemaect van den hoghen professor des heilighe godlike conste, meester Jan Gerson, cancellier der heilighen universiteit van Parijs.»

Belangrijker dan al het voorafgaande echter, als volkomen parallel aan het voorkomen in onze middeneeuwsche letteren van de Somme le Roi, is het feit, dat wij er naast deze de vertalingen aantreffen van een paar boekjes, die soortgelijke stof behandelen, en wel in het Latijn zijn geschreven, maar als het werk van een eveneens te Parijs levenden tijd- en landgenoot van frère LAURENT met dat van den laatste op ééne lijn zijn te stellen. Vooreerst bedoel ik het door MOLL [1]) met de Coninx Somme in éénen adem genoemde

Cancellierboeck. Dit merkwaardige traktaat werd reeds door VAN VLOTEN bekend gemaakt door een in zijn Ned. Prozastukken (blz. 328) opgenomen uittreksel uit hs. K 36 der Koninklijke Bibliotheek [2]). Lang heb ik dit voor een unicum gehouden, doch de heer C. G. N. DE VOOYS verwittigde mij van het bestaan van een tweede volledig hs. in de

---

een «Expositio super Pater Noster» van Gerson. Over een Middelnederduitsche vertaling van het Opus Tripartitum zie men Geffcken, Beilagen blz. 30. De vertaler of omwerker heet Johann Geiler van Keisersberg, en liet het werkje van een uitvoerige voorrede voorafgaan.

1) Zie Kerkg. II^IV, 155.

2) Uit hetzelfde hs. zijn de stukken bij Van Vloten op blz. 330, 332, 360, 362 en een «zedelijke toespraak van Geert Groote» door Van Vloten uitgegeven in het Nieuw Archief voor kerkelijke Geschiedenis, II, blz. 295. Het hs. wordt daar beschreven, maar behalve de daar genoemde stukken komt er (fol. 84—95) een traktaat in voor «Van der schoonheit gods ende van sinen enghelen».

Brusselsche Koninklijke Bibliotheek (II, 2047) en van fragmenten in de hss. dierzelfde boekerij 3026—'30 en II, 2252. Dit laatste geeft van fol. 137ᵛ—150ᵛ cap. II, III, IV, V van het Cancellierboeck en staat dichter bij K 35 dan bij Br. II, 2047; in de nummers 3026—'30 vindt men Cap. VI, VII, VIII en IX, een weinig verkort en zonder de in de andere hss. veelvuldige latijnsche formules.

Zooals men weet, wordt in het Cancellierboeck de mensch, die voor God rekenschap moet afleggen van zijn leven en streven, vergeleken bij den student te Parijs, die om met eere de school te kunnen verlaten, examen moet afleggen voor den kanselier. Zooals de student weet, welke boeken hij bestudeeren moet om niet te «mis-antwoerden» bij zijn examen, zoo weten wij, dat alleen het «boec der consciëncien» ons zóó kan onderrichten, dat wij bij het onderzoek naar de waarde van ons leven niet beschaamd behoeven te staan voor God. De vergelijking wordt het geheele boek door met geest volgehouden en vooral op de biecht toegepast, zooals blijkt uit de titels der capita:

(hs. K. 35) I. Wie die mensche... sijn consciencie ondersoeken ende suveren sal.
II. Vanden rouwe om die sunden.
III. Dat men dicwile biechten sal.
IV. Teghen weem dat men biechten sal.
V. Wat totter rechter biechten behoert.
VI. Vanden X gheboden, wie datmen daerof wael biechten sal.
VII. Wie datmen biechten sal vanden VII hoeftsunden.
VIII. Wie men biechten sal vanden VII werken der ontfermherticheit.
IX. Wie men die sunden beteren sal ende ghenoech doen.

De lezing van het boek van LECOY DE LA MARCHE deed mij in een daar beschreven werkje van den stichter der Sorbonne, waaraan LECOY bijzonderheden ontleent over het Parijsche studentenleven [1]), het origineel van ons Cancellierboeck terugvinden onder den titel van D. ROBERTI DE SORBONA *De Conscientia.* En onder de daar ter plaatse beschreven andere werkjes van denzelfden schrijver komt voor een traktaat «de tribus dietis», waarin onmiddellijk te herkennen is het oorspronkelijk van een in het Middelnederlandsch voorkomend stuk *Van den drie Mijlen* of beter *Van den drien Dachvaerden.* Ziedaar dus twee geschriften van een tijdgenoot, een stadgenoot, een persoonlijk bekende misschien van frère LAURENT D'ORLÉANS, evengoed als zijn Coninx Summe in de Dietsche taal overgebracht.

---

1) Lecoy naverteld door Wybrands, in Moll en De Hoop Scheffers's Studiën en Bijdr. II, pag. 80.

Alvorens wij de bewijsstukken overleggen, een enkel woord over Robert de Sorbon.

ROBERT DE SORBON (Sorbon in Ardennes of Serbonne in Seine-et-Marne) was de huiskapelaan van LODEWIJK DEN HEILIGE en genoot met JOINVILLE dagelijks de eer van een plaats aan 's konings tafel; aan hun wel wat naijverigen omgang danken wij dan ook menige kenteekenende bijzonderheid in Joinville's geschiedverhaal. Een hechte vriendschap verbond hem aan PIERRE DE LIMOGES, den ijverigen compilator van allerbelangrijkste preekenverzamelingen, en in een van deze, de Distinctiones, komt dan ook een geheele reeks voor van Sermones magistri Roberti de Sorbona, voornamelijk tusschen 1260 en 1273 uitgesproken leerredenen. In een latere verzameling van 1273 komt zijn naam niet meer voor; hij was toen 72 jaar. Behalve zijn preeken hebben we van hem een viertal verhandelingen, waarvan de drie eerste zijn uitgegeven in de *Maxima Bibliotheca Patrum* XXV, blz. 346, onder den titel van «Domini Roberti de Sorbona qui sancti Ludoici Regis Galliarum Christianissimi poenitentiarum oeconomus fuit Opuscula. *De Conscientia. De Confessione. Iter Paradisi*».

Legt men de teksten van *de Conscientia* en het *Cancellierboeck* naast elkaar dan blijkt al spoedig dat onze Mnl. tekst, hoewel op dezelfde allegorie berustende, toch slechts bij gedeelten de letterlijke vertaling is van het Latijnsche traktaat zooals het in de *Bibl. Patrum* is uitgegeven.

«*De Conscientia.* »Librum scribat mihi ipse qui iudicat«, ait Job. Hic notanda sunt quinque. Primum est, quis est iste liber quem petit Job, et quare petit, secundum est videre ubi et a quo audiendus est, tertium est de divisione huius libri, quartum est de introitu, quintum est de executione huius libri scilicet per prooemii tractatus recapitulationis..»

K. 35. «Dit boeck het der *Cancellierboeck.* — Onse here seghet in den prophet Isaias, dat men sijnen luden sal hoer sunden cond maken ende gheven hoer sunden te verstaen. Ende om dat voel lude sijn die dat latijn niet en verstaen ende die nochtan kinnen duitsche lesen ende harde gherne bat hoer sunden kennen solden, om te bat hoer biecht te spreken ende int ghetal te komen der vrinden ons heren, soe is dit boexken ghemaect in duitschen ende versament uter heiligher scrift. Ende mach heiten een boexken van der biechten omme dattet leert eens deils, wie dat men biechten sal ende wat der biechten toebehoert ende duet

ghedencken voel sunden die in den mensche sijn, die hij nochtan niet woel ghedencken en soude. Dit boexken is ghedeilt in IX deilen...» (volgt de opsomming der hoofdstukken die wij reeds kennen)[1]).

De Dietsche proloog heeft met den Latijnschen, zooals men ziet, niets gemeen, maar blijkt door den vertaler opgesteld te zijn. Het Latijn gaat echter als volgt voort, waarmee wij vergelijken een plaats uit het eerste «deil» van het Cancellierboeck:

«De primo, nota quod si aliquis proposuisset modis omnibus se lecturum Parisiis et qui pro nullo bono vellet refutari, quia incurreret suspendium, multum libenter sciret et quaereret, si deberet ei dici a Cancellario vel ab aliquibus de concilio suo, in quo libro deberet examinari si nullatenus sine examine posset licentiari. Multis enim magnatibus fit aliquando et licentiantur sine examinatione. Omnes..»

(fol. 6r) «Als enich clerc orlof begheert te Parijs, soe pliecht die cancellier van Parijs dien clerc te proeven ende te examineren of hij orlof weerdich sij te hebben. Mach dan enighen clerc die gracie gheschien, dat hij te voren mach weten, in wat boeck datmen hem proeven sal ende studiert hij dan in een ander boec dan daer hij moet af antwoerden, soe is hij herde sot...»

Den nu volgenden Latijnschen zin eindelijk vinden we letterlijk terug in den aanhef van datzelfde eerste hoofdstuk van het *Cancellierboeck*:

«Omnes enim volumus ire in Paradisum; omnes etiam qui ibi erunt, magistri erunt Theologiae et legent in magna biblia, scilicet in libro vitae, in quo omnia sunt scripta.»

..(fol. 5r) «Alle begheren wi te comen te hemelrijc ende soe wie daer komt, die is meester in diviniteit ende sal lesen die grote bible int boeck des levens, ende die dat alre minste daer kan, is beter clerc dan iement in ertrike.»

Niet alleen dekken de plaatsen uit het *Cancellierboeck* die uit *de Conscientia* niet altijd, terwijl ze toch klaarblijkelijk varianten zijn van eenzelfde werk, maar bovendien: het Cancellierboeck is veel omvangrijker. Een volledig onderzoek naar de verhouding tusschen

---

1) Dit geheele stuk kan wel een proloog zijn van den vertaler; hs. Br. II 2047 althans begint: «Job librum scribat ipse qui iudicat. Wi begheren alle te comene te hemelrike...» (vgl. het beneden te citeeren begin van het eerste capittel K 35 fol. 5r). Dit Brusselsche hs. komt overigens met het Haagsche overeen.

beide moeten wij tot later uitstellen, maar de veronderstelling uiten wij reeds hier, dat het *Cancellierboeck* een omwerking is — hetzij door een onbekenden Dietschen auteur, hetzij, wat ons waarschijnlijker voorkomt, door een Latijn schrijvenden voorganger — waarin het andere traktaat van ROBERT DE SORBON, *de Confessione*, met *de Conscientia* is samengesmolten tot een nieuw geheel. Dat tweede traktaat begint in de genoemde uitgave[1]) aldus:

«Ad sanctam et rectam confessionem tria sunt necessaria ipsi animae poenitenti, volenti sua peccata confiteri. Primum est, ut diligenter cogitet et examinet utrum sit in facto aliquo septem criminalium peccatorum, quae sunt Superbia, Invidia, Ira, Avaritia, Acedia, Gula, Luxuria. Secundum quod postea debet facere, est videlicet, ut bene scrutetur utrum transgressa fuerit divina mandata, quae sunt decem. Tertium est quod mulla debet dimittere.»

Met het eerste en tweede dier drie punten komen dus overeen Cap. VII en Cap. VI van het Cancellierboeck; met het derde vergelijke men den aanhef van Cap. V:

«Een mensche den sijn sunden rouwen ende wael wilt biechten, hij moet weten wat totter warigher biechten tuwe behoert: dats dat sij moet sijn gheheel, niet somme ghesacht ende somme achterghelaten willens, of somme einen priester ghesacht ende somme einen anderen mit voerrade...»

Op het einde echter van *de Conscientia*[2]) vinden we de volgende formule, die weer teruggevonden wordt in Cap. VIII van het Cancellierboeck:

«Item quodlibet istorum membrorum potest dividi in tot partes, quot sunt circumstantiae peccati, quae exprimuntur hoc versu:

Quis, quid, ubi, cum quo, quotiens, cur, quomodo, quando[3]).»

«Als der mensche kent, dat hij einen ghestuert heeft of tonvreden ghesat, soe sal hij biechten, wie der mensche was, of vader of moeder, op wat tijde, in wilker steden, wie dicke, waerom, wat die sake was.

Versus:

Quis, quid, ubi, cum quo, quotiens, cur, quomodo, quando.

Van *de Confessione* zegt LECOY DE LA MARCHE, dat het eer een handleiding voor den biechtvader dan een aansporing tot de leeken moet zijn, daar er voor het laatste doel veel te veel in wordt uitgeweid over zonden, die zich zelfs in de Middeneeuwen niet in 't

1) Blz. 352. 2) Ibid. blz. 352.

3) Quís, quĭd, ŭbí, cūm quó, quŏtĭéns, cūr, quómŏdŏ, quándō.

openbaar laten bespreken. Indien het Cancellierboeck werkelijk een compilatie van beide traktaten is, dan heeft de omwerker — of de vertaler, die het toch wèl voor leeken bestemde — die gedeelten weggelaten, immers waar hij aan de bespreking der zonden «contra nature» is genaderd (Cap. VII, fol. 46) zegt hij: «ende in elke van desen ghedaenten mach mennighe sunde ghevallen, mer het en is niet tamelic voel daerof te scrijven, mer in rade of in biechten machmen teghen denghenen dijs noet heeft daeraf spreken». «Deghene dijs noet heeft» is de zondaar en de opmerking is dus aan 't adres van den biechtvader, wat weer wijst op «De confessione».

De nadere bespreking van het Cancellierboeck tot gelegener tijd uitstellende [1]), gaan wij over tot het andere bovengenoemde Dietsche traktaat:

Van den drien Dachvaerden. In hs. V 53 der Koninklijke Bibliotheek [2]) (fol. 77r—84v) en bij VAN VLOTEN (Nederl. Prozast. blz. 200), die zijn uittreksel aan dat hs. ontleende, wordt het genoemd «Dat boec vanden drie mijlen». De bij Jan Andrieszoon te Haarlem in 1486 gedrukte incunabel (Campell 300) draagt tot titel: «Hier beghint een nuttelike cort boecksken, inhoudende drie capittelen roerende of slutende op .III. dachvaerden, die een igelic goet mensche wanderen moet, zal hi behouden bliven . . . naden lere van sommighe heilighen doctoren ende leerders die hierop scriven.» Dat de door ons gekozen titel de ware is, blijkt reeds uit de door Van Vloten weergegeven

---

1) De bij Geffcken in zijn «Beilagen» op blz. 141 besproken, in 1485 te Lübeck gedrukte «Speigel der Dogede» schijnt wel een Middelnederduitsche vertaling van een andere redaktie van het Cancellierboeck te zijn. De beide werken volkomen met elkander te identificeeren is niet mogelijk, maar hun verwantschap kan blijken uit eenige citaten. Uit de voorrede haalt Geffcken aan: «dat men dat bock der consciencien lere kennen. Wente de grote canczeler Jhesus Cristus den menschen dar allene ynne proven wil». Hij drukt het hoofdstuk over de tien geboden af, evenals in het Cancellierboeck het zesde: «Dat seste capittel is van den teyn boden unde wo men darvan bichten scal de en yslick mynsche sculdich is to wetende unde to holdende unde to bichtende . . .» Uit het eerste gebod: «Jeghen dit bod miszdon alle degenne de geloven dat meer gode sijn dan ein unde de twyvele in deme geloven der hilligen kerken unde sick oven in maninghe der duvele in toverie, in wickerie, in unnaturlike bote unde in wichelyghe». Vgl. Cancellierboeck: «die hem halden aen maninghe des duvels of aen toeverien ende aen waerseghen of aen menigherhande onnatuerliken boeten der alder quenen». Bij het derde gebod: «Sinte Augustinus secht: «Melius est dominicis diebus fodere vel arare quam choreas ducere . . .» wat we eveneens in het Cancellierboeck terug vinden, enz. — Vergelijk voor het laatste: Spiegel der Sonden, 5694 vlg.

2) Andere hss. zijn Kon. Bibl. X 28 (15e eeuw, quarto, fol. 151v—168) en Würzburg ch. q. 145.

regels (hs. V 53 fol. 77r): «Desen wech, dien wi te gaen hebben, is seer corte, want hi en is mer drie dachreisen lanc, ende dese dachreise en is elc mer drie milen lanc. Dit sijn die drie dachreisen: berouwe, biechte ende voldoen.» Bovendien heet het in hs. Kon. Bibl. X 28 «die drie dachvaerden». De beschrijving, die Lecoy de la Marche geeft van ROBERT DE SORBON's traktaat *De tribus Dietis*, laat geen twijfel over, of ons Middelnederlandsch is er de vertaling van[1]). De redaktiën van den oorspronkelijken tekst loopen echter zeer uiteen, wat niet te verwonderen is, want oorspronkelijk was het een preek, die misschien door den auteur, die met dit thema meermalen succes had gehad, in een verzorgde redaktie als traktaat is uitgegeven; dit werd, als zoovele andere sermoenen, gemeengoed der kerkredenaars; de handschriften, waarin men het aantreft, zijn dan ook alle preekenverzamelingen. Een ms. der Bibliotheek te Troyes draagt het opschrift: «Magistra Roberti de Carbonia (voor Cerbonia) tractatus de tribus dietis poenitentiae, secundum quod solet praedicari apud S. Nicolaum in Cardineto» (St.-Nicolas-du-Chardonnet).

In de Bibl. Patrum vinden we in plaats van «De tribus Dietis» den titel *Iter Paradisi*; een verschil, dat echter niet veel beteekent, want in de inleiding heet het ook daer: «Haec via qua sumus ituri, videlicet in Paradisum, tres habet Dietas, cuiusmodi sunt contritio, confessio, satisfactio... et quaelibet habet solum tres leucas.» Een vluchtige vergelijking reeds leerde ons, dat deze tekst wel op tal van plaatsen met het Middelnederlandsch overeenstemt, maar reeds in de beginwoorden en verder op een even groot aantal plaatsen aanmerkelijk afwijkt. Van dien gedrukten Latijnschen tekst echter zegt de heer B. HAURÉAU[2]), dat hij niet overeenkomt met het meerendeel der handschriften, die ook den titel voeren «Tractatus de tribus dietis viae Paradisi»; en dat het niet bewezen is, dat de gedrukte de door Robert de Sorbon bezorgde tekst is; integendeel is het waarschijnlijk, dat we er een latere omwerking in hebben te zien, en de beide hss., die ervan bestaan, B. N. fr. 15034 en 15988, zijn anoniem. Verder geeft hij handschriften op, waar de tekst is uitgebreid met citaten uit andere werken van den schrijver; o. a. neemt ms. 14883 heele stukken uit «De Conscientia» over; een analogon dus voor de door ons veronderstelde verhouding tusschen het Cancellierboeck en «De Conscientia» en «De Confessione». Met den door Hauréau geciteerden aanvang eindelijk van den normalen Latijnschen tekst komt die van onzen Dietschen overeen:

---

[1]) De Deventer Catalogus vermeldt een hs. (n⁰. 78), waarin een traktaat «de tribus dietis» voorkomt, met de beginwoorden «Ne descendas in Aegyptum», welke die van het bedoelde werk zijn.

[2]) Notices et Extraits des Manuscrits, XXXIII, I, blz. 97.

B. N. fr. 16505: «Ne descendas in Aegyptum sed quiesce in terra .... verba sunt Domini ad Isaac, qui interpretatur risus».

Kon. Bibl. X 28. «En dael niet neder in Egypten, mer rust int lant dat ic u wisen sal.... Dit sijn ons heren woerden tot Ysaac den patriarke. Ysaack is alsoe veel te segghen als een vroechde of een bliscap.»

Ter vergelijking met het bij Van Vloten uit V 53 afgedrukte (Ned. Prozastukken, blz. 201, onderaan) diene het volgende stukje uit X 28:

«Mer nu mochte iemant vraghen: «Wat segdi mi? Heb ic niet horen segghen, al is god almachtich, dat hi enen, die sine maechdelike reinicheit verloren heeft, niet weder en gheeft, noch van eenre weduwen een maghet maket? Ende ic, onsalighe mensche, heb dicwil verloren mijn reinicheit overmits mine sonden! Hoe soude hi mi die wedergheven?» Hiertoe antwoerde ic aldus: Hebstu verloren vijf scellinghe penninghe ende gheeftmen di weder vijf scellinge groet, du hebstet dan wel verhaelt! Alsoe meen ic oec daermede een nap, die eens gebroken is, en mach sine eerste gheheelheit nimmermeer weder crighen, die hi eens verloren heeft; mer men machen weder binden mit gulden draden ende alsoe vercieren mit costeliken ghesteenten, dat hi duerbaer ende beter [is] dan hi te voren was! Also en mach oec die schoenheit des verloren maghedoms niet weder vercreghen werden; mer ander vercreghen doechden moghen den menschen alsoe vercieren, dat hi schoenre wert dan hi te voren was! (Exempel: van sommighe menschen die weduwen waren, die menighe magheden te boven ghegaen sijn).»

VII.

DE DIETSCHE VERTALINGEN DER SOMME LE ROI.

Het is ons gebleken, dat onder den rijken voorraad stichtelijke traktaten, die de vijftiende eeuw ons in het Dietsch heeft nagelaten, heel wat schuilt van Franschen oorsprong; dat de vertaling van de Somme le Roi er slechts één is van eene reeks. Gewapend met de kennis van den tekst zullen wij thans de handschriften en drukken, die materiaal voor onze uitgave zullen moeten leveren, in oogenschouw nemen, ten einde na te gaan, wanneer en door wie de Dietsche vertaling is bezorgd.

De **Handschriften** [1]) zijn:

A. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, O 18 (*gedateerd 1437*).
B. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, V 53 (*gedateerd 1455*).
U. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, ID 6.
M. Den Haag, Museum Meermanno-Westhreenianum, 36.
K. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 2079.
G. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 2883 (afkomstig uit Groenendaal).
I. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 19549.
H. Hamburg, Stadtbibliothek, ms. theol. 1001.
P. Parijs, Bibliothèque Nationale, ms. néerl. 31.
Q. Parijs, Bibliothèque Nationale, ms. néerl. 119.

De **Drukken** zijn:

D. Delft 1478 (Campbell 1627), voorhanden te
Den Haag, Kon. Bibliotheek.
Leiden, Bibl. van de Maatsch. der Ned. Letterkunde.
Leiden, Burgersdijk en Niermans, Catal. Acquoy.
Göttingen, Kön. Univ. Bibliothek.
München, Kön. Bair. Hof- und Staatsbibliothek.
Cambridge, Univ. Library.

Hasselt 1481 (Campbell 1628), voorhanden te
Cambridge, Univ. Library.

Delft (Campell 1629), voorhanden te
Den Haag, Kon. Bibliotheek.

---

[1]) Op den katalogus der boekerij van het St. Barbara-klooster te Delft komt voor (n°. 42): «dat Coninx Sum II warven.»

Haarlem 1484 (Campbell 1630), voorhanden te
Den Haag, Kon. Bibliotheek.
Leiden, Bibl. van de Maatsch. der Ned. Letterkunde.
Leiden, Burgersdijk en Niermans, Catal. Acquoy.
Amsterdam, Univ. Bibliotheek.
Leeuwarden, Prov. Bibl. v. Friesland.
Brussel, Kon. Bibliotheek.
Parijs, Bibliothèque Nationale.
Göttingen, Kön. Univ. Bibliothek.
München, Kön. Bair. Hof- und Staatsbibliothek.
Cambridge, Univ. Library.
Leiden 1504, voorhanden te
Den Haag, Kon. Bibliotheek.
Antwerpen 1519, voorhanden te
Utrecht, Univ. Bibliotheek.
Den Haag, Nijhoff, Auctie-catal. 1899.
Brussel, Kon. Bibliotheek.
Hasselt (Campbell 446), gedeeltelijke nadruk, voorhanden te
Den Haag, Kon. Bibliotheek.
.... (Catal. Bibl. Mazarine. Incun. 1283, voorhanden te
Parijs, Bibl. Mazarine.

Voor meer uitvoerige beschrijvingen der handschriften en drukken verwijzen wij naar hoofdstuk IX (Bibliografie); hier ter plaatse vestigen wij de aandacht er op, dat wij te doen hebben met

Drie vertalingen. De opgegeven handschriften en drukken toch zijn van verschillenden inhoud. Hoewel een aantal handschriften eindigen: «hier eindet des Coninx Summe», vindt men den tekst in zijn geheel slechts in de incunabels, met uitzondering van Campbell 446 en Mazarine 1283. Alle handschriften, behalve I en U, bevatten slechts de eerste helft, met name de traktaten 1. 2. 3. 4. Wel wordt in de voorrede van den vertaler een inhoudsopgave meegedeeld, welke die is van het volledige werk, doch in de incunabels, die voor de eerste helft nadruk zijn van die oudere in handschrift voorkomende en op 1408 gedagteekende vertaling, wordt in die voorrede ingevoegd: «Ende dus ver heb ict overgheset in duitsche. Ende datter dan na volget heeft een ander overgheset.» Er bestaat dus *een vertaling der traktaten 1. 2. 3. 4* van 1408; deze werd gedrukt en aangevuld met de *vertaling van 5 en 6* in 1478. Ten derde bevat hs. U *een andere vertaling van 5.*

Hs. I is een afschrift van 3 naar de bestaande vertaling; Campbell 446 («Volmaecte clargie ende rechte conste om wel te connen leven ende salich te sterven») een afzonderlijke nadruk van 4, evenals Mazarine 1283.

Jan van Rode of Jan van Brederode? Daar de voorrede van

onze Dietsche Summe met een kroniekbericht van Johannes a Leidis de eenige bronnen zijn, waaruit inlichtingen omtrent den persoon van den (eersten) vertaler voortkomen, beginnen wij met de desbetreffende plaats der Summe, die niet in alle hss. gelijkluidend is, hier af te schrijven. Het Groenendaalsche hs. noemt geen naam («ende na ist overgheset bi Diest ten Sartroisen van enen convers int iaer ons heren .MCCCC. ende .VIII.»[1]), de andere geven òf Jan van Brederode òf Jan van Rode: A H M P: «ic broeder Jan (P. broder Iohan) van Rode convaers (M P. conveers) der cartuser oerde (M. catuser P. cathuser oerden) tot Seelem (P. toe Zeelem)»; K B Q D (en de andere incunabels): «ic broeder Jan van Brederode (B. Johan van Breirode) convers (B. conveers D. convaers) der cartuser oirden (Q. cartusers ordene) tot Seelem (B. Q. Zeelem D. Zeelom)». Als jaar der vertaling geven ze eenstemmig op «dusent vierhondert ende achte», alleen M heeft «.MCCC. ende achte». Reeds de bij alle in hoofdzaak gelijkluidende voorrede toont, dat wij met een en dezelfde vertaling te doen hebben.

De eerste, die in nieuwere tijden van de Coninx Summe gewag maakte, LELONG, in zijn *Boekzaal der Nederduitsche Bijbels*[2]), was destijds bezitter van hs. M. en vergeleek dit met de beide hem bekende drukken, die van 1478 en van 1484, waarbij hij geen oogenblik aarzelde met aan de lezing van 't hs. het volste vertrouwen te schenken en den door JAN VAN BREDERODE uit de herinnering van 't nageslacht (voor zoover dat nageslacht zich iets om middelnederlandsche letterkunde bekommerde!) verdreven JAN VAN RODE in eere te herstellen. «Dit boek», zegt hij, «is in quarto gedrukt te Delft a° 1478 en te Haarlem a° 1484. Maar schoon daar in voorgegeven werdt, dat dit de selve oversettinge soude sijn als het geschrevene, nogtans vinde daarin merkelijke veranderinge, wordende onder anderen de overzetter in 't gedrukte genoemt Jan van Brederode en gesegt dat dese vertaalinge in den Jaare 1408 soude sijn geschiedt, 't welke nogtans tegens ons Handschrift strijdt 't geen seer duydelyk geschreven is, daarin de oversetter zich zelve Jan van Rode noemt en betuygt dit werk in den Jaare 1308 en also 100 J. vroeger overgheset te hebben, gelijk ook uyt het schrift selve kan geoordeelt worden.» Aan zijn hs. kende hij dus onbeperkt gezag in dezen toe, alleen omdat het een hs. en wel het eenige hem bekende hs. was; iets vroeger zegt hij dan ook: «Dit werk is door broeder Jan van Rode in 't Carthuyser klooster tot Seelem in Brabant bij Diest ... in den Jare 1308 in 't Nederduytsch

---

1) Men copiëerde dus te Groenendaal niet naar een hs. van Zeelhem, dat toch den naam wel zou genoemd hebben? Het Zeelhemsche klooster overigens stond met Groenendaal in betrekking.

2) I, blz. 223—229.

overgeset . . . volgens het oorspronkelijke Hs. onder mij berustende». Waarom hield LELONG dit voor 't oorspronkelijke? En was hij zoo slecht kenner van middeneeuwsch schrift dat hij een hand als die waarmee M is geschreven en die ontwijfelbaar aan de tweede helft der 15e eeuw behoort, voor een uit 1308 houdt, zoo zelfs dat hij zijn bewijs tegen de lezing der incunabels er op steunt? Intusschen, wij hebben vaster grond onder de voeten dan Lelong en kunnen gemakkelijker oordeelen: tegenover één hs. dat 1308 geeft, hebben wij er zes, waar 1408 te lezen staat, en de kennis, die wij thans van 't Middelnederlandsch hebben, zou alleen reeds op grond van de taal den laatsten datum als den juisten doen aanwijzen. Eindelijk, en dat doet de deur toe, het klooster te Zeelhem werd eerst in 1328 gesticht! Wij teekenen dus als vaststaande aan: de vertaling is van 1408.

Een latere eigenaar of gebruiker van Lelongs hs. schreef op het schutblad, ons den weg wijzende voor een verder onderzoek: «Lelong pag. 223 geeft een Mss. op dat met dit veel overeenkomst heef — Dit boek is niet in 't jaar 1308 geschreven alzo de vertaling gedaan is door Heer Johan van Brederoden ten tijde hij lekebroeder tot den Cathusers buten Utrecht was tusschen den jare 1402 en 1407. Zie Mathaei Veteris Aevi Analecta tom : 2 pag. 335 editionis in octavo.» Het is JOHANNES A LEIDIS die ons daar in zijne *Kroniek van Brederode* 1) vertelt:

«Doe Heer Reynolt gestorven was, doe wert Johan sijn soen de XV Heer van Brederoeden overmits dat Diderick sijn outste soon was geworden een Catuser bij Diest in Brabant int jaer ons Heren MCCCLXXXIX daer hij een devoet monnick stierf». Van denzelfden Johan wordt dan verder verteld, dat hij «toech int jaer ons Heren MCCCXCVIII mit hertoch Aelbrecht den graef van Hollant in Vrieslant ende sij wonnen den victori van dén Vriesen. Ende in dat selfde jaer so wert dat Nonnen cloester gefondeert binnen Wijck te Duurstede van der Predicaren oerden. Int jaer ons Heren MCCC negen en tnegentich in die vasten so ginck dese Heer Johan in Sinte Patricius Vegevijer in Ierlant ende hij quam wederom thuys op St. Odulphus dach in datselfde jaer. Hij stichtte oeck die capel in de Santpoort in die eer Gods ende sinte Patricius mit twee missen ter week. (Cap. XI.) Int jaer ons Heeren MCCCC ende een so wert die kerck gewijt int Nonnen closter te Wijck te Duersteden op ons liefs Heren Hemelvaert dach. Ende als die dienst gedaen was, so worden die Nonnen besloten. Des jaers daerna so ginck Vrouw Johanna de vrou van Brederoden te Wijck te Duersteden in dat selfde Nonnen clooster ende Johan de Heer van Brederoeden hoer man die wert in dat selfde jaer een Lekebroeder tot den Cathusers buten Utrecht. Ende want hij hem

1) Wij gebruikten de quarto-uitgave; I 634.

seer wel verstont op de Walsche tonge, so oversette hij doe een boeck dat hiet Coninck Som uyt den Walsche in Duytsche en is een seer devoet boeck. Oeck so dichtte hij veel schone rijmen en dichten ter eeren onser lieven Vrouwen van de Engelsche groet Ave Maria. In 't jaer ons Heeren MCCCC en zeven so sterft Heer Willem, die Heer van Apcoude ende Wijck te Duersteden, ende wert begraven te Wijck voerseit int Nonnenclooster, ende hy en lietgeen kinder after dan Johannam de vrou van Brederoeden, die in dat selfde Nonnenclooster woende, mer hy had een broeders soen als Joncker Jacob van Gaesbeeck... Doe wert Heer Johan van Brederoeden geraden dat hy uyt den Clooster soude gaen ende crijgen oorlof van den Paus sijn wijf weder te nemen uyt den cloester ende also self te besitten die Heerlicheden van Apcoude ende Wijck te Duerstede. Ende als dit aldus gesciede so wert hem nochtans sijn wijf geweigert. Hierom so wert Heer Johan van Brederoeden seer toornich ende quam.... in MCCCCX met machte in die stede te Wijck ende nam sijn wijf uyt den clooster.» Deze gewelddaad, zooals we verder lezen, berokkende hem de vijandschap van Frederik van Blankenheim, die hem gevangen nam en uitleverde aan Jacob van Gaesbeeck; zijn vrouw, weer in 't klooster gezet, «sterf binnen een jaer van rouwen». Dan laat Gaasbeeck hem los en hij sneuvelt in 1415 bij «Blangys of bij Alencourt» (Azincourt)[1].

Johannes a Leidis schrijft dus, in 't laatst der 15de eeuw zijn kroniek opstellende (ze loopt tot 1486 en vermeldt het laatst «hoe dat jonker Walraven van Brederode ridder is geworden»), de *Coninx Summe* aan Jan van Brederode toe, die volgens hem, en de geheele gang van zijn verhaal maakt het aannemelijk, «lekebroeder tot den Cathusers buten Utrecht» is geweest[2]. Dat hij in 1407 uit het klooster is gegaan, staat er niet, dit kan even goed in 1408 gebeurd zijn, immers eerst in 1410 komt hij met een legermacht voor Wijk. Het feit dat de vertaling van 1408 onvolledig is gebleven zou de juistheid der toeschrijving aan Brederode kunnen staven. Maar de Jan van Brederode, die volgens sommige onzer hss. de vertaler was, heet in die hss. altijd «conveers der Cartuser oirden tot Seelem», dus van 't Karthuizer klooster Mons Sancti Johannis Baptistae te Zeelhem bij Diest[3], waar wel Johans broeder Dirk van

[1]) Bockenberg, Genealogia Brederodiorum en Paul Voet, Gestes mémorables des Seigneurs de Br. geven slechts uittreksels uit Joh. a Leidis; evenzoo v. Leeuwen Batavia Illustrata 887.

[2]) De overige door L. Schmedding (Frederik van Blankenheim, blz. 132) genoemde bronnen voor de geschiedenis van Jan van Brederode geven geen enkele mededeeling over de Coninx Summe.

[3]) Zie Jourdain en Van Stalle, Dict. encycl. de Géogr. Hist. de Belgique, op Zeelhem, waar medegedeeld wordt, dat 't bedoelde klooster in 1582 is verband door de geconfedereerden (waarmee de Staatschen bedoeld worden, die in dat jaar in dat

Brederode [1]), maar niet Johan van Brederode zich heeft opgehouden! Dat de vertaling te Zeelhem gemaakt is verklaren alle hss., en dat werkelijk Zeelhem bij Diest bedoeld wordt, bleek ons reeds uit hs. G. Maar als de plaats der vertaling dan vaststaat, is het niet moeilijk een keus te doen tusschen JAN VAN BREDERODE en JAN VAN RODE. In 't oorspronkelijke hs. stond een van die beide namen; zou men nu later den algemeen bekenden naam Brederode in Rode hebben veranderd, of omgekeerd? Immers op het laatste bestaat meer kans. Dat Zeelhem genoemd zou zijn als de vertaling in Utrecht was gemaakt [2]), is even onwaarschijnlijk, als dat JAN VAN BREDERODE te Zeelhem is geweest. Is JAN VAN RODE er geweest? Tot onzen spijt kunnen we slechts antwoorden: waarschijnlijk. Geen enkel bericht, geen necrologium of geen handteekening is daar om het te bewijzen [3]).

---

gedeelte van België huishielden, zie Wagenaar VII blz. 453). Stellig zijn archief en bibliotheek toen geschonden en misschien is toen het oorspronkelijk hs. zoek geraakt of verbrand. Het klooster was gesticht in 1328 door Gerard, heer van Diest en kastelein van Antwerpen, die (zie Saumer, les Delices du Pays de Liège 1744, IV 209) als weduwnaar van Maria van Looz, bij zijn tweede huwelijk, met toestemming van zijn zwager Lodewijk van Looz, haar bruidschat daaraan besteedde. Verschillende oorkonden omtrent die stichting zijn afgedrukt in: Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique XVI, 318.

1) Van wien Joh. a Leidis zegt dat hij werd «een Catuser bij Diest in Brabant», vgl. hs. G. «bi Diest ten Sartroisen».

2) Eenigszins pleiten ook de volgende plaatsen, invoegsels van den vertaler, er voor om dezen voor een bewoner van Zuid-Nederland te houden: Con. S. 162: «magret deus, als die Fransoisen segghen, of wat duvel is dit, als die Vlaminghe segghen»; Con. S. 153 «datmen dicke sweret van ghewoenten, als dese Westvalinghe of die Vlaminghe of dese Fransoyse, die selden woert spreken si en sweren enen eet of twee daertoe».

3) Tevergeefs trachtte ik iets over Jan van Rode te weten te komen. De heer Goovaerts, Algemeen Rijksarchivaris van België, deelde mij mede, dat de drie cartularia, die het Brusselsche archief uit Zeelhem bezit, voor mij geen gegevens opleverden; hij verwees mij naar 't archief te Hasselt, waar de heer Van Neuss zich de moeite gaf, alle uit Zeelhem stammende stukken na te gaan, helaas alweer zonder resultaat. Evenmin vond ik iets voor mijn doel in de werken, die de heer Hosdey, ambtenaar ter Kon. Bibl. te Brussel, uit zijn verzameling van gegevens voor een bibliografie der Belgische kloosters onder mijn aandacht bracht. Een latijnsch hs. te Parijs (Bibl. Nat. lat. 8098) volgens L. Delisle «Le cabinet des Manuscrits de la Bibl. Nat. Paris 1874» uit Zelem afkomstig, aanvankelijk voor een kroniekje gehouden, bevat de «Bibliotheca» of «Aurora» van Petrus Riga en op fol. 2 de vermelding «pertinet ad Charth. prope Dyest» maar niets ter zake». Voor betrekkingen tusschen Nieuwlicht en Zeelhem vergelijke men het necrologium van het eerstgenoemde klooster (Bijdr. en Meded. v. h. Hist. Gen. Utrecht IX) op XIII Kal. Aug.: obiit reverendus in Christo pater et dominus, dominus Goswinus scalatensis ecclesiae episcopus, primo professus domus sancti Johannis Baptiste in Zelem prope Diest, ultimo do Carthusie.

Toch gelooven wij, dat er geen redelijke grond tot twijfel overblijft, zoo wij den naam VAN RODE kunnen ophelderen, en die wordt volkomen opgehelderd door het bestaan van een dorpje Rode in de nabijheid van Zeelhem[1]).

Er blijft ons nu nog over te onderzoeken hoe men er toe gekomen is, JAN VAN RODE's werk aan JAN VAN BREDERODE toe te schrijven, zoodat zelfs Johannes a Leidis, zonder eenigen twijfel te uiten, dit in zijn kroniek vermeldt, met de bijvoeging: «Oeck so dichtte hij veel schone rijmen en dichten ter eere onser liever Vrouwen van de Engelsche groet Ave Maria», zoodat we in hem zelfs een dichter van geestelijke liederen zouden hebben te begroeten, indien ons onderzoek niet geleerd had althans met deze berichten omtrent Brederode's letterkundig werk voorzichtig te zijn. Nu hebben wij reeds gezien dat een deel van des Coninx Summe, het Pater Noster, inderdaad, maar geheel onafhankelijk van de andere vertaling, bij de kartuizers buiten Utrecht, dus in het klooster Nieuwlicht of Bloemendaal[2]), is vertaald, blijkens het onderschrift in ons hs. U: «Dit is dat paternoster in duutsce mitter glosen, uut Somme le Roi Philips, ende dit heeft een certroeiser uten walsche in duutsche overgezet. Dese certroeise was als mi geseit wert een groot geleert man ende een meester in airten, ende was vicaris ten centroeisers bi Utrecht» en er komt een vermoeden op van eenig verband tusschen den inhoud van dit handschrift en het bericht van Johannes a Leidis, als we in hetzelfde manuscript op fol. 60 lezen: «Dit ave maria heeft oick dese zelve certroiser uter heiliger scrifte genomen ende uten latine overgeset in duutsche, ende is een corte glose.» Wij moeten ons van beslissende gevolgtrekkingen onthouden, maar wagen het toch de veronderstelling te uiten (die we gaarne voor beter prijsgeven), dat een gang van zaken mogelijk is als volgt: een of ander afschrijver, die èn de Zeelhemsche èn de Utrechtsche vertaling (of liever fragmenten) kende en wist dat Jan van Brederode in het Utrechtsche klooster had vertoefd, heeft zich veroorloofd den naam Jan van Rode, die hem vreemd voorkwam, stoutweg, misschien zelfs te goeder trouw, in Jan van Brederode te veranderen, en tevens het Utrechtsche fragment op dien naam te stellen. Staat het in verband met de bisschopskeuze van Gijsbrecht van Brederode in 1455 en was het een

---

1) Er zijn verscheidene dorpjes Rode volgens de reeds aangehaalde Dictionnaire de Géographie; hier wordt bedoeld Rode in Brabant, 3 K.M. ten N.W. van Diest, bij de grenzen van Brabant, Antwerpen en Limburg. Vgl. Bibl. Belg. Manuscripta waar blz. 141 onder de boeken van het klooster te Groenendaal wordt genoemd: Ludovicus Bivordius ex pago Rode apud Aerschotum, canonicus regularis in Viridi Valle scripsit...

2) Hist. Gen. Utr. Bijdr. en Meded. IX bevat het Necrologium van dit klooster, dat voor ons onderzoek echter niets oplevert.

bescheiden propaganda voor dien naam? Maar in 1455 vinden we den naam Brederode al, want hs. B. is van dat jaar.

Johannes a Leidis zou dan op een geschrift als ons hs. U doelen en — hetzij hij het zelf niet had gezien, hetzij hij zich den juisten inhoud niet meer herinnerde — zoodoende in zijn vrij onduidelijke bewoordingen (is de plaats corrupt?) van rijmen spreken, waar slechts de «corte glose» in proza bestond. De Delftsche drukker werkte naar een exemplaar der Zeelhemsche vertaling en kende de Utrechtsche vertaling van traktaat 5 niet, immers met 5 begint het nieuw vertaalde gedeelte; trouwens D en U verschillen onderling, zooals later zal blijken. Daar D. het meest met hss. AH overeenkomt, kan men meenen dat hij naar een exemplaar werkte met den naam Van Rode, want waarom zou hij den naam niet veranderd hebben naar een toen algemeen verbreide en voor juist gehouden overlevering?

De uitkomsten van het onderzoek van dit hoofdstuk resumeerende, stellen wij dit als zeker: De vertaling van het eerste gedeelte van de Somme le Roi, zooals wij die kennen uit de hss. AHMPGBKQ, is gemaakt in 1408 in het klooster te Zeelhem door een convert Jan van Rode, overigens onbekend, maar waarschijnlijk afkomstig uit het naburige plaatsje Rode; in later jaren heeft men in 't Noorden (misschien doordat men wist, dat een stuk van hetzelfde werk in het Utrechtsche karthuizer klooster was vertaald en dat Jan van Brederode daar een tijdlang convert was geweest) misleid door de overeenkomst in klank, den overigens vergeten Jan van Rode op zij gezet voor den welbekenden Jan van Brederode. Dit geschiedde reeds vóór 1455, en de mededeeling van Jan van Leiden berust op deze legende.

Het heeft ons geenszins verwonderd, in den persoon van den compilator der Somme le Roi een lid te hebben aangetroffen der orde, van welke in de dertiende eeuw wel de meeste kracht uitging in het kerkelijk leven van Frankrijk, een Dominikaan. Even weinig echter is het voor louter toeval te rekenen dat twee der vertalers — wie voor den Delftschen drukker gewerkt heeft is te eenenmale onbekend — tot de orde der Karthuizers hebben behoord. Deze laatste toch was het, die naast de Broeders des Gemeenen Levens en de Windesheimers in de Nederlanden der 15de eeuw en al vroeger terecht vermaard was om haar, van dat van vele andere orden zich gunstig onderscheidend, streng leven en om hare vruchtbare werkzaamheid. RUUSBROEC prees hunne kloostergemeenschap zeer. «Siet, aldus moechdi merken», zegt hij in *dat Boec vanden gheesteliken Tabernacule,* »dat alle ordenen ende alle religien ghedaelt sijn van haer beghinne ende sijn ghelijc die werlt worden, sonder diegheen, die

niet uut en gaen, als die Sartroisen ...» [1]); Geert de Groote wist na zijn bekeering geen beter oord voor zijn ascetisch leven dan het Karthuizer klooster Monnikenhuizen, waar de verstandige Hendrik van Calcar aan het hoofd stond. In den loop der veertiende eeuw waren ook in Noord-Nederland kloosters dier orde verrezen en op Geertruidenberg in 1331 en Munnikenhuizen in 1342 waren in 1376 Roermond en in 1392 Bloemendael of Nieuwlicht gevolgd; dit laatste, in het Utrechtsche gelegen, is hetzelfde waar Jan van Brederode zich ophield en vanwaar ons de vertaling van het Pater Noster is toegekomen. De schrijver eener later nog te noemen Expositio Melliflua op het Pater Noster, Herman van Scutdorpe, was prior van een Karthuizer klooster bij Brugge. Ludolf van Saxen was een Karthuizer van even over onze oostelijke grenzen, en in hetzelfde Zeelhemsche klooster, waar Jan van Rode leekebroeder was, bracht zijn in 1392 te Richel bij St. Truien geboren landgenoot Dionysius van Leeuwen zijn jongelingsjaren door; na van Zeelhem naar Keulen te zijn getrokken om er den meestersgraad in de theologie te verwerven, sleet hij zijn verder leven, met uitzondering van den tijd gedurende welken hij prior was te 's-Hertogenbosch, in het Karthuizer klooster te Roermond, het wijdende aan het samenstellen eener lange reeks hervormende geschriften [2]).

Al weten wij dus niet veel van den persoon van Jan van Rode, het is zeker dat hij van goed gezelschap was. Door de vertaling van de Somme le Roi heeft hij het niet te schande gemaakt, zooals een volgend hoofdstuk ons zal leeren.

---

1) Van Vloten, Ned. Prozastukken, blz. 72*.

2) Bovendien noemt Moll, Kerkgesch. II[II] 400, verscheidene auteurs van preekenverzamelingen, die tot dezelfde orde behoorden. Zie ook: dr. M. Schoengen, Die Schule von Zwolle, blz. 6, en vgl. blz. 35 aldaar over het verblijf van Johannes Cele in Monnikenhuizen.

VIII.

DE PLAATS VAN DES CONINX SUMME IN DE DIETSCHE STICHTELIJKE LETTERKUNDE.

We hebben *la Somme le Roi* leeren kennen en het ontstaan er van trachten te begrijpen; we hebben beproefd haar te plaatsen in de lijst van haar tijd, door een vluchtige schets van haar omgeving in de Letterkunde te ontwerpen. Het feit, dat stichtelijke werken van meer dan één van LAURENT's tijd- en landgenooten in het Dietsch zijn overgebracht, deed ons daarna de vertaling der Somme kennen als een niet op zich zelf staand verschijnsel en bracht ons er toe deze vertaling of liever vertalingen, zooals wij zagen, te definieeren. Zoo zich nu de vraag aan ons opdringt, welke redenen men hebben kon, ze te vertalen en hoe het kwam, dat de vreemdelinge hier te lande zoo gunstig werd ontvangen, dan hebben wij ons in de eerste plaats den staat der godsdienstige ontwikkeling in het begin der vijftiende eeuw voor den geest te roepen en wel meer in het bijzonder na te gaan, welke werken in den trant der Coninx Summe in die dagen in het bereik waren van het volk.

Men heeft de *Coninx Summe* een biechtboek genoemd en ze blijkens den titel der incunabels als zoodanig gebruikt. Toch is ze dat niet geheel en al en niet uitsluitend, zooals vergelijking met het boven besproken *Cancellierboeck* en met het boek *Van den drien Dachvaerden* kan leeren; men vergelijke bovendien met dit laatste Chaucer's Persone's Tale om de gangbare indeeling der traktaten over de biecht te leeren kennen, die ook weer terug te vinden is in de beschrijving van Campbell 1105: «Eene schone lere ende onderwisinghe van berou ende vander biecht ende van voldoen over die sunde»[1]). Ook wordt nergens in de Coninx Summe verklaard, dat ze voor de biecht is geschreven, zooals wel het geval is in het Cancellierboeck en het beneden te noemen werkje van mr. Godschalk van Eindhoven. De Summe is algemeener, en al is nu de overgang van biechtboek tot Christelijke levensleer niet scherp af te bakenen, dat de biecht zelve er als onderdeel van het laatste traktaat wordt behandeld, pleit er toch voor om den eersten titel

---

[1]) «ende een schoone lere, hoemen bidden sal, alsmen totten heiligen sacramente sal gaen».

als te weinig zeggend te verwerpen. Jan van Rode vond de Summe «also nutten boeck, die gaern naden geboden gods leven soude, als hi ie gelas»[1], de Delftsche drukkers zetten er boven «ende leert hoemen die sonden biechten ende beteren sal». Het praktisch gebruik als biechtboek is dus geenszins uitgesloten, ook al noemen wij de Coninx Summe liever een handboek der Catechese, dat is van «het leerstellig en zedekundig onderricht voor het volk, kinderen en volwassenen»[2], daar immers bijna al wat de catechese omvatte er in voorkwam, zij het dan ook op weinig stelselmatige wijze. Tot recht begrip van wat zij voor de Nederlanders beteekende, zullen we trachten na te gaan, wat er aan catechetische geschriften bij ons volk in omloop was.

Moll en Lecoy de la Marche beide wijzen er op, dat de Christelijke godsdienst, in overeenstemming met de opdracht van haar stichter «gaat heen en onderwijst alle volken» er meer dan een andere een is van leering; en in verschillende tijden is dan ook het onderricht der volgelingen het voorwerp geweest van telkens vernieuwde aandacht der kerkelijke zoowel als der wereldlijke overheden. Godsdienstonderwijs werd voorgeschreven en geregeld door Karel den Groote en Lodewijk den Vrome en was in later dagen de taak, die vooral de orde van Dominicus door haar prediking zich oplegde te vervullen. In ons vaderland is het o. a. Jan van Zyrik, die op een in 1294 te Utrecht gehouden kerkvergadering dat onderwijs voorschrijft als een der voornaamste plichten van de herders der gemeenten, voorschriften gevende, die zestien jaar later woordelijk worden herhaald door Guy van Avesnes.

Niet overal omvatte de catechese hetzelfde en de bedoelde voorschriften behelsden slechts de lastgeving om in de parochiekerken iederen Zondag het Pater Noster en het Credo, alsmede ééns in de maand de tien geboden en de zeven sacramenten uit te leggen in de moedertaal. Hoe slecht het toen nog met de ontwikkeling van vele onder de priesters was gesteld, blijkt wel hieruit, dat het noodig werd geoordeeld een afschrift van den dekalogus en een lijst der sacramenten tegelijk met de vastgestelde verordeningen te verzenden. De in de 14de eeuw bestaande, wel niet talrijke maar druk bezochte scholen, — men denke aan die van Deventer en Zwolle — en het bezoek van buitenlandsche universiteiten moeten echter hierin verbetering hebben gebracht, en wat de catechese in het begin der vijftiende eeuw kon omvatten, leert de *Gnotosolitos* of *Spiegel der Conscientie* van Arnold Geilhoven, die ze behandelt in zestien

[1] Vrij geciteerd naar Con. S. 1.
[2] Moll, Kerkgeschiedenis.

weinig stelselmatige rubrieken. Hij rekent er nl. toe[1]: de zeven doodzonden («superbia, invidia, ira, accidia, avaritia, gula, luxuria»), de tien geboden, de twaalf raadgevingen des evangelies («consilium paupertatis, obedientiae, castitatis, caritatis, mansuetudinis, misericordiae et erogationis, simplicitatis verborum, de vitanda peccandi occasione, de rectitudine intentionis, de conformitate operis ad doctrinam, de sollicitudine vitanda, de fraterna correptione»), gebruik en misbruik der vijf zinnen, het symbolum apostolicum, de zeven sacramenten, de acht zaligheden, de zeven gaven des heiligen geests, de twaalf vruchten des heiligen geests («caritas, gaudium, pax, patientia, longanimitas, bonitas, benignitas, mansuetudo, fides, modestia, continentia, castitas»), de zeven lichamelijke werken van barmhartigheid («pascere esurienties, potare sitientes, vestire nudos, colligere hospites, visitare infirmos, redimere captivos, sepelire mortuos«), de zeven geestelijke werken der barmhartigheid («docere ignorantes, consulere dubitanti, consolari tristem, corrigere peccantem, remittere offendenti, portare graves et onerosos, orare pro omnibus»), de drie theologische deugden («fides, spes, caritas»), de vier hoofddeugden («prudentia, temperantia, fortitudo, iustitia«), de negen vreemde zonden (zonden van anderen, waartoe men aanleiding heeft gegeven[2]), de zonden tegen den H. Geest («desperatio, praesumptio, impugnatio veritatis, invidentia fraternae gratiae, obstinatio, finalis impoenitentia») en eindelijk de roepende zonden («fratricidium, oppressio viduae, detentio mercedis, sodomiticum»)[3]. Bij de geestelijke werken van barmhartigheid wordt over het Onze Vader gesproken. — Eenige jaren later schreef DIONYSIUS DE KARTHUIZER *de Vita Curatorum* en noemde er als onmisbare bestanddeelen van het godsdienstonderwijs: de artikelen des geloofs, de tien geboden, de twee hoofdgeboden des evangelies («quantum et qualiter diligendus sit Deus ac etiam proximus et de vero ac spiritali amore Dei et proximi») de lichamelijke en geestelijke werken van barmhartigheid, de doodzonden en het Onze Vader[4].

Maar al sinds geruimen tijd behoefden niet alle leeken de voorlichting hunner priesters om tot de kennis te komen van de geloofsleer

1) Moll, Kerkgesch. II^III, 8.

2) «Jussio, consilium, consensus, palpo, recursus,
Participans, mutus, non obstans, non manifestans.»
Zie Wetzer und Weltes Kirchenlexikon.

3) «Clamitat ad coelum vox sanguinis et Sodomorum
Vox oppressorum, merces detenta laborum.»
Men vergelijke het artikel «Himmelschreiende Sünden» in Wetzer und Weltes Kirchenlexikon.

4) Wat de catechese in Duitschland in de 15de eeuw omvatte, leert Geffcken, blz. 21, 22.

hunner kerk. De dichters onzer didactische school hadden er voor gezorgd de wetenschap van een aantal dier voor de middeneeuwers zoo gewichtige zaken onder hunne oogen te brengen. JAN BOENDALE verzuimde niet, behalve de tien geboden, die bij de Joodsche geschiedenis ter sprake kwamen, ook het Ave Maria en het Credo in zijn *Lekenspiegel* op te nemen en zijn behandeling van het «geestelijke regement», de inrichting der kerk, houdt ook een kapittel in over «het Paternoster ende daerof die bediedenisse» [1]). Van de sacramenten wordt er slechts de mis opzettelijk verklaard [2]). De *Lekenspiegel* was er in 1330 en in 1345 verscheen de *Dietsche Doctrinale*, terwijl we nog een eveneens veertiende-eeuwsch gedicht bezitten over *Die X plaghe ende die X ghebode* [3]) en het tweede boek van den *Dietschen Lucidarius* de voornaamste leerstukken der kerk (waaronder de hoofdzonden) bespreekt, «also verre als den lekenlieden gheoorlooft is te bedieden [4])». Inzonderheid mag de *Nieuwe Doctrinael* of *Spiegel der Sonden* van JAN DE WEERT VAN YPEREN een catechetisch leerboek heeten, want hij zegt:

«In drien pertien sal ic dit boec
Deilen in sijn ondersoec;
Teerste deel sal beconden
Vanden VII dootliken sonden,
Elc geset na haren graden,
Daer men in sondicht bi mesdaden;
Dander pertie sal u leren
Van den X gheboden ons Heren,
Hoe dat men daertegen mesdoet;
Daerna sal ic u maken vroet,
Welc sijn daghelijcsche sonden
Ende welke die ziele ter doot wonden;
Die derde pertije es van drie saken
Die den mensche salich maken:
Dats biecht, rouwe ende voldoen
Der sonden diemen heeft ghe ploen» [5]).

Vergelijking met het *Cancellierboeck* doet dit gedicht aanstonds als een biechtspiegel kennen; de indeeling van het laatste der drie hoofddeelen is overbekend uit de traktaten over de biecht, en combinatie van deze laatste met stukken over de geboden en de hoofdzonden hebben wij reeds in de Fransche letterkunde ontmoet en

---

1) Lsp. I, Cap. 41—43.
2) Ib., cap. 52.
3) Hs. Oxford; zie Moll, Kerkhist. Archief IV, blz. 267 en de uitgave van Snellaert.
4) Jonckbloet, Mnl. Dichtk. III, 271.
5) Blommaert, O. Vla. Gedichten III, 75.

zullen we nog herhaaldelijk aantreffen. Hoewel de Nieuwe Doctrinale belangrijke gegevens bevat voor de zedengeschiedenis, staat ze door wijze van behandeling, door den gebrekkigen dichtvorm — men leert er den Lekenspiegel door waardeeren! — door slordigheid van taal[1]) beneden de vroegere didaktische gedichten en ook beneden veel van het straks te bespreken proza.

Tot de oudste handschriften, waarin ons prozabehandelingen van deze en dergelijke stof zijn overgeleverd, behoort ongetwijfeld dat der Kon. Bibl. (AA 69), dat o. a. de Dietsche Doctrinale en de Sproke van Beatrijs bevat, waaraan het de eer te danken heeft van door JONCKBLOET in zijn uitgave van het eerste werk uitvoerig te zijn beschreven[2]). Zooals men bij hem kan naslaan, worden er de genoemde gedichten gevolgd door eenige korte berijmingen van het Pater Noster, het Ave Maria en het credo en door een reeks weinig omvangrijke prozastukken[3]), deels vroeger reeds uitgegeven door Lelong, deels, sedert Jonckbloet schreef, in Van Vloten's Nederlandsche Prozastukken opgenomen. Die traktaten handelen over 1. de tien geboden[4]), 2. de twaalf artikelen, 3. de zeven werken van barmhartigheid, 4. de zeven hoofdzonden, 5. de zeven sacramenten (en de twaalf vruchten des geestes)[5]) en 6. de zeven gaven[6]). Het handschrift is hoogstwaarschijnlijk van 1374 en taal en schrift zijn met die dateering wel overeen te brengen. De nog niet of onvolledig uitgegeven stukjes 2., 3. en 4. vindt men beneden in de desbetreffende hoofdstukken.

Vooral sedert de vijftiende eeuw echter wordt er meer en meer gedaan om het volk met de omvangrijke geloofsleer bekend te maken. GEFFCKEN spreekt er over dat op ouders en peten de taak rustte, de kinderen in de Christelijke leer op te voeden en hun b.v. op hun zevende jaar het Pater Noster te leeren[7]). Dat dit ook bij ons te lande het geval was, zegt ons DIRC VAN DELF over het vierde gebod sprekende, want de derde «sake», waarom wij onze ouders moeten eeren, zegt hij, «is want si ons die ewe gods hebben gheleert ende gods

---

1) Meestal wordt er zelfs geen poging gedaan om de Latijnsche namen der zonden in 't Dietsch weer te geven.

2) Inleiding blz. 37.

3) Een soortgelijke reeks van zulke traktaten uit het Hulthemsche hs., in Vad. Mus. II, blz. 373 vlg.

4) v. Vl., blz. 6.

5) v. Vl., blz. 63, alwaar laatste regel met hs. te lezen is: verdoemnissen; blz. 64 regel 24 hs.: bereet; regel 26 hs.: abolghe.

6) v. Vl., blz. 65; enkele verbeteringen: regel 2 hs.: minnentlike; regel 6 hs.: moruhertich; r. 27 hs.: verstendicheit; r. 22 hs.: vijfte; blz. 66 r. 4 hs.: roekeloes.

7) «Wan welich mensche vierzehn jar alt wirt«, zegt broeder Berthold (Geffcken t. a. p.) «und kan er daz pater noster nich, man sol ez an ein velt legen».

ghebode ende dat kersten ghelove, daerof ontfanghen, ende dat is ons so inghedroncken, dat wi daer niet an twivelen en moghen. Hierom so sellen wi hem in haren ouderdom weder raden ende hoer saken hanteeren ende voersorghen mit meerre vlijt dan of si ons selves waren.» In een ander traktaat over de tien geboden[1]) worden tot hen die tegen het eerste gebod zondigen gerekend «die verroekelosen te leren die artikelen des geloefs, die si sculdich sijn te wetene; het en si dat si so hert van sinne waren, dat sijs niet onthouden en conden; ocht dat sie niement en vonden diese leerden, waerbi dat ghi sult weten, dat petren ende peten, als vader ende moeder gebrake, sculdich sijn te leerne haren geestelike kinderen die artikelen vanden ghelove ende den pater noster ende ave maria ende die X gebode.» Als meester GODSCHALK ROSEMOND VAN EINDHOVEN over traagheid spreekt, drukt hij zijn lezers op 't hart: «die viant arbeit... daerom suldi dicwils uwen credo in Duitsche seggen, die principael articulen des geloofs van buten leren ende dicwils verhalen ende u kinderen doen leren» en een bladzij verder laat hij een ouder biechten: «ic en heb (mijn kinderen) niet onderwesen noch laten leeren in de articulen van theilich kersten ghelove.» Dus niet alleen om zelf de eischen van den Christelijken godsdienst te kennen, maar ook om ze hun kinderen te kunnen inprenten, grepen ouders en peten gretig naar de zich sterk vermeerderende catechetische handleidingen. Want terwijl de 15de eeuw de prediking bracht van beter onderlegde geestelijken[2]) en de Windesheimer monniken zoowel als de Broeders des Gemeenen Levens in velerlei richting werkten, breidde zich een vloed van stichtelijke boeken uit over het land en daaronder talrijke traktaten, die door stof en door behandelingswijze ten nauwste aan onze Coninx Summe verwant zijn. Door de samenstellers van zulke geschriften, populair-theologische handleidingen, «mere ter leker luden behoef ghemaect dan ter clercken»[3]), werd de weg gebaand, waarlangs later hervormingsgeschriften het volk konden bereiken. De titel reeds van het werk van den Gelderschen reformator JOHANNES ANASTASIUS VELUANUS: *Der Leeken Wechwijser*[4]) duidt het verband met de een en twee eeuwen te voren in de landstaal verschenen traktaten helder aan. Maar boeken als de in gesprekvorm opgestelde Sielen Troest[5]) of de Spiegel der Behoudenisse[6]) bedoelden nog slechts uitlegging, geen kritiek der kerkleer.

---

1) Hs. Weenen, Hofbibl. 2725.
2) Zie Schoengen, Die Schule von Zwolle, blz. 107.
3) Con. S. 91.
4) Straatsburg 1554; zie Moll, Kerkhist. Archief I, blz. 72.
5) Zie beneden bij «De tien geboden».
6) Campbell 1571, 1572, 1573.

Alvorens wij ertoe overgaan een aantal verhandelingen, die de onderwerpen waarover de Coninx Summe loopt bespreken, in de volgorde waarin ze in deze voorkomen onder de aandacht te brengen, willen wij op een paar soortgelijke in het Dietsch voorkomende compilatie's wijzen en eerst «dat fundament der kerstenre geloeve» doorzien, om daarna wat langer stil te staan bij het veel belangrijker werk van Dirc van Delf.

Een Fundament van der Kerstenre Geloeve is de titel van een compilatie, die in een zeer net geschreven 15de-eeuwsch handschrift in —4° van de Koninklijke Bibliotheek voorkomt (X 52); terwijl dit hs. er geheel door wordt ingenomen, vinden we hetzelfde «fundament» in hs. B der Coninx Summe gevolgd door losse traktaten, zonder dat duidelijk is aangewezen, waar de door ons bedoelde compilatie begint of eindigt, wat dan ook eerst uit de vergelijking met het eerstgenoemde hs. duidelijk werd. Bovendien wordt het aangetroffen in de hss. 345 en 346 van de Maatschappij der Nederl. Letterkunde, in het Deventer hs. 52, hs. Brussel 2087 (fol. 1—157: Boec van den Kersten Gelove), hs. Straatsburg Univ. Bibl. L 177, hs. Dusseldorf Landesbibl. B 130 («een spigel der kersten gheloven») en gedrukt in Campbell 1585. Van de vijf exemplaren die ik raadpleegde zijn er geen twee volkomen gelijk in volgorde der hoofdstukken of in inhoud. Het beste is het Leidsche hs. 345, dat ik hier in het kort zal beschrijven; dat het echter niet den oorspronkelijken tekst vertegenwoordigt, blijkt al dadelijk uit den titel, die er niet volledig boven staat: «Dit boec is *een fundament vander kerstenre gheloven* ende het is vergadert uut Compendium Theologie [1]) ende uut pawes Innocencius sermonen ende anders uut vele sermonen, die de heilighe lerare overmits ingheven des heilighen gheestes hebben ghedicht ende ghescreven.» De andere teksten noemen bovendien «Summa Viciorum ende Virtutum» als bron [2]).

Een proloog, aanvangende: «Alse sinte Johan evangelist bescrijft....» kondigt een verhandeling aan over «die gracie gods», die begint op blz. 2: «Drierhande is die gracie gods», en de inleiding is op een stuk over het gebed (blz. 8:) «Hieromme is te weten, dat sommighe dinghen sijn, die enen mensche alsoo hinderen ende letten, dat sijn gebet niet ghehoert en wert» (en dit wordt behandeld blz. 8—13); «oeck sijn sommighe dinghen die enen mensche daertoe helpen ende vorderen dat sijn ghebet wort

---

1) Een aan Gerson toegeschreven werk, zie Moll, Kerkgesch. II^{III}, 12, 13.

2) Zie Hst. IX, Bibliografie, beschrijving van hs. B. Zoo ook Dusseldorf: «ende dit boeck is gemact ende getagen uut compendio sacre theologie ende summa viciorum....» Deze summa zal wel de ook — blijkens Sanderus, Bibliotheca Belg. Manuscripta — in de Nederlanden veel verspreide, in ons hst. II genoemde, Summa van Guillaume Perraud zijn.

ghehoert» (blz. 13—16). Volgt het Pater Noster: «Onder allen ghebeden die vanden heilighe[n] ghemaket ende bescreven sijn..» (blz. 16—22).

«Drie punten sijn, daer die kerstene ghelove op ghesticht ende fundiert sijn: Teerste punten sijn die .XII. articulen der gheloven. — Die andere punten sijn die .X. gheboden. — Ende die derden punten sijn die .VII. hoeftsonden» (blz. 22). Een stuk over de .XII. artikelen loopt van blz. 23—32, over de tien geboden van blz. 32—46, over de zeven hoofdzonden van blz. 46—75. «Augustinus ende Raymundus segghen» zoo heet het dan, «dat dese sonden die hierna staen ghescreven, gherekent sijn onder die daghelixe sonden...» en op de volgende bladzijden kan men lezen over penitentie en berouw, over de zonden in den Heiligen Geest, en «Van der biechten» blz. 85. «Biechten is een vrie ende een moetwillighe belijnghe ende een openbaringhe alle der sonden, die een mensche hevet ghedaen tieghen god ende tieghen sijn ghebot ende tieghen sinen evenkersten mit dencken, mit woerden ende mit werken, mit enen volcomenen wille die sonde voertaen te laten ende te beteren nae rade eens priesters, daer men die biechte tieghens doet.» Blz. 94: «Voert is te weten, dat drie dinghen sijn, daer een mensche sine sonden mede af mach legghen ende die pine, die hi daer voer is te liden, mede mach corten ende beteren. Tene is oetmoedich ghebet. Tander is vasten. Ende dat derde sijn aelmisse. Vanden eersten als vanden ghebede, hoe wi sellen bidden ende waer om wi sellen bidden, staet hier voer ghescreven, daer ons tpater noster wert beduut...» Van vasten wordt nu gehandeld blz. 94—99, «van aelmoessen» blz. 99—102, aanvangende: «Pauwes Innocencius die derde spreket in enen sermoen..» Dit alles behoort nog bij het traktaat over de hoofdzonden, als blijkt uit de laatste regels: «Aldus hebben wi [ghehoert] vanden seven hoeftsonden ende vanden sonden, die daer of comen ende van der penitencien».

«Nu wilwi voert sien vanden seven sacramenten, daer wi mede worden ghedwoghen ende ghereinighet van allen sonden» (blz. 102). Het aldus aangekondigde traktaat is zeer uitvoerig en bevat b.v. een hoofdstuk «Vanden miraculen die god werket inden heilighen sacrament des altaers» (112—117) en «Hoe dat een mensche zel hem bereiden teghen theilighe sacrament als dat werdelike te ontfanghen» (121—134); bij het 6de sacrament wordt opgemerkt «Hoe datmen in echtscap leven sal staet voer van ghescreven in onsuuerheit». Op blz. 140 het explicit van dit traktaat: «Dit sijn die seven sacramenten der heiligher kerken, daer vele of staet ghescreven in Summula Raymundi....».

Volgt «van seven doechden». «Seven doechden sijn die een mensche aen hem moet hebben» (140—145). «Seven sijn gaven des heiligen gheests» (145—150). «Dit is een sermoen van den[1]) seven gaven des heilighen gheestes. Renovamini spiritu mentis vestre et induite novum hominem qui secundum deum creatus est....[2])» (150—158). «Vanden raden ons

[1]) Hs. van der. [2]) Efese, IV : 23, 24.

heren. Hier is te weten, dat die rade goeds bovengaen sijn ghebode, want die ghebode goeds houden enen mensche vanden sonden, mer die rade goeds brenghen enen mensche tot enen godliken volmaecten salighen gheesteliken leven» (158—169); dit traktaat is in de preek van de zeven gaven ingelascht, want op blz. 169 gaat het verder op den boven geciteerden tekst: «Ten sesten male vijnden wi een verniwijnghe inden oghen des aerns....» Volgt op blz. 172 een «Sermoen van achte salicheiden: Beati qui habitant in domo tua domine», tot blz. 194, waar het boek eindigt zonder een op het geheel betrekking hebbend explicit.

Aanmerkelijke afwijkingen vertoonen de Haagsche handschriften van dit «Fundament», X 52 en V 53 (hs. B der Coninx Summe), die ook onderling weer verschillen. De beschrijving van V 53 vindt men in het IX[e] hoofdstuk en ik kan dus hier volstaan met de verschilpunten op te geven; X 52 bevat eerst een aantal korte traktaten over: de vijf zinnen, de zeven deugden, de zeven gaven, acht deugden en zaligheden, de zeven gaven als verdrijvers der zeven zonden, de zeven werken der barmhartigheid, de twaalf punten des geloofs, de tien geboden, en dan van fol. 5—fol. 13[v] «Die .XII. rade gods» (in Letterk. 345 op blz. 158—169); over de zonden tegen den H. Geest (beginnende: «Lieve vriendinne..»); fol. 14: «Drie punten sijn daer die heilige kersten gelove op gesticht ende gefundeert is» (blz. 23 van hs. Letterk. 345). Er volgt echter slechts het traktaat over het credo, en dan fol. 21[v] (vgl. B fol. 45[v]): «Dit boec is een fundament..» fol. 21[v] «Drierhande is gracie gods» (in het Leidsche hs. inleiding op de behandeling van het Pater Noster, in de Haagsche hss. echter afgebroken); fol. 25[v]: «Van den .VII. duechden»; fol. 29[v]: «Van den .VII. gaven»; fol. 33: «Dit is een sermoen van den VII gaven»; fol. 41[v]: «Een sermoen van den achte salicheden»; fol. 56[v]: «Van den sacramenten»; fol. 83[v]: «Vander biecht»; fol. 88: «Van den tien geboden» (ontbreekt in V 53); fol. 93[v]: «Van seven dootliken sunden» (ontbreekt in V 53) fol. 98[v]: «Vanden vijf sinnen».

De Haagsche handschriften wijken dus voornamelijk in 4 punten van het Leidsche af: 1. Er gaat een verzameling korte traktaatjes vooraf, waarvan echter de voornaamste, nl. die over de «.XII. rade gods» en over de «zonden inden H. Geest» in het Leidsche op andere plaatsen worden teruggevonden; 2. daarop volgen de «drie punten» waar het Christelijk geloof op gebaseerd is, maar de uitvoerige behandeling van het tweede en derde (de tien geboden en de hoofdzonden) blijft in B geheel achterwege en wordt in X 52 aan het slot geplaatst; 3. dan eerst volgen de titel van het geheele boek en de proloog op het stuk over het Pater Noster, dat zelf echter achterwege blijft, en 4. de stukken over de sacramenten en de biecht zijn anders geplaatst; dit laatste volgt in het Leidsche handschrift, zooals logisch

is, op het traktaat over de zonde. Mij dunkt dat deze punten voldoende zijn om aan het Leidsch handschrift de voorkeur te geven. Terwijl de Haagsche hss. tweemaal blijven steken (vgl. het sub 2. en 3. opgemerkte), wijst de meegedeelde inhoudsopgave van het Leidsche een logischen gedachtengang in de samenstelling aan. Hoe de wonderlijke dooreenhaspeling in V 53 en X 52 te verklaren is, kan echter slechts door nauwkeuriger vergelijking der handschriften worden uitgemaakt; dat in V 53 de tien geboden en de zonden ontbreken, kan wel in verband staan met het voorafgaan van de Coninx Summe waarin die stof reeds breedvoerig was behandeld. Ook zal het reeds voldoende gebleken zijn dat de beide Haagsche hss. nauw aan elkaar verwant zijn; bovendien komt in beide aan het slot hetzelfde versje voor [1].

Een in Den Haag voorhanden incunabel [2] van 1478 heeft evenals het Deventer hs. tot titel *Spieghel des Kerstengheloves*, doch komt in inhoud volkomen overeen met hs. Letterk. 345, behalve dat de tekst is verkort. Onder denzelfden titel gaat de Middelnederduitsche vertaling, die beschreven wordt door GEFFCKEN in de *Beilagen* op zijn bekend werk, blz. 89, en waarvan een ander hs. gevonden wordt in de Bibl. van de Maatsch. der Ned. Letterk. (N⁰. 346) [3]. Ten onrechte noemt GEFFCKEN [4] een zekeren Ludolf van Göttingen als den auteur of compilator; immers waar wij in V 53 een Middelnederlandsch handschrift van 1455 bezitten, dat blijkbaar naar een nog ouder is bewerkt, en de beide genoemde Middelnederduitsche volgens BORCHLING op 1472 en ± 1500 zijn te stellen, kan men vermoeden, dat het werk uit onze streken afkomstig is, doch bovendien, de toeschrijving geschiedde slechts op grond van dit explicit: «Hyr is ueth de speghel des cristen gheloven unde is gheendighet des sundaghes an synte Sebastians avende in dem iare unsers heren .MCCCCLXXII. et per me Ludolfum Gottingen», dat op zich zelf en in verband met de opgegeven data, slechts betrekking kan hebben op den afschrijver.

Veel belangrijker dan deze droge, zich zelden boven het peil van een alledaagsch catecheseerboek verheffende compilatie, is

---

1) Vgl. Hst. IX, Bibliografie.

2) Campbell 1585.

3) Borchling, Mittelniederd. Handschriften in Norddeutschland und den Niederlanden, beschrijft Geffckens hs. op blz. 123 en het Leidsche op blz. 246.

4) Geffcken, slechts op den titel afgaande, die wel geschikt is om verwarring te stichten, spreekt van verscheidene Middelnederlandsche drukken, doch rekent daarbij ten onrechte den «Spieghel ofte een reghel des Kersten geloefs ofte der Kersten eeuwe» (waarvan Campbell 1586—1589 vier drukken opgeeft), een veel kleiner maar belangrijk «suverlick boecksken».

Dirc van Delf's Tafel van der Kerstenre Gheloven.

Enkele jaren vóórdat JAN VAN RODE het eerste stuk der *Conint Summe* vertaalde, schreef de geleerde hofprediker 1) van hertog Albrecht zijn op 1404 gedateerde «Tafel», die in vele opzichten met het boek van frère LAURENT kan worden vergeleken. Beide schrijvers getuigen dat zij hun boek schreven voor leeken en niet voor klerken en men behoeft de prologen van Jan van Rode en Dirc van Delf slechts naast elkaar te zien om te begrijpen dat wij met werken van dezelfde soort te doen hebben:

Jan van Rode: «Sonderlinghe lieve ende seer gheminde neve ende broeder in Jhesu Cristo! want ic grote beghеerte hebbe tot uwer ewigher salicheit, sonderlinghe dat ghi naden gheboden gods u leven leiden mochtet, so en heb ic mi niet een luttel arbeits laten verdrieten ende heb u overgheset uten fransoise in duutsche een boec... Ic begheer dat ghi u leven na rade des boecs ordineren wilt, want al dattet leert, nutte is enen kerstenen mensche te weten, want hi daer vele of is sculdich te weten, wil hi die ghebode gods houden, die een ighelic sculdich is te houden, die sinne ende wit hevet ende tot sinen iaren cōmen is, wil hi der verdoemenissen ontgaen.»

Dirc van Delf 2): «Daerom, wairdighe lieve here, opdat ic iu moghe wisen ende leren, daer ghi uwen god ende scepper mede selt leren kennen ende oefenen ende oic bet te hoeden van sonden, so heb ic iuwer eren ghemaect een tafel van den kerstenghelove ende der ewen; ende also als ic gaern woude iu willich te dienst staen, dat ghi dese tafel hebben somwijl in uwer hant, opdat ghi voir die oghen der moghentheit gods, die ghi vruchten, bedencken ende ghehoegen, hoe ghi hem te wille moghen leven ende in kersten ewe ende ghelove houden, opdat ghi alle hinder ende quaet iuwer sielen moghen voorbicomen an dat aenschijn der ewiger eren, daer ghi salich ende heilich aen ziel ende aen live mit alle iuwe vrienden ewelic moet leven ende regnieren.»

Deze «tafel» bevat echter heel wat meer dan de eerst driekwart eeuw later in haar geheel vertaalde *Somme* en is in vele opzichten met den *Lekenspiegel* te vergelijken. Ze vertoont veel meer wetenschap, veel meer geleerdheid, maar meester DIRC VAN DELF is geen dor geleerde, verdroogd tusschen zijn boeken, maar een gedistingeerd man, die zich keurig uitdrukt, fijn en innig gevoelt en dat gevoel dikwijls uit in een schoone symboliek, die zijn werk in alle deelen doorgeurt en er de aantrekkelijkheid van uitmaakt. In het zuiver systematische der behandeling wedijvert hij met BOENDALE

1) Moll zegt iets van den schrijver in zijn werk: Kerkg. II[II] 382, II[III] 12.
2) Hs. der Kon. Bibl. X 53.

of wint het misschien van dezen; zooals uit de inhoudsopgave die wij doen volgen duidelijk wordt, is er in zijn veelomvattende encyclopaedie der christenheid een geschiedkundige volgorde, in dien zin dat men er een geschiedenis in zou kunnen zien van de betrekkingen tusschen God en de menschelijke ziel, die, met de beschrijving der heilige Drievuldigheid aanvangende, na «van den naem ons Heren», «van den negen choren der engelen» en «van den acht hemelen die die heidensche meisters bescriven» gesproken te hebben, het aardsche paradijs en de menschelijke ziel met haar deugden en ondeugden beschrijft en dan komt tot den zondenval. Op den val volgt de verlossing: de geboorte, het leven en de passie van Jezus, de nederdaling ter helle, de opstanding, de hemelvaart; het ontstaan der kerk, hare uitbreiding, de inrichting van den eeredienst en de inhoud der leerstellingen; eindelijk de «antekerst» en ten slotte de «vier utersten» [1]. Het geheele werk is verdeeld in een winterstuk en een zomerstuk: het laatste vangt aan met Christus' kruisdood. Om althans een denkbeeld van den veelomvattenden inhoud van dezen anderen Lekenspiegel te geven, waaruit wij herhaaldelijk denken te putten bij de afzonderlijke behandeling van de hoofdstukken der catechese, doen wij hier de titels volgen der hoofdstukken van *Winter-* en *Zomerstuk* volgens de handschriften V 55 en V 56 der Koninklijke Boekerij. Eerst geven we den proloog van het *Winterstuk*:

«Anxt des heren, seit Salomon, is een beghinsel der wijsheit. Anxt en doet niet alleen den menschen vresen voir sinen scepper, dat hi ontsiet sijn recht ende oordel, ende oic voir pine sijnre misdaet, mer si maect den mensch oic cloeck te weten ende te kennen, waer hi gode behaechlic mach an wesen; ende voirt [2] dat hi wart behoetsam te scuwen, dair hi sinen god an mach vertoornen ende mishaghen, want Salomon voortmeer seit, dat die mensche doer den anxt des heren vliet van allen quaden (glosa: dats van sonden). Daerom, wairdige lieve here [3], opdat ic iu moghe wisen ende leren, daer [4] ghi uwen god ende scepper mede selt leren kennen ende oefenen ende oic bet te hoeden van sonden, so heb ic iuwer eren [5] ghemaect een Tafel van den Kersten Gelove ende der ewen; ende also als ic gaern woude iu willich te dienst staen [6], dat ghi dese tafel hebben somwijl in uwer hant, opdat ghi voir die oghen

---

1) Men vergelijke b.v. den Dietschen Lucidarius.

2) En vervolgens maakt zij, dat hij . . .

3) Andere hss. b.v. X 53: waerdighe lieve edel heer.

4) V 55: dat; X 53: daer.

5) X 53: tot uwer eren.

6) »ende also als ic woude iu te dienst staen» is het vervolg op «opdat ic iu moghe leren»; wat er dan volgt: «dat ghi dese tafel hebben somwijl in iuwer hant», hangt af van «so heb ic iuwer eren ghemaect een tafel». — Voor de 2e ps. mv. op en vgl. Franck, Mnl. Gr. § 130, 7.

der moghentheit gods, die ghi vruchten, bedencken ende ghehoeghen[1]), hoe ghi hem te wille moghen leven ende in kersten ewe ende gelove houden, opdat ghi alle hinder ende quaet iuwer zielen moghen voorbi comen an dat aenschijn der ewigher eren, daer ghi salich ende heilich an ziel ende an live mit alle iuwe vrienden ewelic moet leven ende regnieren. Amen.

---

1) Versta: opdat gij voor de oogen van Gods almacht, die gij vreest, moogt bedenken, enz. X 53 heeft echter: die ghi vruchten ende bedencken selt; blijkbaar een bedorven lezing. 2) Hs. Vander. 3) Hs. Vanden.

1) Hs. Vanden. 2) Hs. Vanden. 3) Hs. vandige.

Cristus vanden berch van Oliveten op enen ezelinne sittende versocht [Iherusalem] [1]).

Cap. LIII. Van dat Cristus tooch inden tempel ende verwerp daeruut die coften ende vercoften; ende wat doe bi hem gheviel ende ghesciede.

LIV. Van [dat] die vrouwe Maria Magdalena onsen heer Ihesum Cristum sijn hooft ende voeten salvede.

LV. Vanden avontmale, daer onse heer Ihesus Cristus dat sacrament sijns lichaems stichtede ende alle sijn iongheren pristeren wiede.

LVI. Van dat onse here Ihesus sijn clederen dede uut ende gorde hem mit een dwael ende begonde sijnre ionghers voeten te wasschen.

LVII. Vanden godiliken sermoen dat Cristus predicte ende vanden testamente dat hi voor sijn doot besettede.

Op fol. 106v leest men: «Dit is dat testament... daer ic dat eerste deel als een winterstuck van desen boeck wil mede einden» [2]).

Het *Zomerstuk* is het boek der verlossing en begint met den kruisdood. Eerst vinde de korte proloog hier een plaats.

«Aernen vlieghen hoech teghen den sueten somer, als die lucht opclaert ende ghesuvert wart van verpuering der sonnen, die mit haren hetten die coude watervucht tot hoor optrect ende verteert. Des hem die aern wel vervroecht, want hi boven allen voghelen inden raien der sonnen sonder wederslach van oghe scouwen mach mit lust. Hi can hemselven oec vernuwen in sijn ouderdoem, als of hi iongher waer [3]). Mit edelen ghesteent versekert hi sijn nest, dat hi sijn iongen vanden serpenten behoirlic can bewaren. Veel ander ende meer proprieteiten heb ic van hem ghelesen, hoe hi is coninc der voghelen, moedich inden stride, ghenadich inden biwesen, behoetsaem van laghen ende vroet, alle edelheden vol, daer lang of waer te scriven. Mer die aern, die ic meen te prisen, is onse suete heer Jhesus Christus, die van hogher vlucht is, daer Ezechiel die propheet int .XVII. capittel of seit: «Een weldich aern mit groten vloghelen, mit langhe gherechten leden vol plumen ende van

---

1) Aangevuld naar den titel in den tekst zelf.

2) Deze regel bewijst, voor zoover nog noodig, dat winter- en zomerstuk onafscheidelijk bij elkaar behooren. Vgl. ook plaatsen in cap. 43 van het Somerstuck, waar we lezen: «die seven gaven des H. Geests dair ick in dat ander boeck een capittel hebbe of gescreven» «die seven doodlike sonden, daer ic in dat ander boeck een capittel of gescreven hebbe».

3) Vgl. beneden bij de bespreking van een «Sermoen van den zeven Gaven» uit het «Fundament vanden Kersten Gelove», waar we lezen van een «vernieuwinge inden ogen des arnts».

menigher verwen, quam totten berch Libaen ende nam dat morch des cedars, dat overste van sijnre bloeisel, ende bract of ende brochtet inden lande Chanaan, dair of wies een wijngaert scoen ende waert». Dat werc des edelen aerns wil ic betoghen inder materien, die recht ghelijc wassen inden somertijt van ghenaden inden lande ons kerstengheloefs [1]). Nu staet vluchts [2]) in Ezechiels prophecie, nae dat een anderen aern quam mit groten vloghelen, die die selve wijngaert plantede ende oeffende, dat hi bloeisel ende vrucht brocht ende voorspoedich wort. Bi desen anderen aern wil ic u ter eren [3]) gheliken, mijn edele waerde heer, opdat ghi [4]) die rancken des wijngaerts Christi, dese materie des Somerstucs vanden Boick der Tafel Kerstens Gheloven, somwijl willen ofbreken ende lesen vergaderen [5]), dat ghi een crans daer of moecht draghen mit al u vrienden in die vermeiing des hemelschen paradijs, die inden somer ewigher glorien bloeit ende spruit doer die vrucht der salicheit Jhesus Christus, die eweliken si gheloeft ende gheeert! Amen.»

Deze proloog wordt echter voorafgegaan door den titel en de «tafele» die luiden als volgt:

«Dit boock is intituliert die Tafel vanden Kersten Ghelove. Is gedicht ende gemaect totter eren ende min ende sonderlinge des hoge gheboren vorst hartoch Alberts, bider genaden gods hertoch in Beieren, palansgrave opten Rijn, grave van Henegouwen, van Hollant, van Zeelant ende here van Vrieslant, van enen oetmoedigen prediker, ghehieten broeder Dirc van Delf, meister inder heiligher scrift ende regent inder universitaten van Arfordia ende van Colonia, int iaer ons heren d u s e n t v i e r h o n d e r t e n d e v i e r.

Hier beghint dat Somerstuck vander Tafel des Kersten Gheloven.

I. Vander genadenriker tijt der ontfermherticheit, dat god onse here Jhesus Christus den gecruusten doot woude liden om der menschen salicheit (beghinnende te Midvasten).

II. Vanden oost des coorns ons heren Ihesus lichaem, hoe hi wert gemaeit, inghevoirt ende ghevangen (Dominicam in panibus).

III. Vanden gulden rose, die die paeus wijt, ende die een vroem ridder om die stat voort, welc rose Christum onsen here, rose van Jherico, wel beteikent (Dominica in rosa) [6]).

---

1) «Het werk van den edelen arend wil ik toonen in de materie, die als 't ware groeit in den zomertijd, den tijd der genade, in het land dat is ons kerstengeloof.»

2) Kort daarna, iets verder (?).

3) Eershalve.

4) Hs. hi.

5) Wij zouden zeggen: ende lesen ende vergaderen.

6) Het bij Van Vloten afgedrukte wordt voorafgegaan door deze inleiding: «Die derde rubrica des sonnendaghes in midvasten is genoemt dominica in rosa, dat hiete die sonnendach in rosen; want op dien dach onse aertsche vader die paeus mit

IV. Vander coronanci ende van menigherhande cronen, dair onse lieve here Jhesus Christus mede ghecroent wert ende was.

V. Hoe dat vrome heilige cruus voor den bitteren doot ons heren Jhesu Christi getimmert was.

VI. Vander bitter passi ons liefs heren Jhesu Christi ende van haerre salicheit, die si ons heeft verworven van die inwendige passie.

VII. Van ons heren vijf open wonden ende van den .VII. woorden dle hi anden cruus heeft gesproken ende vanden wapenen sijnre passien; van onser vrouwen claghe ende van haren rou ende wee; van onser liever vrouwen .VII. droefenissen.

VIII. Vander begravinge ende uutvaert des gecruusten dode Jhesum ende hoe die vrienden gods sijn graf bescreiden ende mit werdicheit versochten.

IX. Van dat onse lieve here clam ter hellen neder om die te breken ende der ouder vaderen te verlossen ende den duvel dair in te vanghen, te binden ende te besluten.

X. Vander glorioseliken verrisenisse ons liefs heren Jhesu Christi, hoe dat hi vanden smadeliken ghecruusten doot uten grave opghestaen is mit groter eren.

XI. Hoe onse heer Jhesus opten dach sijnre heiliger verrisenisse alre eerst sijnre liever moeder vandede ende mit lieflike wise van haren druck troostede, ende van onser liever vrouwen .VII. vroechden.

XII. Hoe dat onse lieve here Jhesus der vrouwen Maria Magdalena bi de grave openbairde waerom dat [1]) die vrouwen onsen heer volchden.

XIII. Hoe menichwarve dat onse here Jhesus na sijnre verrisenisse sinen iongheren int gemeen ende bisonder hem openbaerde. Of Sinte Pieter dootlike sonde dede.

XIV. Vander letanien groot ende clein [2]). Van die vasten [der] quatertemper. (Hier van den ouden testamente merckelike saken.)

---

groter hoechtijt wiet een gulden rose ende als hi die in sijnre processien omgedraghen heeft, soe ghift hise mit groter waerdicheden ende benedixie den vroemsten ridder, die teghenwoerdich in syn hof is, ende die ridder sit op sijn ghereid mit alle sijnre cierheit mitten heerscappen ende vorsten ende volck ende voirtse om alle die stat ende van dier tijt soe is die ridder in alle den hove te eerliker ende te waerdigher.» Groote overeenkomst met de symbolische verklaring dier Gouden Roos biedt de nog heden bekende van de «Passiebloem» (Passiflora) die in de 16e eeuw in Europa bekend werd.

1) Tengevolge waarvan.

2) «Die letanie beduut alsoe veel als bidden, begheren of eisschen, ende die twerehande, die meerre letanie, ende die houtmen nae paesschen op St. Marcus dach, ende die minre letanie, diemen hout drie daghen voir ons [heren] hemelvaerts dach.»

XV. Vander glorioser opvairt dairna dat onse lieve heer verresen was, clam op totter rechter side sijns vaders boven alle hemelen, dair menich notabel dinc in staet.

XVI. Hoe dat die apostolen den heiligen gheest opten pinksterdach te samen ontfinghen, daer menighe scone reden vanden ouden testament ende vanden nuwen in staet.

XVII. Vanden ghemenen raet der apostolen, die si hadden na dat si den heiligen gheest hadden ontfangen, opdat si di articulen der kersten gelove souden dichten. Daer is die beduding vanden gelove.

XVIII. Hoe dat die .XII. apostolen van gods beveling hem deilden in allen landen, dat woort gods te prediken, miraculen te doen ende dat volc te bekeren; waerom datter .XII. waren ende wat elc bedude ende sijn leven ende sijn doot.

XIX. Vanden staet ende ordinanci der heiligher kercken ende ondersceit ende scickenis hoirre prelaten, van paeus macht, bisscopen ende priesters macht.

XX. Vanden anderen staet ende ordinanci der heiligher kercken. Hoe dat die doctoren, meesters, lerars, predicaers ende studenten regiert sullen werden. Een scoen disputaci tusschen enen meister ende enen iongher, ende vanden doctoren ende predicaren, hoe si leren ende instrueren sellen.

XXI. Vanden derden staet ende ordinanci der heiligher kercken, hoedat die predicaers prediken ende den volc die werken der ontfermherticheit leren sullen; seer scoen hoe die predicaers den menschen leren sellen, beide jode ende heiden, quade ende guede.

XXII. Vanden eersten werc der ontfermherticheit als die hongherigen te spisen ende die dorstigen te laven. Hier sijn drie questien, hoemen aelmissen gheven sal.

XXIII. Vanden anderen werc der ontfermherticheit, die wandelaren ende die peregrinen te harberghen ende te ontfaen; hier veel vanden ouden testament ende nuwen, groot oirber in desen wercke.

XXIV. Vanden derden werc der ontfermherticheit, als die naecten ende bloeten te cleden; hier van onse here ende sinte Martijn ende hoe dit werc boven alle ander overgaet.

XXV. Vanden vierden werc der ontfermherticheit, als die siecken te vanden ende te visitieren. Hier een groot notabel van enen cruce van mededoghen ende liden.

XXVI. Vanden vijften werck der ontfermherticheit, als is die ghevanghen te troosten. Hier heeft men sonderlinge saken van Cristo, Daniele ende Moise.

XXVII. Vanden sesten werc der ontfermherticheit, als is die doden te begraven; veel vanden ouden testamente.

XL. Van sonderlinge tiden inden iair, dair die heilige kerc veel wonders in begaet. Item hier van vier tiden binnen den iair, dair veel notabels vanden ouden testament in staat.

XLI. Vanden historien ende gesticht, die voir christus tiden onder die Romeinen ende heiden vielen; item van vier duechden ende menich exempel die dairtoe dienen.

XLII. Vanden heidenschen beelden ende die depinctien, dair si die duechden mede wouden leren ende die onduechde gheven te kennen; item van veel beelden ende guede leer daer toe.

XLIII. Vanden stride tusken den duechde ende den sonde. Item van twien riken ende disputacien [1]) tusken die sonden ende der duecht.

XLIV. Van exempel, mirakel, heilich leven gueder menschen, die na Christus tiden sijn gesciet. Item hier veel gueder exempelen uutten Vaderboic.

XLV. Van des keisers troen ende hoemen hem kiest ende croent; vander ridderen oirden ende vanden huusman. [2])

XLVI. Van speel of tijtverdrijf der heren of der vrouwen, dairmen nochtant guede exempelen bi mach verstaen ende leren. Item hoe dat scaexspul was gemaect ende menich notabel sake.

XLVII. Vanden coninc Salomon ende vander coninginne van Saba; van horen parabolen, notabilen, proverbien, bisproken ende leer, die te gehoegen staan; item van die conincinne van Saba ende Salomon ende van horen disputacien veel notabels dincs.

XLVIII. Vanden morgenspraec tusken den ontfermhertichste god Christum ende den mistroestigen sondaer, die in wanhoop gevallen is; menich suet dinc van gods ontfermherticheit ende troist den sondaer ende leren te sterven.

XLIX. Van entekersts toecoemst, van sijnre hantiering ende hoe hi sel eind nemen. Item hier veel teikenen sijnre toecoemst ende wat hi bedriven sel.

L. Vanden ioncsten dage ende vanden gemenen oirdel, dat god sitten sel over die levende ende doden. Item hier vanden .XV. teikenen ende woirden, die god spreken sal totten goeden ende quaden [3]).

LI. Vander ewigher verdoemnisse ende vander onsprekeliker pinen der hellen; item veel questien vander pinen der hellen ende elc na sijn sonde.

---

1) Hs. dispensacien.

2) ... ende hoe Willem van Hollant was gecroent ende vanden regulen die den ridderen toehoren sel». De tekst leert dat de inhoud bij vergissing tweemaal wordt opgegeven; van Willem van Holland wordt slechts terloops gesproken.

3) Over teekenen, die het laatste oordeel zullen voorafgaan, zie Vos, De leer der vier Utersten, blz. 158 vlg.

LII. Vanden vegevuer ende hoe die ellendige siele van onser weldaet gheholpen worden ende vanden engelen getroist ende visitiert; item veel saken, wairom dat dat vegevuer immer is ende wairmede men die sielen helpen sel ende hoe swaer ende bitter dattet is.

LIII. Van dat scone hemelrijc, glorie ende salicheit des ewichs levens, hoe god sal gheven sentencie den goeden, ende hoe scone dat dat hemelrijc is, ende een suet gebet dat Ancelmus leert.

Fol. CXCIv. Nu ist ghesloten, dat boeck vanden kersten ghelove, in alle sinen capittulen. Des hebbe god lof ende eer, nu ende immermeer! Amen.»

Was DIRC VAN DELF werkelijk de schrijver van de Tafel van der Kerstenre Gheloven of slechts de vertaler, zooals men zou kunnen beweren naar aanleiding van de laatste regels van een met V 55 overeenkomend Brusselsch handschrift (21974): «Expli(cit)... (uitgeschrapt)... bouk der kristen ghelove, dat in latijn hiet Tabula fidei orthodoxe»? Wij voor ons gelooven die gevolgtrekking niet te mogen maken; hoe dikwijls treft men in Dietsche handschriften Latijnsche titels enz. aan, die slechts bewijzen hoe vreemd het den «klerken» in de vijftiende eeuw nog viel, de landstaal te schrijven. Hetzelfde hs. V 56, waaraan wij de inhoudsopgave ontleenden, geeft aan het slot: «Explicit liber bonus tractans de diversis materiis», hoewel het geheel in het Dietsch is geschreven. Volstrekt niet onwaarschijnlijk is het, dat de titel «Tabula Fidei Christianae» op het boek is geplaatst ook al heeft dit nimmer anders dan in de landstaal bestaan. Wij kunnen zelfs een dergelijk voorbeeld uit een ander (Middelnederduitsch) hs. van Dirc van Delf bijbrengen: in hs. Darmstadt 2667 [1]) vinden we midden tusschen den Duitschen tekst: «Explicit Tabula Fidei Cristiane in primam eius partem scilicet estivalem» [2]).

Wij nemen dus aan, totdat een nauwkeurig onderzoeker van het omvangrijke werk ons komt leeren dat wij dwalen, dat DIRC VAN DELF niet vertaalde. Allerminst echter wordt bedoeld dat zijn werk geheel oorspronkelijk zou zijn: in ieder geval hebben wij met een compilatie te doen. Geheele kapittels zijn aan bekende middeneeuwsche schrijvers ontleend; den naam Augustinus troffen wij haast op iedere bladzijde aan die wij lazen; elders Beda, «die gulden legende diemen noemt dat passionale» enz. De klassieke oudheid, de wereldgeschiedenis leveren ontelbare citaten; Ovidius, Tullius worden aangehaald. Dit alles is geenszins te verwonderen en volkomen zooals het behoorde. Een wetenschappelijk werk als dit moest steunen op het werk van tal van voorgangers. De doctor in de theologie — de eenige destijds

1) Zie beneden.

2) In het Haagsche hs. V 55 staan tusschen den Dietschen tekst telkens opschriften als: Decima questio; Miracula X; etc.

in Holland, zegt men — die te Erfurt en Keulen studeerde, moest een boek leveren, dat op de hoogte was van zijn reeds veel lezenden tijd. In hoeverre hij aan dien eisch heeft voldaan, blijft te onderzoeken. Wij wenschen slechts, vooral ter vergelijking met de Coninx Summe, enkele proeven van zijn arbeid voorloopig bekend te maken in afwachting van een volledige uitgave. Intusschen hopen wij reeds nu de overtuiging te vestigen, dat Dirc van Delf in helder, dikwijls ook in heel mooi Nederlandsch gezegd heeft wat hij van zijn geliefde theologische wetenschap te zeggen had.

Ten slotte enkele bibliografische aanteekeningen, gedeeltelijk berustende op gegevens, mij bereidwillig door den heer De Vooys afgestaan. De ons bekende handschriften dan van Dirc van Delf zijn de volgende:

Van het Winterstuk:

a. Kon. Bibl. V 55, van 1469.
b. Kon. Bibl. X 53, van 1470.
c. Kon. Bibl. 133 F 18 (fragment), ± 1450.
d. Amsterdam, Univ. Bibl. I H 36, van 1449.
e. Amsterdam, Univ. Bibl. I G 18 (fragment).
f. Leiden, Bibl. M. d. Ndl. Letterk. 222 (fragment).
g. Brussel, Kon. Bibl. 21974, van 1442.
h. Engelsch hs. 27 [1]).
i. Eng. hs. 44—49 (fragment).
k. Trier, 1935 (fragment) (?).
l. Würzburg, 144 (fragment) (?).

Minder talrijk zijn die van het Zomerstuk, nl.:

m. Kon. Bibl. V 56, van 1480.
n. Leiden, Bibl. M. d. Ndl. Letterk. 338 [2]) (fragment).
o. Gent, 220 (fragment).
p. Darmstadt, Hofbibl. 2667, van ± 1450.

Met hs. *a* komt volkomen overeen het oudere hs. *g*, waaruit reeds de zinsnede geciteerd werd «dat in latijn hiet Tabula Fidei Ortodoxe». Het is een perkamenten hs. (27 × 28½ c.M.), in twee kolommen beschreven, en is merkwaardig om de miniaturen die de eerste letter van elk hoofdstuk versieren. Zoo ziet men in de A op fol. 1 (blauwe letter met witte ranken) in de bovenste ruimte een figuur (engel?) in wit harnas met gouden keten, rooden mantel en baret, met een boek in de hand; daarachter een dubbelen adelaar met uitgespreide vleugels; in de benedenste ruimte den schrijver, gezeten in een stoel, schrijvende op een aan den

---

1) Verslag van De Flou en Gailliard, 1895.
2) De naam van den auteur wordt niet vermeld in den catalogus.

stoel bevestigde plank of lessenaar. Zeer veel overeenkomst met deze miniatuur vertoont die in hs. *p*; de adelaar is daar duidelijker, de figuur eenvoudiger, met roode muts, roode kousen en witten roodgevoerden mantel; de schrijver zit er op een bank en heeft het perkament op de knie. Een andere teekening van het Brusselsche hs. verbeeldt de Drieëenheid: den Vader met kroon en aureool, gezeten, met de handen het kruis ondersteunende met den Zoon, en met den H. Geest als een duif aan de rechterhand [1]); ervoor ligt een monnik in aanbidding. Op fol. 35a: een vrouwenfiguur, rood kleed en witten hoofddoek; op gouden achtergrond zeven donkere dierfiguren: de zeven hoofdzonden.

Hs. *b* echter, over het geheel minder zuiver van taal dan *a* en één jaar jonger, wijkt in inhoud af. Door vergelijking niet alleen van de titels maar ook van de begin- en slotregels der hoofdstukken, bleek mij dat de verschillen hierop neerkomen: de capita VI, VII, VIII, XIII en XIV (volgens *a*) ontbreken, de capita XXIII en XXIV staan in omgekeerde volgorde en cap. XXVII en XXVIII zijn tot één hoofdstuk vereenigd, evenals cap. III en IV, zoodat *b* er 51 inplaats van 57 telt. De weggelaten hoofdstukken handelen over natuurwetenschappen; was dit den afschrijver te geleerd? of te heidensch? — Op fol. 1 «Dit is die tafel ende die capittelen inden eersten boeck des winterstuckes - datter hiet *die titel vanden kersten ghelove*», op fol. 2 «Dat winterstuc vanden *tafel of spiegel* vanden kersten gelove, dat broeder Dirc van Delf... screef... int iaer ons heren .MIIIIC. ende vier».

Hs. *c* bevat de veertig eerste capittelen van hs. *a*, maar XXIII en XXIV zijn omgewisseld, als in *b*. Deze volgorde, waardoor de val van Adam en Eva onmiddellijk op die van Lucifer volgt en het hoofdstuk «vanden drie cluften (*c*: «vier clufteren») ende wortelen der sonden» aansluit op de andere hoofdstukken over zonde lijkt mij beter en oorspronkelijker. Nader onderzoek misschien van *g* kan dit leeren. — Op fol. 4v «Daer einden nu een deel vanden .LXVI. capittelen, vanden eersten tot den viertichsten, inden winterstuck vanden boeke, dat daer heet die tafel vanden kersten ghelove ende ooc dat oude testament. Desen boec was ghemaect ende ghescreven int jaer ons heeren doemen screef .MCCC. ende sevene...»(!)

Hs. *h* sluit zich aan bij *c* door het noemen van 66 capittelen. Het is uitvoerig beschreven in de «Beschrijving van Mnl. hss. in Engeland» van De Flou en Gailliard, blz. 80 [2]). Het is een folio hs., 15e E., perkament, met miniaturen. De proloog ontbreekt. Fol. 1: «Die tafel vanden kersten ghelove». Explicit fol. 205v: «Daer einden nu die sesse ende tsestich

1) Dezelfde zeer gewone voorstelling in het Haagsche hs. der Dietsche Doctrinale AA 69.

2) De auteur Dirc van Delf wordt er niet genoemd.

capittelen inden uuitganc (sic) vanden bouke dat daer heet Die tafel vanden kersten ghelove. God si gheloeft.» Evenals in *b* en *c* zijn twee hoofdstukken verwisseld. De aanhalingen bij De Flou geven geen recht de redaktie voor verschillend van *a* te houden, b.v. fol. 19 «Vanden .III. instaende cledinge der sielen» komt ook in *a* voor, doch vormt daar geen afzonderlijk hoofdstuk: het maakt deel uit van cap. XII.

Hs. *f* (deel van een verzamelhandschrift): «Hier volgen sommige capittelen genomen uten boec datmen hiet den teitel des kersten geloves» («tijtel» ook in hs. *b*). De hoofdstukken zijn niet genummerd, maar dragen ongeveer dezelfde opschriften als in de andere mss. Vergelijking met de «tafele» van *a* leerde mij dat cap. VIII, XIV en XV ontbreken, XII en XIII in omgekeerde volgorde voorkomen. Verder dan cap. XXII schijnt deze bloemlezing niet te gaan.

Hs. *e* bevat slechts cap. XXXII «Vanden tien gheboden», hs. *i* de capita XXVIII, XXIX en XXX; van *k* en *l* is nog niet met zekerheid te zeggen of ze fragmenten zijn van Dirc van Delf, dan wel of ze een zijner bronnen vertegenwoordigen.

Hs. *n* bevat de tweede helft van het Zomerstuk («Hier beghint dat naevolghen des boeks des kerstens ghelove dat anderde boeck vervolghende»), van af cap. XXXI. Het XLVIII[e] hoofdstuk is «vanden keiser Constantinus hoe hi die heilighe kerk wiede. Ende vander disputacien twisschen den paeus Silvester ende den Ioden daer hi ende sijn moeder overheren van waren». Cap. XLIX komt dan overeen met XLVIII van hs. *m*, en er zijn 54 inplaats van 53 capita. Op fol. 138[v] het explicit ook van *m*: «Nu ist ghesloten dat boek vanden kersten ghelove in allen sinen capittelen, des heb god lof nu ende immermeer amen».

Een fragment van het Zomerstuk geeft ook hs. *o* op pag. 259b: «opten pinxterdach» = cap. XVI van *m*.

Hs. *p* is een Middelnederduitsche vertaling of eerder omwerking. De proloog is een omwerking van den proloog op het winterstuk; de schrijver wordt er niet genoemd; de inhoud is die van het Zomerstuk verdeeld in vijf «tractatus», waarvan het eerste en tweede met het eerste en tweede negentiental capita van *m* overeenkomen; het derde ontleent stukken aan het Horologium, Cordiale e. a. en eindigt met ons cap. XLVIII, het vierde geeft hoofdstukken over het leenrecht naar den Sassenspiegel en over het Schaakspel (hs. *m* cap. XLV), het vijfde eindigt met de laatste vijf capita van het Zomerstuk. Over dit hs. is gehandeld in het Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte, II Band, Germ. Abtheil., Weimar 1881, pag. 131—150, door prof. dr. Wasserschleben, die er groote stukken uit afdrukte.

Zoo hebben wij thans kennis gemaakt met eenige werken, die min of meer uitvoerig en volledig, de geheele Christelijke geloofsleer in de Dietsche taal inhouden, en het ligt nu in onze bedoeling die hoofdstukken nit de behandelde werken, die ze met des Coninx Summe gemeen hebben, een weinig nader te beschouwen, wat ongetwijfeld er toe bijdragen zal om deze laatste beter te leeren kennen, zoodat we hare beteekenis noch over-, noch onderschatten. Maar tevens worden we dan genoopt — en niet tot onzen spijt —, kennis te nemen van een groot aantal losse stukken over dezelfde onderwerpen, in allerlei handschriften en incunabels verspreid, aan allerlei schrijvers ontleend; een volledig overzicht over die nog zoo goed als niet onderzochte litteratuur te geven, staat wel niet in onze macht, maar van haren rijkdom zal de beschrijving van wat wij in slechts enkele bibliotheken, voornamelijk in onze Koninklijke, hebben gevonden, den lezer gemakkelijk overtuigen. En over geen onderwerp was de oogst rijker dan over dat hetwelk frère LAURENT aan het hoofd plaatste zijner compilatie,

De tien geboden. «Leert de .X. geboden op u .X. vingheren tellen», zegt de *Spiegel der Kersten Eeuwe* [1]), «opdat ghijse altoes moecht weten ende onthouden voer alle dinc». Dien raad hebben onze vijftiende-eeuwsche voorouders niet in den wind geslagen en zij hebben meer gedaan dan de geboden op hun vingers natellen: preeken, traktaten zonder tal, ja gansche boeken hebben ze volgeschreven [2]) over die vermaarde «tien woorden», door de helden onzer didaktische poëzie, Maerlant en Boendale, evenmin vergeten als door WILLEM VAN HILDEGAERSBERCH, ja die zelfs door DANTE [3]) in verzen werden gebracht om zich te verdedigen tegen de aanklacht van ketterij. Reeds door LELONG [4]) zijn eenige verschillende redaktiën der tien geboden afgedrukt, die hij in middeneeuwsche getijdenboeken en dgl. had gevonden; tot zijn ergernis, want de onderlinge afwijkingen waren hem een klaar bewijs «van eene ongemeene achteloosheid der gewaande geestelijkheid» en «van vervalsching des bijbels». Over die verschillen straks nog een enkel woord, als wij iets meer over de traktaten zelf hebben vernomen. Vooraf mogen hier een paar berijmingen gaan die op ééne lijn staan met de bedoelde door LELONG uitgegeven prozateksten, in de eerste plaats die van den *Lekenspiegel* (I, 45):

---

1) Campbell 1586.

2) Moll noemt als Latijnsche werken over den dekaloog door Nederlanders geschreven: Niders Praeceptorium, Hendrik van Herp's Speculum Aureum en Johannes Beets' Praeceptorium.

3) Zie Geffcken, Beilagen blz. 206.

4) Zie zijn Boekzaal der Nederduitsche Bijbels, blz. 224 sqq. en blz. 301—306.

«Ende dit sijn tien ghebode,	(var.) sijn die t.
Dien wi houden van Gode:	die.
Elk mensche die sal	
Gode minnen boven al	
Ende sinen evenkersten, des sijt vroet,	ende sijts vroet.
Ghelijc hi hem selven doet;	
Gods name te gheenre stont	
Te vergheefs nemen inden mont;	en noemt te v. in.
Vieren wel die daghe ons heren;	viert . . . daghen.
Vader ende moeder altoos eren;	
Anders mans wijf onderwinden niet;	overspel en doet niet.
Ende ooc niet stelen, wats gheschiet;	en stele oic niet,
Niement doden noch verslaen;	N. en dode no en . . .
Gheen valsch oorconde doen verstaen;	Gheene . . . doe gaen.
Anders mans wijf begheren twint,	van a. m. w. en onderwijnde
Noch niemens goet, waerment vint.»	n. anders g. [di tw.

Wij beginnen niet met regel 91 alinea, zooals in de uitgave, want regel 87—91 vertegenwoordigen het eerste gebod en er volgen er dan ook nog slechts negen. De vier bedoelde regels bevatten de twee «praecepta charitatis», die door middeneeuwsche schrijvers zoo vaak aan de «decem praecepta divinae legis» worden toegevoegd [1]); dit gebod, als samenvatting der Mozaïsche wet, komt reeds voor Deut. VII : 5, Lev. XIX : 18: «Gij zult Jahveh uwen God liefhebben met uw gansche hart en met uw gansche ziel en met al uw vermogen. Gij zult uwen naaste liefhebben als uzelf».

Bekend is het door Snellaert uitgegeven, vrij uitvoerige rijmwerk *Van den tien Plaghen en den tien Gheboden*, waar telkens een plaag beschreven wordt en gevolgd door het daarop betrekking hebbende gebod. Er volgt daar nog een kortere berijming «Noch die X gebode» van 47 regels, en daaraan wordt er weer een vastgeknoopt van 12 regels:

blz. 637, regel 54 «Dit hout vaste in dinen sinne:
Gode vrucht, vleit ende minne
Ende zweer bi hem gheen meinede;
Eert vader ende moeder beide;
Houdt dijn vierte waerdu macht
Ende huedt di voor manslacht;
Sijt reine ende hebt cuuscheit lief;
Daertoe en sijt oec gheen dief;

1) B.v. door Bonaventura. Vgl. ook Mattheus XXII : 37—40, en zie boven waar over Dionysius den Karthuizer wordt gesproken.

Voor valsch ghetughe wes behoet,
Ende begheer tonrechte niements-goet,
Ende breec oec niet dien huwelic orden.
Dese .X. dit sijn Gods worden.»

Kernachtiger is een rijmpje, dat een afschrijver *die tien Geboden op hoir corst* heeft genoemd en dat als bladvulling in handschriften van geestelijken inhoud wordt aangetroffen [1]). GEFFCKEN drukte het reeds af (blz. 50) uit den in 1483 te Culenborch uitgegeven *Spieghel onser Behoudenisse*; hier volgen twee teksten uit Haagsche handschriften, met de varianten van den Spieghel:

Kon. Bibl. X 114, fol. 1:
«*Dit sijn die tien Geboden op hoir corst*:
Minne ende oefen enen god
Ende zweer niet bi hem in spot;
Vier die heilige dage algader;
Eer moeder ende vader;
En breng niement ter doot,
Noit en stel niet al hebste noot.
En doch geen oncuischeit noch over-
Noch valsch getuuch also wel; [spel,
En begheer niements beddenoet.
Noch sijn goet al bistu bloet [2]).
Mensche dit sijn die tien gebode
Die di gegeven sijn van gode
Ende met niet min en mogestu comen
[te hemelrike,
Dan te houden die tien gebode gan-
selike» [4]).

Kon. Bibl. T 352, laatste blz.:
«*Dit sijn die .X. ghebode op corste*:
Mint ende ghelueft aen enen god:
En sweert niet bi hem in spot;
Viert die heileghe daghe algader:
Eert moeder ende vader
En slaet niement doot
En steelt niet al bestu bloet;
En doet gheen overspel;
En tuicht niet valsch over iemant el
En begheert niements beddeghenoet
Noch en begheert oec niements
[vremden [3]) goet.»

Veel meer heeft WILLEM VAN HILDEGAERSBERCH van de tien geboden te vertellen in een gedicht [5]) van die soort welke de Franschen, zooals wij zagen, «sermons en vers» plegen te noemen. Evenwel veel bijzonders bevat zijn traktaat, dat hij op verzoek der abdis van Rijnsburg samenstelde, niet; in ernst en innigheid staat het bij de

---

1) Een bijzonder onhandige berijming is te vinden in de vertaling van Gerson's Opus Tripertitum, Campbell 802.

2) Hier eindigt het versje in den Spiegel, waar ook het opschrift ontbreekt, dat het ww. altijd in den 2en pers. meerv. heeft en het 7e geb.: vliet onc.; het 8e: ende v. g. so wel; het 9e: Geert niement betgenoet.

3) Hs. vreden.

4) Reeds gedrukt bij Lelong, Amst. 1732, blz. 305, naar dit handschrift.

5) Zie de uitgave van Bisschop en Verwijs, blz. 6—12. Het gedicht telt 625 regels.

meeste prozastukken over hetzelfde onderwerp achter; eigenaardig zijn de volgende regels die leeren, hoe hij aan de jonge meisjes te Rijnsburg de tien geboden smakelijk trachtte te maken:

«Oec spreecter som al openbaer:
Twaer den mensche voel te swaer
Gods gebot te houden al;
Wat in bedwange leven sal,
Dat moet ouden ende grisen.
Nu wil ic mitter waerheit bewisen,
Dat si langer leven souden,
Die die tien ghebode houden,
Ende oec voele minre arbeit liden,
Dan diese breken tallen tiden
Ende leven na der werlt eisch» [1]).

Letten wij op de prozalitteratuur, dan vinden we in de eerste plaats [2]), dat een uitvoerig traktaat over de tien geboden is uitgegeven door den heer G. H. VAN BORSSUM WAALKES in «De Vrije Fries» van 1890 [3]), naar een hs. der Provinciale Bibliotheek in Friesland [4]). De uitgever kende echter ook andere handschriften, waarin hetzelfde traktaat deel uitmaakt van een grooter werk, met name het door hem met C aangeduide ms. van de Maatsch. d. Ned. Letterkunde, naderhand in den catalogus (op n⁰. 330) omschreven als een *Samenspraak tusschen een meester en een leerling over Israëls uittocht uit Egypte, beschouwd als een symbool van de reis door de wereld naar den hemel* en waarvan de inhoud in drie gedeelten is te splitsen: 1. een stuk over den tocht der Joden naar Egypte, hun uittocht en hun komst aan de Synaï, 2. een stuk over de tien geboden, aanvangende «septies in die cadit justus» en 3. een stuk over de reis van Synaï naar Kanaän. Het Friesche handschrift, door den heer van Borssum Waalkes A genoemd en waarnaar hij zijn tekst uitgaf, bevat van deze stukken slechts 2.; een Amsterdamsch hs., door hem D genoemd en mij van elders als 1 F 51 opgegeven, begint met den uittocht uit Egypte. De heer De Vooys zendt mij de volgende beschrijving van het 16e-eeuwsche hs. n⁰. 9392 der Fidei-Commis-Bibliotheek te Weenen:

1) Regel 75 sqq. Dat de opvatting van W. v. Hildegaarsberch meer verbreid was in de Middeneeuwen, leert eene plaats in den Spiegel der Sonden, ed. Verdam.

2) Met voorbijgang van het korte traktaat bij Van Vloten op blz. 61 (uit hs. AA 69 der Kon. Bibl.) en van een kort traktaat uit het Hulthemsche hs. (N⁰. LXI) uitgegeven in het Vad. Mus. II, blz. 424.

3) 3e reeks, 5e deel, blz. 239.

4) Een nummer wordt niet opgegeven.

Fol. 1. Hier beghint dat prohemium up die tractaect vanden tien gheboden, die ons totten rechten wech sullen wisen ende bringhen hierboven in dat hemelsche Iherusalem. Nolite timere sed descende in Egyptum..... Alsoe staet ghescreven in den eersten bouc der ouder eeuwen, dats der ouder wet, dat god sprac totten heleghen patriarche Jacob: Du en sulst niet vreesen want ic wil di tot eenen grooten gheslachte maken, daer omme ghaet neder in Egyptenlant ende ic wil di weder van daer leeden in al dat heleghe lant van belofte....

(Gesprek tusschen een meester en een jonger).

Fol. 16c: Die prologhe vanden .X. gheboden gods. Sepcies in die cadit iustus.....

Fol. 17d: Dat eerste ghebodt gods.

Fol. 100d: Van Maria.

Fol. 103c: ...indien hi zijns selfs es te niete worden waerlijck, dat wij hiertoe comen moeten, dies helpe ons god! Amen.

Fol. 104a: Die bedudinghe hoedat die kinderen van Israel quamen int lant van beloften. Historie. Nu hebbic di gheseit also vele alser mi voren of stont, hoe die tien gheboden ghegheven worden den huutvercoren volke gods in dien dat alle zalicheit des menschen besloten es. — Die iongher. Want du mi gheseit heves hoe dat volc uut Egypten quam ende hoe hem god aen desen berghe die gheboden gaf, soe wistic oec gheerne hoet hem verghinc....

Op fol. 124d breekt het traktaat af, doordat er één folio is uitgescheurd.

Nog wordt hetzelfde werk gevonden in hs. Gent 1514 en heet daar: *Wechwiser totten hemelschen Jheruzalem*; eveeneens in het Deventer hs. 59 dat van 1462 dateert; in de Leidsche hss. Letterk. 347 [1]) en 1032 (fragmenten); in het hs. Dusseldorf Landesbibl. C 24 («Hier beginnet die historie der kinder van Israhel woe si doer die woestijn toegen uut Egipten, daer mede werden in getagen die X gebade ende syn seer merckelick») van 1462; in het Ruusbroec-hs. M6 (= Berlijn ms. germ. qu. 1085, v. Arnswald 3112) in het Ruusbroec-hs. M10 (= Berlijn Ms. germ. fol. 1028, v. Arnsw. 3142). Een dezer beide laatste is Middelnederduitsch; andere Middelnederduitsche handschriften zijn: Den Haag, Kon. Bibl. C 2 (Cat. Oranje-Nassau-boekerij n⁰. 7) en de door Geffcken (Bildercatechismus p. 42 vlgg.), door Al. Reifferscheid (Jahrbuch des Vereins für Niederdeutsche Sprachforschung 9, 142; 10, 21; 11, 105) en door Borchling (Mittelnederd. hss. blz. 124) beschrevene.

De titels van het hs. von Arnswaldt 3166, gedateerd op 1504, en van verscheidene 16e-eeuwsche drukken deden REIFFERSCHEID het

1) Fol. 171—207v.

werk toeschrijven aan JOHANN GEILER VON KEISERSBERG, denzelfden die het ook door ons besproken Opus Tripertitum van Gerson in het Duitsch heeft vertaald. In het bedoelde handschrift wordt het werk genoemd: «Eine geistliche bedeutung des aussgangs der kinder Israel von Egypto, durch den hochgeleerten D. Johan Geyler von Keisersperg vor vil iaren geschriben und yetz fleissigklich ubersehen und von neüwes auszgangen anno 1504.» Dit handschrift bevat niet het sub 2. genoemde stuk over de tien geboden, dat ook volgens het straks genoemde hs. Dusseldorf is ingeschoven. Hoe staat het echter met het auteurschap van Johann Geiler? Uit het artikel over hem door E. Martin voor de Allgemeine Deutsche Biografie bewerkt zag ik, dat in ieder geval in den aanvang der 16de eeuw het werk gewoonlijk op zijn naam stond[1]), een eigenschap, die het met vele andere geschriften gemeen heeft, die daarom nog niet altijd wezenlijk van hem stammen. Hoogstens is hij de vertaler van het traktaat, waarvan Chr. Schmidt (Hist. littéraire de l'Alsace, II 381) een 14e-eeuwsch Latijnsch hs. uit de Straatsburger bibliotheek beschrijft. Wordt het hierdoor al betwijfelbaar, of onze Dietsche tekst iets met Johann Geiler heeft te maken, die twijfel vermeerdert sterk, als men let op de jaartallen van twee Middelnederlandsche handschriften, die beide van 1462 zijn, het jaar waarin Geiler, geboren in 1445, tot «baccalaureatus artium» werd bevorderd. Hoewel de noodzakelijkheid van een verder onderzoek blijft bestaan, meenen wij de hooge waarschijnlijkheid te moeten aannemen van het bestaan van twee vertalingen, een Middelnederlandsche en een Duitsche, van eenzelfde Latijnsch traktaat, van welke beide de Middelnederlandsche de oudste is. Het blijft o. a. echter de vraag of er een Dietsche tekst bestaat zonder de tien geboden.

Zooals gezegd is, wordt door Reifferscheid t. a. p. aangetoond, dat het traktaat over *de tien geboden* is ingeschoven. Wij zagen dat dit op zichzelf voorkomt in het hs. A van den heer Van Borssum Waalkes, maar bovendien wordt het gevonden in hs. 133 F 5 van de Kon. Bibliotheek en Duitsche handschriften en drukken[2]). Een der hss. van Geffcken (thans Hamburg Theol. 1554) begint met de merkwaardige aanwijzing: «Hije beginnent d'e tzien gebode mitter glosen. Als

---

[1]) In 1510 verscheen, en later nog herhaaldelijk: »Das Buch Granatapfel.... mitsampt ausgang der kinder Israhel». Allg. D. Biographie 8, blz. 514.

[2]) Hs. 133 F 5 (zie het verslag van de Kon. Bibl. over 1897, blz. 33, N°. 49) bevat een tekst die overeenkomt met dien der hss. C en D, in «De Vrije Fries» op blz. 246 beschreven. — De opgaven van Geffcken worden door v. B. W. aangevuld. — Nog vergelijke men wat de heer O. Spitzen schreef in De Katholiek van Mei 1887 (dl. XCI), blz. 293.

si der eirwerdige leire und meister MARCUS VAN DER LINDOUWE[1]) gemaeht hait. Dit is de vorrede. Seven werff an dem dage ...» In een Duitsch hs. der Haagsche Kon. Bibl. (C 2[2])) wordt hij genoemd «der geistlich bruder Johannes Lindaw ein barfusz und ein lerer der heiligen geschrift.» Dat de auteur den naam Lindaw of van der Lindouwe droeg, kan dus worden aangenomen, doch de gronden, waarop de heer v. B. W. hem voor een Nederlander verklaart, kunnen deze bewering moeilijk dragen. «Van» is evengoed Middelnederduitsch[3]) als Middelnederlandsch; hetzelfde geldt van «hosen» voor kousen enz.; er wordt wel aangetoond, dat de streek aan de Linde Lindouwe zou hebben kunnen heeten, maar de bewijzen dat die naam werkelijk in gebruik was, blijven achterwege. De handschriften waarin de naam Lindouwe (Lindaw) voorkomt, zijn juist beide Nederduitsch!

Ons bestek laat geen verder onderzoek in dezen toe; genoeg zij het, dat het op naam van MARCUS VAN DER LINDOUWE staande traktaat behalve in het Middelnederduitsch ook in het Middelnederlandsch zoowel als deel van den Wechwiser als zelfstandig voorkomt. Wat nu de wijze van behandeling aangaat[4]), zooals reeds gezegd is, is het een dialoog tusschen een meester en een jonger; van ieder gebod wordt eerst aangegeven, hoe men het houden moet, dan door welke handelingen men er tegen zondigt; een methode die, zooals we weten, reeds van Bonaventura stamt. Over beeldendienst wordt niet gesproken. De stijl is eenvoudig, soms gevoelvol: (blz. 255) «Du en salste gene vreemde gode aenbeden. O lieve jonger, wat sijnder nu vreemde gode in menigher menschen herten!» Augustinus wordt gedurig aangehaald; verder wordt o. a. als bron gebruikt «dat boec vanden rechte der heiligher kerken.» Het traktaat geeft meer, dan de titel zegt, zooals uit eenige citaten blijkt: (bij het 3e geb. blz. 269) «Nu saltu weten dat deser sunden in den heiligen geest .VI. sijn...»; (bij het 4e geb. blz. 278:) «Die jonger: Ic heb di wal verstaen, doch soe begeer ic een weinich te weten vander biecht. — Dat wil ic di seggen....» (bij het 6e geb. blz. 289:) «Nu segt mi wat hoert tot enen rechten hilix bedde datmen den staet recht ende geordeniert holde» — (bij het 7e geb. blz. 294:) «Ic wiste al te geerne wat dattu woeker hetes. — Die meister: Die woekeners en horen der heiliger

1) Blijkens een door Geffcken uit een ander hs. geciteerde plaats (blz. 42) was hij een minderbroeder.

2) Niet vermeld bij Geffcken. Het is van 1456 en behoorde eenmaal aan «Johan Greve zo Nasouw zo Vyanden und Marien van Loen sijnre huysfrauwen».

3) Zie Lübben.

4) Wij bespreken hier den uitgegeven tekst. Zeer waarschijnlijk zullen de andere hss. zeer belangrijke varianten opleveren.

kerken niet toe...» (bij het 10e geb. blz. 305:) «Oec so bescrivet ons sunte Pauwel der weduwen regel...»[1]).

Nog een punt moet ik den heer VAN BORSSUM WAALKES betwisten: de bewering, dat zijn traktaat B een omwerking van dat van Marcus van der Lindouwe zou zijn. De twee hebben niets met elkander gemeen, dan twee traktaten over een onderwerp van zoo algemeene strekking, op dezelfde algemeen gelezen bronnen gebaseerd, noodzakelijkerwijs met elkander gemeen moeten hebben. De bewijzen, die de uitgever ervoor aanvoert — dat in B. sporen van den dialoogvorm zijn overgebleven, waarvoor zinsneden moeten doorgaan als «also als daervoer af ghesproken is» «als hier voer ende nu is gheseit» — beduiden niets; evenmin is het van belang, dat in B enkele zinsneden letterlijk met A overeenstemmen: in alle traktaten over het onderwerp zijn dergelijke overeenkomsten te vinden. Traktaat B is een verhandeling, die behalve in het door den heer v. B. W. gebruikte Amsterdamsche hs.[2]) van 1448 wordt teruggevonden in K 35 (Cancellierboeck) en X 114 der Koninklijke Bibliotheek en in hs. 7957 der Fidei Commis Bibliothek te Weenen[3]).

(K 35, fol. 122:) «Hier beghinnen *die X ghebode*, die Moises van gode ontfinc op den berghe Sinaï, *mit horen verclaringhen ende bedudenissen nae den woerden der heiligher leerres*, als sint Augustinus, sinte Thomas van Aquinen ende Raimundus[4]), Innocencius ende Hostiensus[5]) ende ander leeres der heiligher scriften ende des gheesteliken rechts».

Merkwaardig is een overeenstemming met de Coninx Summe:

Con. S. 4: «Dat eerste ghebodt dat god gheboet is dit: «Du en selte niet menigherhande gode hebben». Dat is te segghen: du en selste

Kon. Bibl. K. 35: «Dat eerste ghebot is: du en sals niet hebben ander gode dan mij, noch aenbeden noch eeren. So wie dan sijn hope

---

1) Een allermerkwaardigst exempel, dat slechts in enkele der hss. voorkomt en in De Vrije Fries op blz. 302 is gedrukt, verhaalt van Martirius, die, een melaatsche vindende en op zijn schouders torsende, bevond dat hij Christus droeg, «ende hi seide oec mede, doe hi hem droech, dat hi niet en woech, ende dat en was geen wonder, want hi den genen droech die hem droech.» Het exempel is ontleend aan Gregorius. Een tegenhanger van St. Christophorus!

2) Afkomstig van Moll, die het o. a. citeert: kerkg. II[1] 380, 3.

3) Afkomstig uit het Roode Klooster. De bewerking is daar eenigszins anders: het traktaat bestaat er uit 18 capittelen «die bequamelec gedeelt moghen werden in viere oft vive paercele»; met cap. VI begint het eerste gebod.

4) Er is een Raymundus van Sabunda, Spaansch theoloog, schrijver eener theologia naturalis, 1430—1432 professor te Toulouse; zijn werk is o. a. te Deventer gedrukt en sluit zich aan bij de methode van Raymundus Lullus, den scholasticus van Spanje (doctor illuminatus) † 1315.

5) Hostiensis, waarschijnlijk Henricus de Segusio, bisschop van Ostia, schrijver eener Summa Aurea, zie Geffcken, pag. 28, en het reeds genoemde Kirchenlexikon.

ghenen god hebben dan mi, noch du en sels aenbeden noch dienen, noch dinen hope setten in niement dan in mi. Want wi sinen hope settet principaellike in anderen creaturen of in anderen ghelove dan in gode, die sondicht dootliken ende doet teghen dit ghebot. Sulke sijnse die afgode aenbeden of haren god maken van enighen creaturen, oec welcse sijn. Teghen dit ghebot doen alle die ghene, die haren scat te lief hebben, hoor gout of hoor sulver of ander aertsche dinghen, die in vergancliken dinghen al haer harte ende horen hope zetten ende vergheten ende laten horen scepper, die hem al hoor goet verleent heeft, dien si sculdich sijn te dienen ende te dancken alle sijns goets ende boven alle dinghen te minnen ende te eren, so ons dit eerste ghebot leert.»

set principalic aen creaturen, die duet hoeftsunde ende teghen dit ghebot ende dese beedt afgode aen ende maect sijnen god van creaturen. Ende daerom doen teghen dit ghebodt dieghene, die te seer minnen hoeren schat als golt ende silver ende ander eertsche dinghen ende die in dese verghenclike dinghen soe seer setten hoer ghenuechte ende hoer herte ende hope, dat si daerbij vergheten hoeren scepper ende begheven hem, die hem alle dat guet heeft verleent ende den si schuldich weren te dienen ende hem te dancken ende boven alle dinghen te minnen ende te eeren alsoe als ons bewijst dat eerste ghebodt.»

In de Coninx Summe is hiermee het eerste gebod afgehandeld, in het andere traktaat volgt nog wel viermaal zoo veel, zooals men in «De Vrije Fries» kan naslaan. In het vervolg loopen de beide teksten geheel uiteen en is de Summe verreweg het kortst. Al is de overeenstemming der aangehaalde plaatsen woordelijk, men moet toch voorzichtig zijn in zijn gevolgtrekkingen en kan hieruit niet besluiten, dat de compilator van het besproken traktaat behalve de door hem met name genoemde bronnen ook de Summe gebruikte. De toekomstige onderzoeker van onze middeneeuwsche litteratuur over den dekaloog, zal in de eerste plaats hebben na te gaan, welke Latijnsche traktaten hier in omloop waren en zoo mischien een juiste aanwijzing van het verband tusschen de talrijke Dietsche teksten kunnen geven. Een opzettelijk onderzoek dier teksten is van belang, ook om de gegevens, die ze bieden voor de folklore: om slechts te noemen de belangwekkende besprekingen van allerlei bijgeloof, van tooverij, van woeker, van de huwelijksgemeenschap. In de aanteekeningen op de Coninx Summe zullen wij gelegenheid hebben hierop terug te komen; een voorbeeld uit het hoofdstuk over de tien geboden in het *Fundament van der Kerstenre Gheloven* [1]) kan hier een plaats vinden:

---

[1]) Zie boven. Het citaat is uit hs. X 52, fol. 88ᵛ. Het geheele traktaat in het Middelnederduitsch is gedrukt bij Geffcken, Beilagen, blz. 89.

(Tegen het eerste gebod zondigen ook) «die wane setten in den verworpenen dagen of in den dagen die nae middewinter comen, daer die gecke lude die maende der iaer bi merken willen, of troest setten inden niën iaren diemen geeft, of die enige haldinge heeft inden loep der sonnen of der manen of enige tide anders dan daerse god toe gescapen heeft, off in wichlinge of in toverien of inden duvel te vermanen of in waerseggen of in segeningen of in boeten, dat tegen die proevinge der meister van medicinen is.»

Een mij van elders onbekend traktaat over de tien geboden, dat evenzeer later zal kunnen dienen om sommige plaatsen der Coninx Summe te illustreeren, wordt aangetroffen in een Weener handschrift (Hofbibl. 2725) waar men leest op fol. 49:

«*Dit sijn die heilege X gebode.*
Sente Matheus die ewangeliste screef inder heileghen ewangelien diemen leest in groot vastelavonde, dat ons here Ihesus Cristus sprac totten viant Zathanas: Men sal enen god aenbeden ende hem allene dienen. Teghen dit gebot doen alle deghene die met gokelien omgaen of die den viant dwinghen of besweren om iet van hem te wetene of die met toverien omgaen of met waersaghers te geloven of in dumen te siene of in spiegelen ...... alle dese sijn quadere dan de heidenen oft die ioden, want die selve wet die si hebben, die houden si also vaste, datsi om gheen dinc haer wet afgaen en willen ..... Oec al de ghene die beelden aenbeden, weder si gesneden sijn, gemaelt sijn oft gehouwen ...... Men sal gode allene aenbeden ende den heilegen bidden, dat si gode voer ons bidden; men sal Marien ende allen heilegen eeren ende dienen niet boven god, maer inder eeren ende toter eeren gods: men sal alle die doechden, die god inden heilegen gevest ende gemint heeft, die salmen minnen ende merken tot exemple ende selen ons pinen gode te dienen ende te eren ende te minnen ende na te volgen in die doechden, daer Cristus ende Maria ende alle heilegen in exemple voerghegaen sijn. — Ghi selt weten dat .IIII. partien van menschen tegen dit gebod sundeghen....»

In een handschrift der Parijsche Bibliothèque Mazarine (n⁰. 920) komt een traktaat voor, waarvan ik slechts de eerste vijf of zes regels heb overgenomen; ik laat ze hier volgen, daar ze misschien tot herkenning kunnen leiden. Het bedoelde hs. bevat: «Vanden .VII. sloten; der minnen boec, cantica canticorum; een collacie, beghint: een is noot; Hugo van Sinte Victoer van aensprekinge tsijre zielen datmen noempt de arra ave; *Van den X gheboden*; spieghel der sundaren; twee epistelen uut Hadewighen; sermoen die ons heer dede int leste avontmael; die concordans der .IIII. evangelisten.» Een uiterst merkwaardig manuscript dus, en dat eens toebehoorde aan het «Roode Clooster in Zoniën»; de tien geboden beginnen:

«Wiltu comen toten eweliken levene, soe hout die X gebode.» Dese woert andwerde onse here den ionclinc, die hem vraegede, hoe hi ten ewliken levene mochte comen. In desen worden toghet onse here, dat engheen anderen wech en es te comene dan dat men houde die .X. gebode. Dit sijn die .X. gebode: ...».

Met denzelfden bijbeltekst (dien we reeds meermalen [1]) als motto boven stukken over den dekaloog aantroffen) begint ook een traktaat in het Deventer handschrift 64:

«Hier beghinnen *die* X *ghebode.* Doe onse here Ihesus Cristus wanderde op aertrike, doe quam tot enen tiden een iongheline ende viel voer hem op sinen knien ende seide: Meester, wat sal ic doen, dat ic dat ewighe leven besitte? Do antwoorde hem Ihesus: Hout die ghebode... Al hetent alle ghebode, het sijn selke verbode...» [2])

Dit traktaat vult slechts tien kleine quarto bladzijden. Ieder gebod wordt behandeld in drie graden. Bij het tweede gebod wordt «meester Thomas» aangehaald. Onder «gij zult niet doodslaan» valt ook: «ten derden male: als een god in sijnre sielen doot, dat hem god also vreemt wort, dat hi mishopet ende hi en wil dat onrechte goet niet laten; hi wil lieghen, bedrieghen ende niet biechten ende also sterven» [3]); onder het zevende (gij zult niet stelen); «die derde graet is, die god alre zwaerlicste wreken sal, is datmen enen beneemt kersten gelove mit valscher leringhe, mit toverie, mit boetinghe of mit waerzagherien, dat tieghen gode is ende tieghen die heilighe kerken»; onder het tiende «die derde graet is simonie». — «Dit sijn die tien ghebode, soe wie datter enich brect die doet dootsonde [4]). — Hoet u nauwe ende wacht u wel, || die tijt is cort, die doot is snel. Explicit.»

Naar hunne strekking verdeelde men de geboden in sommige, die onze verhouding tot God, en andere, die onze verhouding tot den naaste regelen, of zooals het laatstgenoemde traktaat zegt: «In die eerste tafele stonden drie gebode die ons ordinieren tot gode. In die andere tafele stonden seven ghebode die ons ordinieren tot onsen evenkersten» [5]). Wat de volgorde betreft, die zooals wij bij de bespreking van den origineelen tekst der Somme le Roi gezien hebben, in de Middeneeuwen gewijzigd is, in de Dietsche litteratuur over ons onderwerp heerscht daarin de bontste afwisseling. Misschien zal

---

1) Zie de bespreking van het eerste traktaat der Somme in den oorspronkelijken tekst boven, blz. 34, en vgl. traktaat B in De Vrije Fries van 1890, blz. 310.

2) Een mnd. tekst met hetzelfde begin wordt genoemd door Borchling, Mittelniederdeutsche handschriften, blz. 120.

3) Slaat dit misschien op de vrije geesten?

4) Hs.: die doot sonde. Dat het verbreken der geboden zonde is, spreekt echter van zelf; de bedoeling is, te leeren, dat het doodzonde is.

5) Vgl. beneden blz. 134, bij Dirc van Delf; Nieuwe Doctrinael 1929 vlg.

het letten op die zaak bij het bepalen van de herkomst van sommige traktaten kunnen helpen. In de Coninx Summe is de volgorde zeer logisch gemaakt: het zesde en zevende (overeenkomende met het 7e en 6e in de oorspronkelijke lezing) verbieden respectievelijk het nemen, het negende en tiende het begeeren van andermans vrouw of goed. Met de Coninx Summe komen in dezen overeen: de Lekenspiegel en het bij Van Vloten afgedrukte traktaat, beide nog van de 14e eeuw, en het zoo even genoemde Deventer hs. 64; Dirc van Delf, de «tien plagen en X geboden» en M. v. d. Lindouwe hebben de analoge volgorde juist anders om teweeg gebracht door 9 en 10 om te keeren. Het traktaat van K 35 heeft 6, 7 als de Coninx Summe en 9—10 anders om; in het Cancellierboeck, in de «10 gebode op hoir corst» en bij Gerson bleef de volgorde van het O. T. [1]). Men merke op, dat in het door Van Vloten [2]) naar hs. AA 69 der Kon. Bibl. (hs. der Dietsche Doctrinale) van 1374 uitgegeven *traktaat* het negende en tiende niet als elders tot scherp onderscheiden geboden zijn gemaakt, maar het voormalig tiende plompweg in twee stukken is gesneden: «du en salt niet begeren thuis dijns evenkerstens noch sijn wijf» en «du en salt niet begheren den knecht» enz. — Het onderscheid tusschen het 7e en 9e gebod wordt nadrukkelijk uitgesproken in het zesde capittel van het Cancellierboeck «*Van den X gheboden, wie dat men daerof wael biechten sal*» [3]) (K 35 fol. 37): «Du en sals dijns evenkerstens wijf niet begheren als sunde mede te doen. Dit gebodt verbiedt den wille ende die begheerte der oncuusheit sonder daet, dat doetsonde is, als onse here spriect in dat ewangelie, ende dat sevende ghebot verbiedt die daet der oncuischeit.»

GERSON's traktaat [4]), 1e hoofdstuk van zijn *Opus Tripertitum* «ende het mach met recht heeten in duitsche der menschen salicheit», in methode met de andere, reeds beschouwde, overeenkomende, is niettemin belangrijk naast de overige teksten. Hij begrijpt de wet der X geboden zoo, dat God niet van ons vergt, wat hij «na stranghheits des rechtvaerdicheits» wel zou kunnen vergen, maar onze zwakke zondige natuur te hulp komt door zich tevreden te stellen met het nakomen van slechts een tiental geboden, die wij nu echter ten zeerste verplicht zijn te gehoorzamen. Aan ieder gebod wordt een hoofdstuk gewijd; het XVe bevat een epiloog: «Dit sijn die tien gheboden des godliken wets, die voer bescreven sijn. In welken wi moghen merken

---

1) Wie deze kwestie verder onderzoekt, zie ook Lelong, Boekzaal 301—306.

2) Ned. Prozastukken, blz. 61.

3) Afzonderlijk in hs. Brussel 3026—'30, waar de tekst bovendien schijnt te zijn uitgebreid.

4) De Middelnederduitsche vertaling van Johann Geiler van Keisersberg vindt men bij Geffcken, Beilagen, blz. 30.

ende sien die waerheit eens kersten levens als doer een claer scoen ende suver spiegel ende moghen besceidelic bekennen die scoenheit of lelicheit ons levens, onser sielen ende onser consciencien....» «Hier machmen nu claerliken sien met wat weghen ende manieren dese X gheboden ghebroken worden; als mit die seven hoofsonden die sijn hoverdicheit, nidicheit, toren, giericheit, gulsicheit, onsuverheit ende traecheit; item metten uutwendighen sinnen, als met sien, horen, smaken, rueken, tasten of ghevoelen.»

Nergens in de Middelnederlandscbe litteratuur is de behandeling van den decalogus zoo wetenschappelijk door indeeling zoowel als door beredenéering als bij DIRC VAN DELF. Op den nog altijd ontzag inboezemenden berg Synaï («noit can en der gheen herde sijn quijc daer leiden») kreeg Mozes van God de beide steenen tafelen [1]) — zoo vangt hij het 32e hoofdstuk aan van het Winterstuk —:

Hs. X 53, fol. 73r: «In die eerste tafel sijn drie gheboden die gode roeren [2]). Dat eerste gaet der menschen vader aen, want het roert die enighe godheit, als hi seit: ghelove ende aenbede enen god. Dat ander ghebot gaet aen den mensche gods soon, want het roert die enigh waerheit, als hi seit: en sweer niet idelic bi hem. Dat derde gaet aen den heilighen gheest, want het ruert die gheestelike tucht, als hi seit: viert die heilighe daghe. In die ander tafel sijn seven gheboden, die den mensche aengaen. Dat eerste onsen ouderen, als hi seit: eer vader ende moeder. Die ander ses roeren, hoemen onsen evenkersten scade hoeden [3]) sel. Eerst mitten werken ende daerof sijn drie gheboden, als niemant doot te slaen, doet gheen overspul, doet gheen diefte; voert hoe wi hoeden sellen te scaden mit onsen monde, als hi seit: segge gheen valsche ghetugenisse. Voert hoe wi hoeden sellen te scaden mitter herten, als hi seit: begeert niemants wijf, begeret niements goet.»

Als voorbeeld van zijn manier, tevens als stijlproeve van den nog te weinig bekenden Dirc van Delf, doen wij hier het stuk over het eerste gebod volgen, dat ons van het geheele XXVe capittel het beste voorkomt:

«Dat eerste ghebot is: Non adorabis deos alienos; dat beduut: du en selste gheen vreemde goden aenbeden, mer ghelove enen waerachtighen god. Desen god beliën alle landen ende alle volc, mer seer onghelijc. Die heiden ende die Sarracinen gheloven van gode te veel, als in afgoden ende in Machomet. Die Ioden gheloven van gode te luttel, als inden vader alleen ende niet inden gods soon. Mer die kersten gheloven van

---

1) In het Boek van den Geesteliken Tabernacule, cap. CLIII, handelt Ruusbroec «vander Bediedenisse der II steinene tafelen».

2) Raken.

3) Hs. roeren.

gode te maten veel, als in enen waerachtigen god in drien personen: vader, soon ende heilighe geest.

Dit ghebot is drieclufterich of hevet drie clauselen. Dat ierste is: Du en selste voer mi gheen vreemde goden hebben. Tegen dit doen die heiden, die veel afgoden aenbeden, die si naden seven pla- (fol. 74) neten hebben ghenoemt, in welken Molocken plaghen die duvelen te woenen, ende als men hem godlike eer dede, so gaven si den luden loghenachtighe antwoorde. Teghen dit ghebot misdoen alle diegheen, die gheloven, dat meer goden sijn dan een, of die twivelen aen tghelove der heiligher kerken of die aen nigromancie of toverie, aen droem of aen visioen of der quenen boete of aen waersaghers hem keren, daer god of spreket: Vermaledijt is hi die dese ontfanct, sijn saet sel verwilden inder aerden ende uten midden sijnre broederen sel hi ghenomen worden.

Die ander cluft of clausel is: Du en selste gheen gegraven beelden maken van enighen dinghen, die inden hemel boven sijn of inder aerden beneden. Hier voermaels was dat volc ghewandelt in also verkeerden sin, dat si den onwandelbaren gods naem setten aen steen of aen hout of metael, gheliken dat die Ioden deden; doe si een gulden calf hadden ghegoten, seiden si ende songhen: Israël dit sijn dijn goden, die di uut Egipten hebben gheleit. Also en maken wi Cristum onsen beelde niet, dat wi iet houden vanden steen of hout, dat daer enich natuerlic leven in si, mer tot eenre ghelikenisse ende vertoninge der dingen daer wi na beelden ende dat doen wi om drie saken: die eerste sake is om der simpelen lude domheit wil, want die niet lesen en kunnen in boeken, dat si doch lesen in sulken beelden; die ander sake is om onser begheerte coutheit, want wi niet ghenoech beroert en worden van horen des woorden gods, dat wi doch wat sien, daer onse sinnen mede tot gode beweghet worden; die derde sake is om onser ghedachten verghetelheit, want wi godes wonder sijnre menscheit niet en ghehueghen, dat mense ons doch voerden oghen in beelden mach tonen; ende om deser saken wil so verleen god inden beelden veel ghenaden.

Die derde clausele des ghebodes is: verlochen dinen god niet. Des hebben quade kersten die ghedaen, die haren ghelove of sijn ghegaen ende worden mitten Ioden of heiden vernoiert of die sonderlinge sonden voer enigerhande gode visiert, als die ghierighe, gulsighe ende oncuuscher. Dit is die serpent ende beest mit drien hoefden, daer in Apocalipsi of staet: vermaledijt is diegheen die die beest aenbedet ende sijn beelde. Dat eerste is ghiericheit, die aenbedet den penninc gheliken dat een heiden doet sinen afgod, want die en wil sinen afgod niet breken, dese en wil sinen scat niet minren; die settet hope inden moloch, dese hevet groten toeverlaet tot sinen blauwen sac[1]). Seneca seit: aldus ist ghelt een godinne[2]) gheworden. Die ander is

1) Waarsch. geldzak; zie Harrebomee 2, 489*a* (op zak) en Tuinman ald. aangeh.
2) Hs. iodinne, var. godinne.

gulsicheit, die aenbedet sinen buuc. Die tempel is die koken, dat outaer is die tafel, die diaken is die kokenmeister, ghesoden ende ghebraden is die offerhande, die choersanc is kiven, striden ende achterspraec inder werscap. Paulus seit: Dese eer ende glorie toent hem tot scanden, die alleen aersche dinghen smaken. Die derde is oncuuscheit, die aenbeden out ende ionc, rijc ende arme, wise ende onwise, si willen alle Venus dochter aenbeden ende ommevangen; mer die heiden aenbedet sinen afgod openbaerlic, dese hemelec[1]) haer godinne; die bi daghe, dese bi nachte; die en weet niet dan[2]) vander vrouwen Venus, die overspul dede, mer dese kersten ghelovet aen eenre ioncfrouwen ende haren soon, die nie sonde en deden. Hierom seit Christus onse heer, u sonden sijn veel meerre.»

Ziehier de «clausulen» volgens welke Dirc van Delf de overige geboden behandelt:

(2e geb.:) «Die eerste is: du en selste dinen god niet versweren.. die ander: du en selste dijn ghelofte niet breken, die du gode doeste... die derde: du en selste niemant vloeken of van gode iet quaets bidden.. (3e geb.:) Du selste des heiligen daghes vieren[3]) van knechteliken werken, daer men pleecht loen ofte gheven... die ander: du en selste des heilighen daghes gheen sondelike werken doen... die derde: du selste inden heilighen daghen heilichliken di mit innicheden tot gode keren na eisch der zeven getiden. (4e geb.:) Eer dijn vader ende dijne moeder, die ewighe godheit ende die persoen der heiliger drievoudicheit; eer dinen vader dinen prelaet ende biechter ende dijn moeder die heilighe kerke; eer dinen vader ende dijn moeder, die di natuerlic hebben ghewonnen. (5e geb.:) En slae niemant doot lichaemliken mit rade of mit dade geweldeliken; doet geen dootslach mitter tongen; du en selste niet dootslaen mitter herten. (6e geb.:) Du en selste mit dinen lichaem boven dijn echte wijf of *huusbant*[4]) gheen overspel doen; die reinicheit, die du geloeft hebste gode, en selstu niet breken; du en selste gheen onnatuerlicheit doen. (7e geb.:) Du en selste dijn overste gheen plecht of scout onthouden; du en selste dinen minren mensche niet hinderen of scaden; du en selste dijn ghelike in ghenen dinghen scaden. (8e geb.:) Du en selste gheen valsch oerconscap dragen teghen dinen evenmensche in enighen rechte; du en selste mit gheenen loghen teghen dinen evenkerstenmensche setten te woorden; du en selste gheen ghevensde ghelaet of werken tonen, die du niet en meenste. (9e geb.:) Du en selste niet archlic begheren dijns even menschen goet mit ghiericheden; gheen goet

1) Hs. hemelet, var. heimelic.

2) Hs. die, var. dien. Uit slecht gelezen *dan* zal *dien* en daaruit *die* zijn voortgekomen.

3) U onthouden.

4) Tot dusver in het Middelnederlandsch niet opgemerkt.

tot quaden saken toebrengen; niet mit vracheit teghens dijns even menschen noetdruft in sijnre noet voerhouden. (10e geb.:) Du en selste gheen onaerdighe lust ende begheerte draghen heimeliken in dijnre herten, dijn vuele begheerten [niet] in enighen wive sinliken versoeken; bi desen gedachten niet bliven ende gheen gheselscap daertoe soeken uut te spreken of iement te kennen te geven.»

Wij hebben reeds meermalen Bonaventura's «Sermones de decem Praeceptis» genoemd en het is bekend, dat HENRICUS HERP, die in 1478 als gardiaen van het klooster te Mechelen overleed, een *Speculum Aureum de Praeceptis Divinae Legis* heeft nagelaten «sub forma sermonum» (ten getale van niet minder dan 221!) [1]), doch ook in het Dietsch zijn ons sermoenen over de tien geboden bewaard gebleven en wij zijn in staat gesteld, hier een uittreksel mede te deelen uit een door Johannes Guilebert fraai gebonden, door den heer De Vooys in de Gentsche bibliotheek gevonden handschrift (G 11127), dat *31 sermoenen met exempelen* over dit onderwerp bevat. De titel is:

«Dit navolghende sijn sermoenen ende is wat verclaers vanden gheboden gods. Si waren ghedaen te Gent ten Predicaren int tiaer ons heeren duust. .CCCCLXIII. *van eenen meester lesenciaat inder godheit*; vanden gheboden int ghemeene, dat god begheert, datmen sine gheboden haude ende eenighe redenen diere ons toe dwinghen.

Daer es in een ewangelie, dat ons heere seide tot Senturio: Ic sal comen ende ic salne ghenesen — dat was den knecht van Senturio, die ziec lach. Bi desen knecht verstaen wij dat menschelike gheslachte, dat in groeter ziecten ende jechticheden ghevallen es. De verstannesse es te male seere verdonkert, verduustert, de begheerlike cracht daermet dat wij gode minnen sauden es met allen seere vercaut, de grammelicke cracht en werct so niet, also sou ghedaen saude hebben ende sculdich ware te doene.»

Aan de «tafele van desen boucke ende hout in .XXXI. sermoenen» ontleenen wij:

«Vanden gheboden int ghemeene. — Noch vanden gheboden int ghemeene. — Van den eersten ghebode vanden gheloeve. — Noch vanden 1en gebode ende dat vander hope. — Noch vanden 1en ghebode ende dat vander minnen gods. — Noch van den eersten ghebode gode te dienen metten lichame. — Noch van den eersten ghebode gode te dienen metten goede. — Noch vanden eersten ghebode, dat wij gheen afgoden aenebeden en sullen. — Noch up teerste ghebot dat wij gheen vremde goden

---

1) Ook Acquoy, het klooster Windesheim, I 301 noot 5, noemt preeken over de tien geboden.

aenbeden en sullen. — Dat tweeste ghebot, dat wij den name gods moghen zweeren, hoe wij zweeren moghen ende dat god zwaerlic puniert die qualic zweeren. — Noch van denselven... etc.» — Het 30e sermoen: «Dat VIIIe ghebot van valsche ghetughe ende van achterclappe. De 31ste: «Dat IXste ghebot ende dat Xste ghebot, hoe wi moghen metter begheerten misdoen» [1]). Expl.: «Hier henden de sermoenen, dewelke ghepredict waren int iaer voren ghenoumt. Thuent datter in te begripene es; en legghet niet toe denghenen diet predicte, maer denghenen diese hoerde ende hoverstelde. Elc pine de gheboden gods neerstelic waar te nemene te wetene ende te houdene. Hout dat god gheboden heeft, want anders en moghen wi niet behouden sijn. Onse lieve heere willer ons sijn gracien toe verleenen! Amen.»

Een ongenoemd schrijver, vermoedelijk uit de tweede helft der 15e eeuw (althans andere exemplaren van zijn werk kwamen ons niet onder de oogen), wenschte een boek te maken vol stichtelijke verhalen, die zijn lezers tegelijk zouden kunnen boeien en van andere, wereldsche lectuur afhouden. Als schema voor zijn legenden- en exempelenverzameling koos hij een uiteenzetting der tien geboden [2]), door een «lieve vader» tot zijn «lieve kint» gericht. Zijn boek schijnt in den smaak te zijn gevallen; behalve hs. Deventer 58 vind ik een vijftal drukken in Noord-Nederland verschenen van 1478—1485 [3]). Hij noemde het *der Sielen Troest*, want troost zou het lezen en overdenken van zulk een bloemlezing, die hij met zorg had bijeengegaard «als een ioncfrou die suverlicsten bloemen tot horen crans» eerder kunnen verschaffen dan het najagen van welk genot ook, dan het voldoen van eenigen hartstocht.

«Veel lude hebben gheweest, die die werlt omme voeren over water ende over lant, dat si aventuer beiaghen woude[n] ende wonder bescouwen ende niemeren horen ende verloren al horen arbeit, want sij en vonden daer niet der sielen troest.

De wonderlike coninc Alexander die liet hem van die grijp voeren in die lucht, opdat hij wonder woude scouwen ende verloes al sijn arbeit, want hi niet en vant der sielen troest.

(Fol. 2v) Hierom wil ic dit boec te samen lesen ende maken uut menigherhande boeken, ghelikerwijs als die bien dat honich te samen lesen van menigherhande bloemen.

---

[1]) Men merkt op, dat hier het 9e en 10e gebod weer bijeengevoegd worden. Evenzoo bij Willem van Hildegaersberch.

[2]) Intusschen schijnt het hier besproken boek slechts een gedeelte van een nog veel uitvoeriger werk van denzelfden titel te zijn dat in het Duitsch voorkomt; zie Geffcken en het proefschrift van De Vooys.

[3]) Campbell 1543—1547. Mijn citaten zijn uit Campbell 1544. (Utrecht 1479.)

Dit boec sal heten der Sielen Troest; daerin wil ic di scriven vanden tien gheboden, daer selt van houden, ende dat mi daertoe dienen sal van istorien ende exempelen ende ghebeden ende die .VII. vruechden onser liever vrouwen.

Zijn bronnen noemt de schrijver op fol. 1:

«Dit boeck wil ick oversetten uuten Latijn in Duutsche[1]) ende wil ick vergaderen uut menigherhande boeken, als uuter Bibel, uuten Passionael, uut Scolastica Historia, uut Ecclesiastica Historia, uuten Spiegel der Historien, uuten Decretael, uut menigherhande croniken, uut dat Vaderboeck ende uut dat Collaciboeck der Vadere, uuten Dialogo, uuter Verclaringhe der Godheit, uut dat boeke des Coninghen der werlt, uut die Somme Gaufridi, uut die Somme Heinrici, uut die Somme der Ghebreken ende der Duechden[2]) — ende uut allen desen boeken heb ic ghesocht, vergadert ende ghescreven, dat di ende alle menschen alre devotelicste is te lesen ende alre ghenuechlicste is te horen ende alre lichtelicste is te verstaen».

De behandeling der geboden verzinkt ten eenenmale in het niet in den rijkdom van verhaaltjes en is dan ook maar voorwendsel. «Lieve Vader», zoo begint het, «ic bid u .... dat ghi mi doch leren wilt welck sijn die 10 ghebode.» — «Lieve kijnt, die wil ick dij gheern leren ...... Dat eerste ghebot is dit ...... Dat mag men menigherhantwijs verstaen. Daervan wil ick di wat goets segghen.» De vader noemt dan telkens de punten, die bij ieder gebod in het oog gehouden moeten worden, b.v. «Een leer hoe datmen niet wijghelen sal». «Het is een leer: mitten heiligen is quaet spotten», geeft een heel korte uitlegging, maar kiest dan onmiddelijk een of ander verhaal. Der Sielen Troest gelijkt dus op de «Rahmenerzählungen» zooals de latere Middeneeuwen er zooveel hebben gekend.

Om een denkbeeld te geven van het vele en veelsoortige, dat in «Der Sielen Troest» is opgenomen, schrijf ik enkele titels af. Het geheele boek beslaat ruim 330 groot-quarto bladzijden.

«Hoe Adam dat ghebot brack en van die kinderen van Israhel.
Die historie van Nabugodonosar den coninck ende van Daniels ghesellen.
Van Sapiencia mit horen dochteren.
Sinte Alexius legende[3]).

---

1) Hebben wij hier werkelijk met een zelfstandige Dietsche vertaling te doen, of is ons Dietsch slechts een omzetting van de Duitsche «Seelen Trost», waarover Geffcken handelt? Een nadere vergelijking met de groote en de kleine «Seelen Trost» zal dit moeten leeren.

2) Waarschijnlijk wordt die van Guillaume Perraud bedoeld.

3) Vgl. hs. M van de Coninx Summe.

Iosaphat ende Barlaäm[1]).

Van een ridder die sijn oghen verloes[2]).

Van Sunte Patricius veghevuer.

Van Sunte Cristoffels historij ende sijn martelie.

Over dansers.

Van een ridder, die te roven plach ende wert ghehanghen ende bleef behouden om tien pater noster.

Van den seven ghetiden (uitlegging).

Over het pater noster[3]).

Vier bedekijns van die bitteren tranen ons heren.

Verklaring van de mis. De zeven vreuchden van O. L. V.

Mariamirakelen.

Hoe dat Coninck Kaerl sijn soen onterfde, want hij onghehoersam was.

Van een iode die in een afgodentempel sliep enz.[4]).

Van een cappelaen, die sijn selfs heer dode, omdat hi selver na dat bisdom stont; ende doe hi bisscop was sterf hi haestelic.

Van den odevader, die hoer selves gade doot om ontrouwe.

Vanden groten Coninc Alexander, van sijn coemst, van sijn leven ende van sijn werken» [5]).

Sommige dezer stukken beslaan 10 pagina's en meer, andere zijn zeer kort[6]).

Aan het slot van ons misschien reeds te uitvoerig hoofdstuk over de tien geboden, kunnen wij niet nalaten gewag te maken van de *Vijf Heidensche Geboden*, die de Middeneeuwen naast de Joodsche wet vermelden. Dirc van Delf vertelt er een aardige historie van[7]):

«Doe die heiden vernamen ende verstonden dat die Ioden hadden enen propheet, die mit haren god also heimeliken alleen sprac van aensicht tot aensicht, als die een vrient mitten anderen, ende dien hoer god had

---

1) Volgens Te Winkel tot dusver slechts bekend uit Utenbroeke's tweede partie van den Sp. Hist. VII, 1—39. Wellicht ontleende der Sielen Troest het verhaal aan Vincentius, daar de Spiegel der Historiën als bron genoemd wordt. Echter vind ik Barlaäm ende Josaphat ook in het Eng. hs. n⁰. 18 (verslag van Gailliard en Duflou), waar het begin luidt: «Barlaäms Historie screef Johannes Damascenus». Men raadplege verder dr. Warren in het Programma van het Erasmiaansch Gymnasium voor 1899.

2) Vgl. Con. S. 102.

3) Zie beneden in ditzelfde hoofdstuk.

4) Con. S. 521. Zie de behandeling van dit exempel boven blz. 59.

5) Niet genoemd door Hoogstra, Dietsche Prozabewerkingen van den Alexander.

6) Enkele zal ik nog kunnen aanhalen bij de bespreking eener «Exposicie op het Pater Noster» zie beneden.

7) Hs. X 53, fol. 88r.

ghegheven tien gheboden, daer si na souden leven, doe quamen si mit ghemenen rade totten heidenschen meister Pitagoras ende seiden dese mare aldus: want niemant onder hem en waer also wijs noch also doechdelic, die best mit gode mocht wesen (want overmids sijnre groter gheloefder wijsheit so hiet hi preceptor, dat beduut die ghebieder), dat hi van horen gode woude begheren oec ewe ende gheboden daer si na souden leven. Dese meister wort verwonnen van hoerre bedinge ende vergaderde die heiden in enen sueten dale uut die steden die daer waren vol onreinicheden ende screef hem in gulden bladen vijf gheboden. Aldus veel onghelijcs hebben dese gheboden mit malcander: die eerste gaf god, die ander een mensche; die eerste worden ghegheven in enen berghe, die ander in enen dale; die eerste worden ghescreven in een herde stenen tafel, die ander in enen weken gulden blade; die eerste screef die vinger gods, dese ander een vinger des menscheu; die eerste ontfenc een heilich propheet, die mit gode sprac, dese ander een heidensche philosophe, die mit hem selven sprac; der ander sijn tien, deser mer vijf; die eerste bieden ende verbieden, dese ander alleen verbieden.»

Er volgt dan een uitvoerige bespreking der vijf heidensche geboden, die ieder weer in drie clausulen worden ingedeeld, enz. Ze zijn:

«Vrucht enen god.
Wil dat dinen even mensche gheschie, dattu di selven gonste.
In allen saken nemet eerst oerdel aen di selven.
Ghi selt u hoeden van leliken vulen dinghen te spreken.
Du selste die waerheit in allen dinghen beliën.»

De geloofsartikelen. Afzonderlijke geschriften over het apostolisch symbolum schijnen onzen voorouders, naar MOLL [1]) verzekert — en de juistheid dier verzekering wordt gestaafd door het weinige dat wij slechts vonden — in geringen getale ten dienste gestaan te hebben [2]). En dat behoeft ons niet te verwonderen, daar de zedeleer geheel en al op den voorgrond stond en van de geloofsleer alleen de sacramenten meer uitvoerig werden behandeld [3]). Men moest zijn credo kennen [4]), maar meer werd niet geëischt; hoe licht zouden uitvoerige uiteenzettingen aanleiding kunnen worden tot gevaarlijke afdwalingen! Er was een klein Latijnsch traktaat van THOMAS AQUINAS over dit onderwerp, dat volgens voorschrift van den Keulschen aartsbisschop

1) Kerkg. II[III] 15.

2) Een berijming uit het hs. der Dietsche Doctrinale werd door Lelong uitgegeven, Boekzaal blz. 298. Een andere vindt men in Cap. 43 van het tweede boek van den Lekenspiegel.

3) Aldus Moll t. a. p.

4) Vgl. de biechtformule «Van gelove». Vad. Mus. II 420.

NICOLAAS VAN CUSA jaarlijks in de diocesaansynoden der Keulsche provincie, dus ook in de Utrechtsche, aan de vergaderde geestelijken moest worden voorgelezen. Het is, volgens Moll, een versmelting van het Athanasiaansch en het apostolisch symbolum; een korte verklaring van ieder artikel wordt gevolgd door bewijsplaatsen uit de Heilige Schrift en als waarschuwing worden de afwijkende meeningen der ketters er bij opgesomd. Het geheel is volgens MOLL zoo weinig belangrijk, dat men zich verwondert, werk van den grooten THOMAS voor zich te hebben. Verder wordt door Moll gewezen op het korte traktaat van RUUSBROEC, getiteld *Van den Kerstenen Gheloeve*, een uiteenzetting behelzende van het Athanasiaansch symbolum, maar bovendien dichterlijke visioenen van hemel en hel waarvan vooral het eerste sterk overeenkomt met die welke frère LAURENT een menschenleeftijd vroeger (Ruusbroec werd geboren in den tijd dat Laurent schreef) in zijn compilatie opnam [2]).

Aan MOLL waren geen andere traktaten over het credo bekend die hier in omloop zouden zijn geweest. Van de Dietsche zal dat van RUUSBROEC wel het oudste zijn, misschien met uitzondering van het volgende zéér korte stuk, dat zich haast niet boven een gewone formule verheft en ternauwernood een traktaat kan worden genoemd; ik vond het in het immers reeds van 1374 dateerende hs. AA 69 der Kon. Bibl. (Dietsche Doctrinale) [3]):

«Dit sijn die .XII. articulen des heilichs kerstens gheloefs:

Ic ghelove in gode den almechteghen vader, sceppere des hemels ende der erden, ende in Ihesum Christum sinen eneghen sone onsen here, die ontfaen es vanden heileghen gheest, gheboren uter maghet Marien, ghepassijt onder Pontio Pilato, ghecruist, doot ende begraven. Hi voer neder ter hellen, des derden daghes stont hi op vander doet, hi voer op te hemele ende sit ter rechterhant gods des almechtichs vaders. Daerna es hi toe te comene te ordelene levende ende dode. Ic ghelove inden heileghen gheest, in die ghemeine heileghe kerke, ghemeininghe der heileghe, verlatenisse der sonden, op verstannisse des vleeschs ende ewech leven, amen. — Dese .XII. articulen sijn alle menschen sculdech te gheloven vast sonder alle twivel ende al dat die heileghe kerke gheloeft ende houdt moeten wi gheloven ende houden, dat ons onse eighenne sinne noch onse natuerlike redene twivelachtech dunkende noch wanende maken en moghe, ende dat ons oec creatuer, hoe heilech oec dat hi sceene, ocht wat wonders ocht miraculen dede, anderheit noch nuheit van ghelove ingheprenten en moghe. Ende hieromme en sal hem niemant anedeilen

1) Vgl. v. Otterloo, Joh. Ruysbroeck, 1896; blz. 168.

2) Men vergelijke de ook in Van Vlotens Ned. Pr. (blz. 40 sq.) opgenomen stukken vooral met Con. S. 190.

3) Vgl. Lelong t. a. p.

in eneghen poente contrarie der heilegher kerken ocht kersten ghelove, dat es met valschen twivel ende wane, die hopen ende die troest setten in truffen, in boeten ende in dromen, in waersagheren, in toverien, in den duvel te ghemanene ende alle die meer eren ende ontsien ocht minnen eneghen creature dan gode ende dien ghetruwen ocht hopen in eneghen creature dan in gode. Dit sijn alle verdorven liede, die niet en leven in enicheit der heilegher kerken.»

De toegevoegde woorden, waarin het houden van de belijdenis op het hart wordt gedrukt, komen overeen met hetgeen Ruusbroec in zijn traktaat in dien geest zegt; een dergelijk gebod of waarschuwing schijnt steeds aan de geloofsartikelen te zijn toegevoegd; tusschen dien epiloog en hetgeen de meeste commentatoren der tien geboden op het eerste gebod geschreven hebben, bestaat geen wezenlijk onderscheid [1]).

Het onderzoek van het credo zelf in zijn verschillende redaktiën zooals ze onzen Dietschen voorvaders zijn voorgezet, moet ik aan theologen overlaten; voor mijn doel meen ik genoeg gedaan te hebben, als ik nog de aandacht er op heb gevestigd, dat ook in andere 15de-eeuwsche Dietsche boeken evenals in de Coninx Summe een bescheiden verhandeling over de twaalf artikelen in het verband was opgenomen. Zoo verhaalt Cap. XVII van het Somerstuck van Dirc van Delf's Tafele «van den gemenen raet der apostolen die si hadden opdat si die articulen der kersten gelove souden dichten» en is Cap. III van het Driegedeelde Wercsken van GERSON aan het Credo gewijd (dat er niet in artikelen wordt ingedeeld) en begint met de formule, die ook in de Coninx Summe wordt gelezen: «Dit is die ghemeen inhout des rechten kersten ghelooves welc een ieghelick kersten mensch die sijn reden ghebruict sculdich is te gheloven», maar met de belangwekkende bijvoeging:

«sonder enighe curioesheit, puerlick ende simpelick sonder enighe valscheit ende sekerlick achterghelaten alle twijfelachticheit, niet willende meer smaken dan hem van node ghehouden is te smaken; mer alser zware twifelen comen dan sellen die simpelen menschen hem selven buighen onder den onbevlecten ghelove ons moeders des heilighe kercks ende der wiser prelaten ende leeraers ende der santen ende santinnen die in een ghetuich haers vasten gheloefs totter doot sterkelic ghestreden hebben.

Tseghens dit ombesmetten ghelove sondeghen swaerliken ketteren, twedrachteghe, afgodeghen menschen, tooveraers, boetaers [2]), zwarte-

[1]) In Vad. Mus. II, blz. 420 vindt men onder den titel «tGelove» de twaalf artikelen met een er aan vastgeknoopte biechtformule uit het Hulthemsche hs. (XLVI).

[2]) In Cap. V, dat over het 1e gebod loopt, is sprake van hen «die in haer siechte of noot raet nemen aen tovenaers of boeters, hanghende aen den hals scriften of briefkijns». Vgl. Mnl. Wdbk. op boete (5); in het traktaat Vrije Fries blz. 310 staat: «menigherhande boecen (lees met de andere hss. boeten) der quenen».

constenaers ende anderen die met verboden consten omgaen oft die den duvel aenroepen en ghemeenlic die die articulen ons heiligen kersten gheloofs al oft een deel bespotten, heimelick oft openbaer; ende oec alsulken menschen, die niet en gheloven dat god alle dinc rechtvaerdelick regeert met sinen alder vrijsten wille, mer meer segghen dat alle dinghen comen vander natueren of bi eenighe aventuer oft gheval. Ende noch oec soe sondighen die menschen, die segghen, dat die quade menschen als die goede menschen sellen eindelick salich worden. Ende ten laetste die segghen dat onse wercken noch en verdienen noch en misdienen, ende dat gods voersienicheit die nemt[1]) vriheit van onse wercken» [2]).

Een merkwaardig hoofdstuk over het Credo schrijft alweer DIRC VAN DELF. Voor hem is het geheele symbolum een schoon te samen klinkend klokkenspel, waarin ieder der apostelen een klok had gesteld:

Hs. V 56 fol. LXXIV^v:

...«Doe quamen si te samen ende riepen enen sinodum[3]) dat beduut een vergaderinghe des rades, als die Romeinen plaghen te doen, mit eenre ghemeenre meninghe om den ghemenen oerbaer te samen te comen, in welken raet si wouden een simbolum maken vanden kersten ghelove. Recht als een horologi[4]) dat in sinen schellen wel ghestelt is ende een ghelike sanck uutclincket, recht also hebben si dat kersten ghelove een ghelike[5]) symbolum ghemaect, daer die schelle ende clocken der[6]) twalef articulen, welc van een ighelic apostol wert anghestelt, so wel concordieren dat die propheet David seide: Lovet gode in welludende cimbalen der jubilatien.

Die lerar sinte Thomas van Aquinen seit, dat die twalef articulen van den kersten ghelove wel een ghelike eendrachtelike cimbale moghen hieten, want al hair clocken concordieren in drierhande manieren....

... Derdewerf want god sijn wonder wercke woude toghen anden mensche in die tijt der ghenaden, dat hi persoenliken mit hem woude verenighen ende op dat wi die concordancie an hem tusschen der godheit ende der menscheit mochten verstaen, daerom hebben die apostolen een symbolum concordiert ende ses articulen vander godheit ende ses vander menscheit te samen ghestelt, die wel eens luden op een waer ghelove dat die kersten beliën.»

---

1) Aanneemt, voor lief neemt.

2) Ook dit geheele stuk zou elders bij de bespreking van het eerste gebod een plaats gevonden hebben, vgl. het boven (blz. 131) gegeven citaat uit hs. Weenen Hofb. 2725.

3) Hs. sinadum.

4) Hs. horalogi.

5) Harmonisch.

6) Hs. daer.

Iedere «schelle an dit minnen horologi[1]) Cimbale vanden Karsten ghelove» wordt nu uitvoerig besproken, van ieder artikel worden twee «getuigen» uit de profeten aangehaald en tusschen den tekst worden talrijke glosen gevoegd.

RUUSBROEC, in het *Boek van den geesteliken Tabernacule* (Cap. XL—LIV), ziet in de twaalf edelsteenen die «des bisscops Rationale ocht Redeleke» versieren en waarin de namen zijn gegrift van de twaalf zonen van Jacob — de twaalf apostelen voorbeduidende — een symbool van de «artikelen ons gheloefs». Na aan iederen steen en ieder artikel een afzonderlijke bespreking te hebben gewijd, verdeelt hij ze ten slotte in vieren:

«Dese twelef steene, metten twelef namen der kindere van Israel, stonden in dat Redeleke, vore die borst des oversten priesters in IIII ordenen, dat es in IIII regghelen: in elke regghele III stene, met drien namen. Ende daer stont mede inne Ordeel, Leringhe ende Waerheit. Alsoe ghelikerwijs selen staen die twelef artikelen, met den levene der XII apostelen, in die verlichte redene elcs prelaets ende elcs verlichs menschen, in IIII ordenen: in elke ordene III artikelen. Soe mach hi gheven recht oordeel ende leren de waerheit. Die ierste ordene leert ons in den gheloeve enen God in drien personen, den almechteghen Vader ende sinen eneghen Sone, ende dien selven ontfaen van den heileghen Gheest, gheboren in onsen vleesche van der maecht Marien. Die andere ordene leert ons dat die selve Sone ghepassijt es onder Ponciusse Pilatuse, ghecruset, doet ende begraven, nederghevaren ter hellen, des derdes daghes opverstaen van der doet, opghevaren ten hemelen ende sit ter rechter hant sijns almechtechs Vaders. Die derde ordene leert ons dat hi hier na comen sal ordelen levende ende doede ende dat wi vaste selen gheloven in den heileghen Gheest ende dat die eneghe heileghe Kerke es ghemeine. Die vierde ordene leert ons dat wi gheloeven selen ghemeininghe der heileghen, verlatenesse der sonden, opverstannesse onser lichamen, ewech leven. Dit gheloeve, met den werken die ghi ghehoert hebt, sal cieren ende verlichten onse redene ende sal ons leiden boven redene in die bloete waerheit. Daer sal ons ghenoeghen»[2]).

Hoofdzonden. Onder de verschillende wijzen, waarop onze voorouders gewoon waren de zonden onder rubrieken te brengen, behoort ook die om ze te bespreken naar aanleiding der v i j f z i n n e n[3]), waarover in vele handschriften van geestelijken inhoud o. a. in som-

---

1) Hs. horalogi. De afschrijver wilde het woord misschien in verband brengen met hora.

2) Zie Mnl. Wdbk. «mi genoeget».

3) Zooals bekend is onderscheidde reeds de Oudheid vijf zinnen, vgl. Cicero, de Natura Deorum II 56 vlg.

mige van het vroeger besproken *Fundament* korte traktaten worden aangetroffen. In Con. S. 251 wordt dit hoofdstuk der catechese slechts even aangestipt[1]. DIRC VAN DELF spreekt in Cap. XXVIII van het *Winterstuk* van «Vierderhande» manieren van sonden daer wi ute moeten biechten den prochianen . . . als sonde des herten, sonde des mondes, sonde der werken ende sonde der versumenessen.» De verdeeling echter in zeven hoofdzonden — bij de behandeling van den Franschen tekst reeds besproken — was ook bij onze voorouders de meest gewone met dat voorbehoud, dat ook de traktaten over de tien geboden in den grond niet anders zijn dan dergelijke pogingen om de verschillende zonden in een systeem te brengen. Beide soorten van traktaten werden geschreven met hetzelfde doel: als handleiding voor de biecht; die over de hoofdzonden staan in zooverre hooger, als zij met meer of minder volkomenheid alle zonden uit één beginsel — «uit éénre quader wortele» — trachten af te leiden, terwijl die over de tien geboden het niet verder brengen dan opsomming en indeeling in tien rubrieken. Bovendien vinden we bij de behandeling der hoofdzonden allerlei allegorische voorstellingen, die in de uiteenzetting der tien geboden gemist worden.

Niet alle verhandelingen, hier bedoeld, vertoonen die eigenaardigheden; er is ontwikkeling merkbaar. Het minst merkwaardig in dat opzicht, maar belangrijk als het oudste document van dien aard in het Dietsch, is het hier volgende traktaat dat ontleend is aan het boven besproken hs. AA 69:

«Dit sijn *die seven hoeftsonden*, die contrarie sijn der gracien gods ende allen doeghden.

Dat ierste dat es hoverdecheit. Alle die menschen sijn hoverdech, die hoecheit ende vordeel soeken boven anderen menschen in gheesteliken staet ocht in werliken state, ende andere menschen bedrucken. Die hoverdeghe wilt altoes die hoechste ende die meeste sijn inder eren; andere menschen leven acht hi clene, maer sijns selfs leven acht hi groet. Altoes wilt hi die wijste sijn ende alle menschen wilt hi leren ende van nieman en wilt hi gheleert zijn noch berispt.

Die ander hoeftsonde dat es ghierecheit. Den ghiereghen vrecken dunket al cleine, dat hi vercrighen mach. Sente Crisostomus spreect: Een toeligghen der rijcheit ontstect meerre vlammen ende die ghierecheit wert noch meerre, want wie sijn goet met vrecheiden besit, hi en ans gode niet, dat hijt gave in siere eren; hi en ans oec sinen evenkersten niet, dat hi hem bistonde in sijnre noet; ende hi en ans oec hem selven niet, dat hi er sijn euweghe salegheit mede verdiende. Sente Paulus seeght, dat vrecheit, minne tot den erdschen goede, es een dienst der afgode ende der duvele.

---

[1] Verder in Con. S. 406, in het ingelaschte traktaatje over de biecht.

Die derde hoeftsonde dat es nidecheit. Dat es een helsche sonde, si doet den mensche den duvel slachten, want hi benijt al, dat ons goet es, ende hi verblijt van dien, dat ons quaet es. Ende alsoe doet die scalke nideghe mensche ende dat goet es, ordelt hi noch quader dant es, want hi es vol venijns, want hi en ghetrout noch hi en ghean selden iemants goets. Uter nidecheit comt verradenisse, achtersprake ende meneghe sware sonde.

Die vierde hoeftsonde dat es toren. Die torneghe mensche es onverduldech van binnen ende onverdrachlec ende bitter ende wreet van sinne ende hieromme lust hem alle dinc te wrekene ende niet te verdraghene.

Die vijfte hoeftsonde dat es gulsecheit, dat sijn die gulseghe ende die leckere, die gods nu vergheten ende allen haren troest ende haren wille setten inden lost hare kelen. Ende aldusdaneghe liede beweende Sente Pauwels ende spreect: Dat sijn die viande des crucen Cristi, haer inde sal sijn een bedervenisse, want haer buic es haer god; ende hi spreect voert: Die niet en smaken dan erdsche dinghen, haer vroude ende haer glorie sal verwandelt werden in scanden ende in confusen.

Die seste hoeftsonde dat es traecheit. Sente Bernaert spreect: vermalendijt es hi, die den dienst gods roekeloes doet. Die treghe mensche es roekeloes ende onbereet ten dienste gods ende tot allen goeden werken ende al ghebreect hem die doecht ende sinen evenkersten hem en roekes twint, maer hi es haestich ende snel den duvel ende sinen vleesch te dienen.

Die sevende hoeftsonde dat es oncuischeit, die altoes doetsonde es buten witteghen huwelike.»

We hebben hier niet meer dan een eenvoudige definitie van ieder der zeven doodzonden[1]), slechts met een enkel citaat uit Paulus of een der kerkvaders aangevuld; dat alleen reeds zou doen vermoeden, dat we hier met een stuk van vrij ouden oorsprong te doen hebben, wat we dan ook bevestigd vinden door het jaartal van het handschrift, 1374. Wat men echter een eeuw te voren reeds in Frankrijk uit het onuitputtelijke onderwerp had weten te halen, hebben wij gezien uit het derde boek der Coninx Summe. Werden de ondeugden daar voorgesteld als de zeven takken van één boom of de zeven hoofden van het monster der Apocalyps, kunstiger is de allegorie bij DIRC VAN DELF, die, uit «hoverdie» — de zonde, die Lucifer ten val bracht en dus het beginsel van alle kwaad, zooals ook in de Somme en elders op den voorgrond wordt geplaatst — alle andere een voor een afleidende, het systeem tot volkomenheid trachtte te brengen. Overigens komen in de *Tafel van der Kerstenre Geloven* nog

[1]) Nog korter in het Hulthemsche hs. (LXII), zie Vad. Mus. II, blz. 426: «seven sonden sijn daer alle de sonden ave comen». De vierde wordt daer «trecheit», de zesde «overaet ende overdranc» genoemd.

verscheidene andere voorstellingswijzen voor. In het bekende kapittel b.v. dat de Gouden Roos des Christendoms beschrijft, zijn het de »wrede beesten, die den hof des herten omwroeten ende die rosen scoeren of onder die voete treden, als sijn dese: die hont der nidicheit, die wolf des toerns, die esel der traecheit, die eghel der ghiericheit, die beer der gulsicheit, die swijn der oncuuscheit» [1]). Waar over de zeven wereldtijdperken wordt gesproken [2]), heet het, dat «in een ighelike ouder regnierde een sonderlinghe dootsonde, daer si gode onwaerdich mede wort ende mishaechlic». Zoo heet de tijd van Adam tot Noach die der «onsuverheit», want «als die kinderen Abels saghen die dochteren Caïns, dat si suverlic waren, so namen sise te wive ende wonnen daeraen ruesen, datmen hiet Giganten»; van Noach tot Abraham heerschte «superbia», «want Noëis kinder Sem, Cam en Japhet waren so hovaerdich, doe si di ganse werelt alleen besaten, dat si te rade worden enen groten toern te timmeren, die inden hemel raken souden, dat si mochten te gode comen ende sinen hemel stormen, opdat hise niet meer mit reghen en mochte verderven»; van Abraham tot Mozes was het nijd, zooals blijkt uit het gedrag van Jozefs broeders; van Mozes tot David gulzigheid, daarna hebzucht (Davids volkstelling) en toorn. «Die sevende outheit began van Christus ende sal dueren tot doemsdage toe», de tijd van «Accidia» «want wi in deser tijt der ghenaden versumen te leven onse ewighe salicheit [3]), want onse heer Cristus mit sijnre ghenadenriker coemst ghedoet hevet die sonden ende dat leven der doechden ons wederghegeven, als der eerster ouderdom hoer sonde onsuverheit, overmits dat hi van eene maghet geboren wort, die vanden heilighen gheest ontfanghen was..» enz.

Weer een andere allegorie geeft Cap. XXXXIII van het *Zomerstuk*, dat over den strijd handelt tusschen deugd en ondeugd. Er waren, zegt DIRC VAN DELF daar, in den tijd van het Oude Testament «twee riken die alle tijt oorlochden»: «dat rijc van Israhel hilde ewe [4]) ende aenbeden enen waerrighen god» en «dat rijc van Philistim was heidenvolc ende leefden na haer ghenoechten ende aenbeden afgoden diese in wanlove verleiden».

«Dese twie riken waren vaste bi malcanderen gheleghen, dair bi beteikent sijn twie riken inden leven des menschen, alst rijck der duechden ende dat rijck der sonden. In den rijc van Israhel.... was maerscalck David.... daermen Cristum sal bi verstaen.... Dese vorste sent uut in dat rijc des levens inden lande der hemelen anden heer der salicheit ende hevet vergadert seven hemelsche ridderen der duechden, als sijn die

1) Men denke aan dgl. voorstellingen in Dante's Hel, Canto I.

2) Winterstuk, Cap. XVI.

3) Vgl. Mnl. Wdbk. op leven, trans., 2.

4) Gods wet.

seven gaven des heilighen gheests, dair ic in dat ander boeck een capittel hebbe of ghescreven. Die maerscalck van Philistum was Golias die ruese, starc ghewapent, hoghe sprekende, ende beteikent den bosen geest, die een wedersaec is onser sielen, die recht als een grimme[n]de beest ons omgaet, soekende wien hi verslinden mach. Dese vorst sendt uut inden rijck der werelt, dat bestaet van vleisch ende bloet, dat lantscap des stervens, daer die doot overmits misdaet in regniert, ende heeft vergadert seven helsche ridderen der verdoemenisse, als die seven dootlike sonden, daer ic in dat ander boeck een capittel of ghescreven hebbe. Die seven dootlike sonden sijn als rechte helsche mordenaers, die den mensche an al sijn leden belegghen ende mit swairre becoringhen die sinnen stormen ende die consciencie beclimmen, persen ende pinighen, schenden ende vanghen, verwerpen ende doden... Die helsche ridder Hovaerdicheit die spreect anden inwendighen menschen gront aldus: «Superbus sis», «wes hoechmoedich». Die duecht die Oetmoedicheit antwoort: «Neen, want daer staet ghescreven: den hoechmoedighen wederstaet god ende den oetmoedighen gheeft hi ghenade»...»

Zoo treden de verschillende ondeugden met hun «sarganten» of «wapenturen» om beurten op, maar worden door de deugden te woord gestaan, het geheele hoofdstuk door, dat wel aan het Latijn schijnt ontleend te zijn.

De systematische behandeling der zonden, waarop wij boven zinspeelden, begint met Cap. XXV van het *Winterstuk* met de uiteenzetting «dat die sonde hevet drie clufteren of gheslachten», te weten: erfzonde (want «al ist dat des menschen siel uten bloede niet ghewonnen en is, mer sceppende inghestort, nochtant so coemt in onser sielen die erfsonde van Adams siel overmids den vleische dat mit sondigher lust ghesaeit wort»), «werkelike sonde» en «genadelike sonde», welke laatste ons, in aanmerking genomen de menschelijke zwakheid, vergeven kan worden, maar niet dan op voorspraak van Maria. Bijzonder merkwaardig is de volgende passage, die de logische verklaring wil geven van de vaste volgorde waarin de doodzonden voorkomen:

«Hoe dat die een sonde recht als een twijch uten anderen wasset, toent ons rede, die wi eerst aen die wortel willen soeken. Die wortel alre sonden ende oec die eerste ende die meeste is hovaerdicheit. Ende so als die wil boven allen wesen [1]), so ist haer leet, dat haer iemant is gelijc; ende dan wort uut hare ghewonnen een ander wortel, hiet hat ende nijt. Die nidighe mensche is rassche beroert opten ghenen, die hi haet, ende dan wort uut hem gewonnen een ander wortel, hiet toern. Die toernighe mensche, als hi hem niet wreken en can, so wort hi

1) Hs. wesen is so; var. wesen so,

droevich van moede ende dan coemt een ander wortel ende hiet traecheit. Die traghe mensche om sijnre bedructheit wil, soect troest of solaes ende so coemt van hem een wortel, hiet ghiericheit. Die ghierighe mensche, want hi sijnre dinghen onmachtich is, so wort hi gulsich ende overatich. Die gulsighe mensche om volnis sijns bukes scumet rassche in quader lust, ende dan comet uut hem een wortel, hiet onsuverheit. Ende aldus ist te verstaen, dat St. Augustijn seit, dat die een sonde hanghet in die ander.»

De rest van Cap. XXV is een droge opsomming met korte omschrijving van alle vormen, waaronder de doodzonden voorkomen. «De eerste hoeftsonde is Superbia, die is een helsche coninghinne alre verdoemeliker sonden . . .» De onderdeelen worden bij «telgeren» en bij «dochteren» vergeleken. Met dit hoofdstuk is echter niet alles gezegd, want «dat XXVI capittel is van den .VII. duvelen, die capitein sijn der .VII. dootsonden . . ende hebben die menschen op .VII. steden, als op .VII. borghen, inden lande sijns lichaems beseten[1]), ende quellen of becoren totten .VII. dootliken sonden». Hier volgt een uittreksel uit dit hoofdstuk:

»Die eerste duvel hiet Belsebub[2]), dat hiet een man van vlieghen, want hi woende in eenre salen, daermen die dieren plach voer te slaen, ende so quamen die vlieghen op dat bloet. Dit is die duvel der hoverdie... dese heeft sijn borch gheset inden hoefde van den mensche . . . Die ander duvel hiet Asmodeus, dat beduut een versmoere, want . . .» (hier volgt de bekende geschiedenis die we ook Con. S. 111 lezen) «. . . dit is di duvel der onsuverheit, die woent noch in slaepcameren ende wandert bi nacht als een catule. Dese hevet sijn borch gheset in den oghen. Die derde duvel hiet Behemoth, dat beduut een beest die hem mitten menschen versellet . . . die glose seit, dat dit een duvel is, die den mensche doet lecker wesen van spisen ende gulsicheit . . . Dit is die duvel der gulsicheit . . . dese heeft sijn borch gheset inden monde of aenden halse. Die vierde duvel hiet Mammona, dat beduut heer der rijcdom. Van desen seit die glose der evangelien, dat hi een scaffenaer van allen onrechten goeden is, ende dat is in sijnre waert, oec si begraven, ghehudet of verloren[3]). Dit is die duvel der giericheit, die ionghe ende out hevet tot sinen dienst verbonden, want al ghemeen setten si[4]) nader ghieriheit . . . . Dese heeft sijn burch gheset inden handen. Die vijfte duvel hiet Apollion, een verdrietlic moeier of een pijnlic oefenaer of een

1) Vgl. Mnl. Wdbk. I, 1051 onderaan: «houden bezet».
2) Hs. Belsebuc; V 55: Belsebub.
3) En dat al wat in zijn hoede is, ook begraven, weggestopt en verborgen is.
4) Want allen zonder onderscheid streven zij.

verkeert arbeider (Apoc. IX). Dit is die duvel des toerns. Dese duvel heeft sijn borch gheset in die galle des menschen. Die seste duvel hiet Dathan, dat beduut een wedersake, die van nide ons avegonstich is, omdat wi sijn rijc sellen besitten. Dit is di duvel des nides ende des haets. Dese hevet sijn borch gheset in des menschen herte. Die sevende duvel hiet Leviatan, dat beduut een toelegger [1]), last tot last ende quaet tot quaet. Dese heeft sijn borch geset in des menschen voeten, dat hi so traech is, den wech gods te wanderen ende onachtsaem sijn geboden te vervolgen.»

Onder de geschreven boeken, waarin traktaten over de tien geboden voorkomen, hebben we ook aangetroffen X 114 [2]) der Koninklijke Bibliotheek. Dit handschrift in —12°, zeer netjes op perkament geschreven met roode en blauwe initialen, en volgens het schrift van omstreeks 1480 dateerende, bevat op zijn 41 folio's, behalve de berijming (fol. 1) en het traktaat van de tien geboden (fol. 2—16) een traktaat over de zeven doodzonden (fol. 16—25), en vervolgens: «Dit is vanden seven sacramenten der heiliger kerken» (fol. 25—28), «Van biechten» (fol. 28—30); «Van die achte salicheden» (alleen den tekst) (fol. 30); «Van sterven». Petrus Damiani seit in eenre epistolen die hi screef totter graefinnen: Het is over te peinsen hoe bitterlic . . . (fol. 30—32); een exempel («Cesarius seit in een boke vander vrese goods dat een ridder was die niet geloven en woude datter een helle was . . .»; na zijn dood ziet hem zijn zoon, die sinds jaren voor hem bad, doch die door hem gesmeekt wordt niet meer te bidden daar het toch niet baatte wegens zijn ongeloof; fol. 32—35) en eindelijk «Een guede dagelixe oefeninghe in die weke» (fol. 35—44).

Het traktaat over de zeven doodzonden begint aldus:

«Naden tien geboden so volgen *die seven hoeftsonden*, die daerom hoeftsonden hieten, omdat als dat hoeft is dat principael van allen leden, also sijn dese seven principael van allen anderen sonden ende gelike als uut den hoefde wort alle volmaectheit gedient [3]) ende alle sinnen inden hoefde vergaderen, also sijn alle sonden uut desen sprutende ende alle sijn si vergadert in desen seven als in hovaerdichede, nide, gramscap, traecheit, ghiericheit, gulsichede ende oncuischede. Bi wilen openbaren hem dese seven hoeftsonden quaet, als si sijn, ende bi wilen worden si geveinst mit eenrehande schiin van doechden, als hovaerdicheit seit: ic wil groot ende verheven wesen, so mach ic helpen dengenen, die nu niement en helpt, ende wederstaen dat gewelt ende onrecht, dat nu gesciet...»

---

1) Vermeerderaar? In Hildeg. beteekent Toeleggen: volbrengen, in orde maken, gereed maken (ook Lsp. gls.). 2) Zie boven blz. 129.

3) Dienen = opbrengen, vgl. mnd. denen «als Pflicht geben, leisten». — «Al wat volmaakt is (= al wat goed is) komt voort uit het hoofd».

In treffende taal wordt den zondaar het voorbeeld van Jezus voor oogen gesteld:

«...want Cristus neech dairom sijn hoeft ter airden, hangende anden cruce, omdattu niet hoverdich worden en soutste. Dat hi badt voir sijn vianden, meent dattu geen toorn dragen en sulste. Die wonden sijnre siden ontfinc hi van minnen iegens die nidicheit. Sijn cruce droech hi selve mitten doirslegen wonden ende lichaem tegens die trage in goodsdienste. Sinen geest gaff hi sinen vader, sinen lichaem den ioden, sijnre moeder den discipel, sine cleder dengenen, dien cruuste[n], iegens die ghierige vracke, die luttel geven. In sinen vleische was hi gegeselt iegens die oncuischeit des vleischs. Hi dranck galle iegens die gulsicheit. Hierom, wantstu van Cristus hietste een kersten mensche, so selstu mitten leven als mitten name Cristum navolgen ende dese seven hoeftsonden scuwen, dair die eerste of is hoverdicheit.»

De behandeling der hoofdzonden bestaat in een opsomming van allerlei gevallen, soms afgewisseld door op Jezus' voorbeeld te wijzen, zooals in den proloog, of een enkelen keer met een kort citaat, b.v. fol. 20v: «Men leest inden Vaderboeck, dat een ionck geestelic mensche seide: Vader ic ben gestorven der werelt. Doe antwoerde die oude vader: Lieve kint, albistu doot, die viant en is niet doot». In «hoevaerdicheit» wordt een uitwendige en een inwendige onderscheiden; verboden omgang met in den ban gedanen wordt tot deze zonde gerekend en er worden voorschriften voor den omgang met zulke lieden gegeven. «Nijt», zoo wordt op fol. 20v gezegd «is een swair sonde, want si is sonder middel contrari der caritaten»; zooals men zich herinnert, wordt dit punt uitgewerkt in de Coninx Summe, waar de zonde tegen den Heiligen Geest onder het hoofd Nijt worden besproken. Ook de behandeling van Gramscap «iegen hem selven» «ieghens enen anderen» en «iegen gode ende sinen heiligen» doet aan de Coninx Summe denken. Bij Traecheit wordt het verzuimen van godsdienstplichten gelaakt en er wordt een opsomming van de zeven gaven des H. Geests aan vastgeknoopt, zooals de zeven werken der barmhartigheid het kapittel «Vracheit» sluiten. Van deze hoofdzonde heet het: «Dese sonde staet in tween, als een guet qualic te vercrigen off een guet, dat well off qualic vercregen is, qualic te houden. Vanden eersten is gesproken inden sesten gebode; vanden anderen spreect sinte Gregorius...» Dit traktaat is dus geschreven in aansluiting aan het voorafgaande over de tien geboden. Bij «Gulsigheit» wordt over de vasten gesproken. Gregorius [1]) wordt herhaaldelijk geciteerd; fol. 24v Ovidius, enz.

Minder belangwekkende stukken over het onderwerp geven de

---

1) Zie boven bl. 38.

handschriften der Kon. Bibl. V 52 (Middelnederduitsch [1]) waaruit wij boven [2]) reeds een kapittel «van XXIIII sunden der tunghen» aanhaalden, en AA 233, waar op fol. 142r begint «Dit sijn die soeven dootsonden met horen dochteren». Wij laten deze stukken voor wat zij zijn [3]), maar vestigen de aandacht op het VIIde hoofdstuk van het *Cancellierboeck* «wie dat men biechten sal vanden .VII. hoeftsunden».

Men spreekt van «dootsunden» zegt het *Cancellierboeck* «want die er einich over hem kent, hij is doet voer gode, tot den dat hijse mit berouwenisse ende mit wille voertaen te hueden biecht» en men noemt ze «hoeftsunden, omdat alle die sunden, diemen begaen mach of bestaan, uut desen sunden spruten». Iedereen is verplicht «te wroeghen sijn consciencie of hij daermede besmet is». De namen der zonden, die zeer systematisch worden behandeld, staan er in het Latijn, telkens vergezeld van de Dietsche vertaling; wij geven ze hier weer volgens het Haagsche met de varianten van het Brusselsche handschrift II 2047 [4]):

I. *Superbia* — hoverdie [5]).. dese sunde heeft voel dochteren: 1. *vana gloria* — ijdel glorie; 2. *tumor*, dats een verheffen of een overmoedicheit; 3. *arrogancia*; 4. *insolentia* — sunderlingheit in hoverdien of in anderen manieren... in einre versmaetheit ghemeinre dinghen; 5. *contencio*, dats als een strijt teghen recht ende waerheit, omdat hi hem verscheemt [6]) dat hij hem van sijnen crijghe solde ontbliven [7]); 6. *contumacia*; 7. *inobediencia*; 8. *presumpcio*, dats vermetenheit [8]), dats als een hem meere dinc aenneemt of vermit te doen, dan hem toebehoert of dan hij wael kan ghedoen; 9. *contemptio*, versmadenisse; 10. *irreverentia.*

II. *Invidia*, dats nidicheit; 1. *detractio*, afradicheit; 2. *susurrio*, dats runinghe als ein kent [9]), dat sij twe wael te gader sijn ende pijnt daertusschen twist ende kijf te maken mit runinghen ende mit heimeliken woerden; 3. *ingratitudo*, ondancsamheit [10]); 4. *invencio mali*, dats een versierde quaetheit; 4. *compressio boni.*

---

1) Van fol. CVIII tot fol. CXXXVv vindt men het «bok der ewigen wijsheid» van Suso.

2) Zie blz. 38.

3) Men zie ook: W. de Vreese, Ruusbroechandschriften blz. 353 vlgg.; hs. Brussel 2087, waar exempelen over de zeven hoefdsonden voorkomen. Dat er nog veel meer aan het licht zal komen, is te verwachten.

4) Mij door den heer De Vooys bezorgd.

5) Hoverde.

6) Hi van hoverden vermijdt.

7) Onderbliven.

8) Een verweenen.

9) Benijt.

10) Ondanckelijcheit.

III. *Ira*, dat is ernst of einige toernicheit van sinne, dat een begeert wrake van den dat hem misdaen is[1]) ende dese heeft .VIII. dochteren: 1. *odium*, dats haet[2]) dat is dat (lees: dat is een) een veralt ernst[3]) die inden mensche wast; 2. *discordia*, twist[4]) ende kijf, als ein oneffen woerde heeft ende gheen eendrechticheit in werken of in wille; 3. *iniuria*, onrecht[5]); 4. *contumelia*, scheldinghe, als een den anderen oploept mit quaden woerden ende verspricten schendelic sonder reden; 5. *inpaciencia*, onverduldicheit[6]); 6. *protervitas*, wreetheit, als een sijnen onwille siet of hoert ende daertoe mit wreetheit ende niet vriendelic toe en antwoert; 7. *malicia*, quaetheit; 8. *homicidium*, manslacht,

IV. *Accidia*, dats traecheit; 1. *pigrecia*, verdrietlicheit, dat is als een mensche doechden beghint ende in verdriet haest afstaet; 2. *legnicies*, onlusticheit[7]) of onduchticheit, dat is als een vermaent wort van binnen totter doecht ende hij van onduchticheit of van onlost achterleet die doecht te beghinnen; 3. *pusillanimitas*, bloedicheit[8]); 4. *negligencia*, ruekeloesheit of verghetelheit; 5. *tepiditas*, lauheit; 6. *ignavia*, dats alsdat die mensche in dien dinghen die hi duet gheen onderscheit en heeft, noch en voersiet niet dat einde datter nae komen mach, ende dit coemt van onbescheidenheit, die dochter is der traecheit, ende bescheidenheit[9]) is moeder van allen duechden.

V. *Avaricia*, giericheit; 1. *ambicio*, een ernstig begherte ende een nauwe dencken[10]), wie men voerdel nader werelt ende werlic eer mach vercrighen; 2. *simonia*; 3. *usuria*, woecker[11]), als een den ander ghelt leent niet om minne ende caritaet, mer om meer te hebbe; 4. *furtum*, diefte of roef; 5. *periurium*, meineidicheit; 6. *mendacium*; 7. *inquietacio*, moeitsel[12]), als een den anderen moiet of daecht of beclaecht tonrecht tsijn af te breken; 8. *iniuria*, onrecht[13]), als een onrecht vonnenisse wiest wetende; 9. *dolus*, loesheit.

VI. *Gastrimergia* of *Gula*, gulsicheit of overtullicheit in eten of in drincken boven der naturen noetroft; 1. *crapula*, dats gulsicheit in

---

1) Dat es gramscap. Ende gramscap heet een haestighe tornicheit van sinne ieghen enen anderen.

2) Haetscap.

3) Verouderde verbolghenheit.

4) Tweest.

5) Ongherechticheit.

6) Onverdrachlicheit.

7) Ontbreekt.

8) Bloedheit.

9) Onderschedicheit.

10) Voeghen.

11) Persseme.

12) Moeienisse.

13) Onredene.

overvloedighen[1]) eten; 2. *ebrietas*, dronkenscap; 3. *prodigalitas*, dats een onghemanierde mildicheit; 4. *inabstinencia*, dat is dat een haestich ende ghierich is totten eten ende ghesatte maeltijt[2]) ende ghewoenlic niet en wil verbeiden; 5. *inmoderancia*, dats onghematicheit als een boven ghemeine spijse enigherhande leckernie begheert uut alte groter ghenuechten; 6. *inverecondia*, onschemelheit; 7. *inmodestia*, onghemanierlicheit in overtullighe cleideren.

VII. *Luxuria*, oncuisheit; dese sunde heeft .VII. ghedaenten[3]); 1. *simplex fornicacio*, simpel keesdom of bastardien[4]); 2. *adulterium*, overspeel; 3. *stuprum*, dat is dat men buten huwelic een maghet bevlect[5]) ende ontset van hoerre maechdeliker reinicheit; 4. *raptus*[6]), datmen vercracht hoers ondancs een ionfrouwe of een weduwe ontschaect; 5. *sacrilegium*; 6. *incestus*, dat is mit persoen te misdoen, die sich bestaen in maghescap of in swagherscap of in ghevaerscap; 7. *contra nature*, dat is teghen natuer... ende dese sundighe oncuischeit heeft .VIII. dochteren[7]): 1. *cecitas mentis*, blintheit des herten; 2. *inconsideracio*, dats onmercklicheit des doets ende der hellen ende des menschen salicheit; 3. *inconstancia*, onghestadicheit; 4. *precipitacio*, dats een nederwerpinghe; 5. *stultus amor sui*, dat is ein sot minne sijns selfs; 6. *odium dei*, haet gods (als men wenschte dat God onze ondeugden niet kende, dus dat Gods «moeghentheit ende sijn wijsheit worde verminret daerom»); 7. *affectus huius seculi*; 8. *horror vel desperacio futuri seculi*, vreise of wanhope der toecomender tijt.»

In het *Fundament der Kerstenre Gheloven* worden de hoofdzonden besproken als «derde punt daer die kerstene ghelove op ghesticht ende ghefondiert is». De hoofdzonden worden er in verband gebracht met de gebeden van het Pater Noster, met de gaven des heiligen Geests, evenals in het 5[de] en 6[de] traktaat van de Coninx Summe. De vijf eerste worden vrij kort behandeld; des te meer wordt uitgeweid over «giericheit», woeker, den «woekeraer», «roeft» «scattinghe» («Giericheit brenghet oc die lantsheren daertoe, dat si hoer ondersaten scatten ende thoer ofbreken ende persen», blz. 63), «Vander coepluden ghiricheit», «Van ghiften», «Van eighenscap der gheesteliker luden», «Van dobbelen ende van onnutten spelen» (60). Uit het kapittel over de kooplieden schrijf ik de volgende oeconomische beschouwing af:

---

1) Overtuldeghen. 2) Ghesetds maeltijds.

3) Dezelfde zeven onderscheidt mr. Godschalk Rosemond van Eindhoven in zijn Biechtboek, zie beneden blz. 159.

4) Simpel overspel.

5) Beslaept.

6) Raptus, vercrichten.

7) Deze rubriek ontbreekt.

«Op dat minne ende vrientscap soude wesen onder allen menschen die op eertriken sijn, hierom heeftet god also ghevuecht, datter gheen lant en is onder die sonnen, dat alle dinghe heeft bi hem selven, die die luden behoeven tot horen noetruften, die daer in woenachtich sijn; mer tene lant heeftet tene ende tander lant heeftet tander, also dattet tene landt den anderen lande moet te hulpe comen; ende dese minne ende vrientscap maket comanscap onder den luden, want die coeplude die onder ene varen ende wandelen brenghen hoer waer tot anderen landen ende nemen andere ware weder van anderen lande ende brenghense tot horen lande. Dese comanscap en mach men niet ontberen ende .sij is herde nutte inder werelt daer mense te rechte voert ende men daer gheen loesheit in en besicht. Mer die boese gheest heeft dat zaet der ghiericheit ende der loesheit ende der loeghene ende der valscheit also ghesaeiet onder die coeplude, dat luttel coeplude sijn, si en gaen mit loghene ende mit droeghene om, want dat si hebben te vercopen, dat prijsen si, al en ist gheen prijsens weert ende dat ander luden hebben te vercopen daer si seer gherne aen waren, dat laken si, al ist wel prijsens[1]) weert. Mit looghene ghaen die coeplude nu veel omme ende mit valschen eden. Si stelen den luden thoer mit quade ghewichten ende mit quader maten; si maken oec bi wilen zwaer dat licht is ende licht dat zwaer is ende si toenen tene ende gheven tander ende sommighe vercopen hoer goet op daghe ende ghevent veel duerre om dat si beiden des ghelts een wijltgin ende aldus werden si woekenaers.»

Het uitvoerigst misschien van allen handelt over de doodzonden «mr. GODSCHALC ROSEMONDT VAN EINDHOVEN, doctor inder godheit» en schrijver van een «seer profitelick boecxken *vander Biechte ende van die seven Dootsonden*», dat, met eenige houtsneden (waarvan de titelprent de opstanding der dooden voorstelt) versierd, in 1517 door H. Eckert van Homberch te Antwerpen in 't licht werd gegeven[2]). «Want seer veel menschen», zegt de schrijver, «doer onwetenheit blindelinge gaen ter hellen waert.. soe heb ic ter eeren van den bloedige ghecruisten Ihesu ende die schoone moeder Maria ende salicheit der sielen dit boecxken gheordineert ende ter eeren van die .VII. bloetstortinghe Christi Ihesu ende .VII. sonderlinghe droeffenisse van Maria wordet gedeelt in .VII. tractaten.» Deze zeven handelen: 1. «Van dootsonden ende van daghelicse sonden int generael»; 2. »Van der biechten ende van die .VII. dootsonden int speciael» (dit hoofdstuk wordt verdeeld in een stuk over de condicien enz. der biecht en een over de zeven hoofdzonden); 3. Van onrecht-

1) Volgens mijn aanteekeningen heeft het hs. «prijsent».

2) Een exemplaar is voorhanden in de Kon. Bibl. Over een vervolg op dit boekje zie het hoofdstuk Pater Noster.

verdich goet ende om volcomen restitucie te doen»; 4. Van berouw; 5. «Van dagelijksche zonden»; 6. «Van kennisse om gode en ons selven te leeren kennen» en 7. «Van devocien».

Het eerste traktaat handelt voornamelijk over toerekenbaarheid van den zondaar, over «consent», waaromtrent de schrijver «ons eerwaerdighe(n) Cancellier ende deken van Loven, meester Ariaen van Utrecht, biscop van Darthosa» «in quotlibeto VII» heeft geraadpleegd. Voor ons is traktaat 2 de hoofdzaak. Het is geheel voor de biecht berekend en bevat een eindelooze reeks formules om alle denkbare gevallen van zonde te kunnen biechten, op dezelfde manier (maar veel uitgebreider) als men er vindt in hs. K 35 van het Cancellierboeck [1]). Dat zulk een boekje voor de kennis der zeden van belang is, behoeft geloof ik geen betoog; een beperkt aantal citaten zal het overigens kunnen leeren [2]). Vóór ik die geef, moet ik echter een plaats meedeelen, die belangrijk is omdat de schrijver er zijn bedoeling met het boekje vrij duidelijk in uitspreekt, maar die bovendien door overeenkomst met de Somme (die toen nog in gebruik was blijkens de drukken van 1504 en 1519) althans het vermoeden opwekt, dat hij die kende en er wel eens aan ontleende:

«Van simonie waer veel te scriven, want die materi seer breet ende swaer is ende regneert seer onder die geestelicheit; ende vele nieuwe onbehoorlike practiken in die beneficien te vercrighen worden daer alle daghe ghevonden, die de slechte waerlike menschen ende ooc goede simpel priesters niet en dorven weten; so slaen ic die materi van simonie over ende beveelse den geleerden ende clercken die daer subtijl in sijn (oft si soe subtijl waren int ghene dat der salicheit aengaet!). Want dit boecxken ende dese maniere van biechten ende regulen om wel te leven, om salichlijc te sterven, heb ic gheordineert principalick voer die waerlicke menschen, want die gheleerde hebben boeke ende scriften ghenoech, willen si studeren. Maer want men veel gheestelijke personen vint, mans ende vrouwen, inden cloosters ende daerbuten, die geen Latijn en verstaen, ende oock, god betert! voer slechte onwetende priesters ende benificia[n]ten, die beter Duits verstaen ende haers moeders tale dan Latijn, daerom scrijf ic somwilen in dit boecxken oock van die geestelickheit ende vanden sonden, die onder geestelicke personen regneren ende van allen staet der menschen.»

---

1) Ook vergelijke men het reeds aangehaalde stuk uit het Hulthemsche hs., gedrukt in Vad. Mus. II, blz. 420.

2) Een soortgelijke behandeling van de biecht, om dezelfde reden voor den geschiedvorscher van gewicht, vindt men in een boek over de «VII sacramenten», gedrukt te Leiden bij Jan Severs in 1504, en in een exemplaar, waaraan blaadjes ontbreken, voorhanden in de Kon. Bibl. Zie de beschrijving van den druk van 1504 van de Coninx Summe in Hoofdstuk IX.

Over het algemeen mist men in dit boekje de systematische verdeelingen en onderverdeelingen, waaraan wij in de tot dusver geraadpleegde werken zoo gewend zijn geraakt. Ook is de volgorde, waarin de hoofdzonden voorkomen, niet de gewone. «Leeringen» en «remedien tegen die sonde» en dgl. wisselen soms de formules af. Behalve den reeds genoemden Adriaan van Utrecht vond ik Gerson, Thomas en andere middeneeuwsche schrijvers geciteerd; ook het «evangelie van het spinrokken» [1]). Voor de belangrijkheid van het boekje moge verder het volgende zeer beknopte uittreksel pleiten.

I. «Here ic geef mi sculdich in hoverdie, dat ic mi dicwils heb laten dunken die wijsheit, devocie, gesontheit, scoonte, rijcdom, cloecheit... item ic heb mi laten duncken mijn duechdelike wercken, die ic doe... ic heb mi vermeten beromende geweest in mijn const, in mijn ambocht, offici, comescap, in mijn afcoemst van mijn geslacht ende rijcdom... ende heb mi uutgegeven voer een wijs duechdlic geleert biechtvader, medicijn of chirurgijn, dat ic nochtans niet en was...»

In den vorm van deze «beliïnge» is het geheele traktaat opgesteld.

«Ic heb te veel tijts daer in overgebracht ende te seer mi becommert daermede ende sorchvoudich gheweest om nieuwe faitsoenen van cleeren te maken of te draghen. Item als ic eenich nieu faitsoen heb gesien, terstont heb ict na laten maken, al en behoordet minen staet nochtans niet toe... ic heb grote hoverdie gehat in mijn gestijfde doecken, in mijn lange sleipen, ringhen, keten, ghesteente ende ander costelike iuwelen, in mijn schoon haer, voerhoeft, smal lichaem, witten hals ende handen, bruin ogen ende ander schoonte ende gaven des lichaems.... mij schoon toe te maken ende een half ure oft meer mij staen paleren inden spiegel, mijn haer uut mijn voerhoeft mit groter pine getrocken [2]), mijn haer ghewasschen... ik heb gaen mommen in vrouwen cleeren ende mijn aensicht vermasselt of met vreemden aensichte ende habijt gegaen, dat verboden is sonderlingc den clerken...» [3]).

II. «Haet of gramscap. Als mi iet geseit oft ghedaen is geweest niet nae minen appetijt of dat mijn eer, goet faem of den minen te na ghinc, al hadde ict oeck verdient, daer heb ic wraeck of begheert ende het over mi ghenomen ende gheseit tegen hem: Dat sal ic u wreken, ist met recht of onrecht, in sijn bloet of in sijn goet... item: Ic macht vergheven, mer ic en sals niet vergheten... item: Ic salt hem noch op

---

1) Zie het volledige citaat beneden.

2) Vgl. Con. S. 107: «Waerom plucken si hoor wijnbrauwen».

3) Herhaaldelijk is in dit boekje sprake van priesters, die vermomd en verkleed zich aan wereldsche vermaken overgeven.

sijn broot legghen, ist in mijnder macht... item: Ic salder noch op dencken, al waert over iaer ende dach.

Een leeringhe voer die ouwers ende meesters:

Als ghi ghestoort sijt op die kinderen oft discipulen om quade pitsen en kueren oft feiten, die si ghedaen oft over haer hebben, soe suldi dien grammen moet eerst over laten gaen, sonderlinghe sidi colericus ende lichtelick ghestoort, ende straffense ende slaetse met manieren. Ghi sult u nochtans ghestoort houwen over hoer ende niet te slap sijn, op dat si u ontsien moghen.

III. Nijt. Ic heb famose libellen gesait, dat is ic heb carten ende briefkens ghescreven oft doen scriven van sommighe personen gebreken ende heb die gheleit oft doen leggen heimelick voer die luden dueren oft inder kercken oft op die straten...

IV. Gulsicheit. Ic heb den hooftswere gehadt ende veel ander gebreken ende siecten heb ic daer doer brassen, scossen ende brossen gecregen... ic heb dicwijls veel tijts overghebracht om te coken ende te smoken...

V. Oncuusheit. Van deser sonden en behoortmen niet vele int openbaer te scriven oft te spreken om der maechden wille ende omdat die natuer vanden menschen (want wi al gebreclick Adams kinderen sijn) seer tot onsuverheit is gheneicht.» — Hij noemt zeven manieren van onkuischheid: Fornicatio, Stuprum, Adulterium, Incestus, Raptus, Sacrilegium, Contra naturam [1]). — «Ic heb .X. of .XX. werf int geselscap van schoon herten ende lichte vrouwen ende in oneerbaer plaetsen gheweest... Ic en heb mijn vijf sinnen niet wel bewaert, mer dicwils ontgaen in sien, hoeren, rieken, smaken ende gevoelen. — Ic heb dikwijls in vrouwen oft mans cloosters gegaen, besloten of ombesloten, heimelick oft int openbaer ende heb daer mit brassen, hoveren, goet chier te maken, wandelen, tusschen [2]) etc. menighe herten ende maechden ten valle gebracht...

VI. Traecheit [3]). Ic ben so verghetende onachtsam ende versumende, dat ic somwilen eene psalm of .II. verhale anderwerf ende .II. oft .III. mael lees ic een dinck dat ict niet en weet uut verghetenheit ende cleine aendachte of ict gelesen heb of niet. Ende lees ic een Pater Noster, het wert tusschen die handen een Ave Maria ende alsoe springhe ic van deen op dander sonder devocie ende verstant.

(In der kerken:) Ick heb dicwil ter kercken gegaen meer om nieumaren te horen ende om gesien te sijn, dan om gods wille oft uut devocien. — Met mijn advocaet oft procureur heb ic inder kercken sonderlinge onder den dienst gods gaen wandelen ende ghedisputeert van dingen ende

---

1) Vgl. Cancellierboeck. 2) Er staat: cusschen.

3) Vgl. vooral over Accidia: Wijbrands in Moll en de Hoop Scheffer's Studiën en Bijdragen, II.

pleiten van beneficien van comenscap. Ic heb inder kercken gaen wandelen op en neer om ongelijcke personen[1]) aen te sien. Ic heb mijn knien nauwe ghebruuct noch bonet af gedaen. — Het sijn al dobbel dootsonden die inder kercken gescieden.

(Vant geloef:) Ic heb mi beraden metten duvel of metten ghenen die met swarten konsten ende metten viant omgingen ende heb mijn ghelove daerop gheset ende heb met menige manieren van supersticien ende ongheloven omghegaen, als ick iet verloren heb oft om kinderen ende knechtkens te crigen so heb ick sommighe cruien oft scriften over mi ghedraghen ende met sommighe personen, die daer wat af wouden weten ende nochtans der niet af en weten, beraden ende mijn betrouwen ende ghelove daerop ghestelt... die wijchelien, supersticien ende manieren van onghelove, daer ghi mede hebt omghegaen, die ghemeenlick uten boecke van den spinrock worden ghenomen.

VII. Giericheit[2]). Ic droome altijt van gelde ende waer ic eenen schoonen penninck sie, mijn hert trecter nae om die inder gevangenisse bi sijn broers te leggen daer si sonne noch mane en sien. — Ic brenge dicwils .III. oft .IIII. uren onnuttelick over, overtellende ende besiende met ghenuechte minen schat ende schoon roode vossen.»

Sterfboeken. Van een vergelijking tusschen het vierde traktaat der Coninx Summe en andere, hetzij zelfstandig, hetzij als onderdeel van een of ander groot werk, in het Dietsch voorkomende traktaten kan niet zoo onmiddellijk sprake zijn als bij de tien geboden, het credo en de hoofdzonden het geval was, om de eenvoudige reden, dat we hier niet met de bespreking van een bepaald, scherp afgezonderd hoofdstuk der catechese hebben te doen Er wordt in gesproken over den dood, over hel, vagevuur en hemel, over het noodzakelijke van niet alleen de zonde te verafschuwen maar ook de deugd te beminnen, maar met dat al is het noch in den strikten zin een Ars Moriendi, noch een verhandeling over de Vier Utersten, noch eene over de deugden. De wijze van ontstaan, samenkoppeling van een paar oorspronkelijk zelfstandige stukken, verklaart dit genoegzaam. In de Somme opgenomen als verbinding tusschen de beide deelen die over ondeugden en over deugden handelen, bleef toch de samenhang tamelijk los en is het niet te verwonderen dat een Hasseltsche drukker er toe kwam het afzonderlijk in het licht te geven onder den titel van *Volmaecte clargie ende rechte conste om wel te connen leven ende salich te sterven*[3]). Deze titel belooft niets minder dan een geheele Christelijke «Levenskonst» maar duidt het

1) Personen van ander geslacht.
2) Over simonie zie boven.
3) Zie onder «Bibliografie» de beschrijving van Campbell 446 en van Mazarine 1283.

boekje toch ook vooral aan als een sterfboek, ars moriendi, zooals er in ons vaderland, zoowel als in het overig Europa, talrijke in omloop zijn geweest. Terwijl de boeken «Vanden vier Utersten» de leer behelzen van wat den mensch na den dood te wachten staat, wijzen de geschriften, waarop wij doelen, den weg om zich zóó op den dood voor te bereiden en zóó te sterven, dat men in het navolgende leven het minst zal hebben te duchten. Ons traktaat moge niet opzettelijk met dat doel zijn samengesteld, het is aan zulke geschriften na verwant, al geeft het dan ook niet, zooals gene, nauwkeurige voorschriften omtrent hetgeen men bij den overgang tot het eeuwige leven in acht had te nemen. Het staat door zijn ruimere beschouwing en meer algemeene opvatting der dingen beslist boven andere die onder soortgelijken titel voorkomen en zich eenigszins verliezen in het beschrijven van allerlei formaliteiten. Bovendien is het ouder en schijnen de zgn. sterfboeken en dergelijke verhandelingen eerst later meer verspreid te zijn; de meeste die ik zag zijn omstreeks 1500 gedrukt.

MOLL spreekt (*Kerkgesch.* II^{IV} 52) terloops over zulke geschriften en noemt daar de wijd en zijd verbreide «Commendatie» die men «voor die siecke menschen plach te lesen», welke werd toegeschreven aan ANSELMUS VAN CANTERBURY[1]). Een soortgelijk werkje van GERSON schijnt in de Nederlanden wel gezocht te zijn geweest, althans we vinden de Dietsche vertaling er van twee malen gedrukt: als het derde hoofdstuk van het vroeger genoemde *Driegedeelde Wercskin*, Delft 1482[2]), en als tweede stuk van het in 1539 gedrukte *profitelike boecxken*, waarin er als eerste stuk een verhandeling over den Antekerst en de XV teekenen aan voorafgaat[3]). In het laatste heet het «die maniere hoe men siecken aenspreken sal als si liggen in die artikel des doots[4])»; in het eerste:

> «Hier begint dat derde deel als van conste te sterven ... In de uterste noot des doots wordt een getrouwe vrient geproeft. Hierom is hier bescreven een corte vermaninge ende een manier, diemen hebben sal tot die ghene, die in de artikel des doots legghen ... ende dient oec voer alle gelovighen om te weten hoe si salichlic sterven moghen. Ende in dit corte boecxken sijn vier perticulen als vermaninghen, vraghen, ghebeden ende wat men doen sal.»

In de vier hoofdstukken, die hier worden aangeduid, wordt alles

---

1) In Wetzer und Weste's Kirchenlexikon vind ik een beroemd traktaat «De Arte Moriendi» van kardinaal Capranica vermeld.

2) Campbell 802.

3) Over beide boekjes zie men boven blz. 80.

4) «In ipso articulo mortis», oogenblik.

voorgeschreven wat bij het overlijden tot heil der ziel dient te geschieden. Er zijn vier vermaningen en zes vragen.

Anders schijnt de indeeling van eene *Const om wel te leeren sterven*, die ± 1492 bij Gerard Leeu te Antwerpen werd gedrukt[1]), voor zoo ver ik uit de door Campbell gegeven beschrijving kan opmaken: «ende wort ghedeilt in .VI. deelen oft partikelen. Derste spreect vanden love des doots ende vander const ende leringen om wel te leren sterven. Danderde spreect vander becoringen ende temptacien, metten welken die viant gemeenlic den mensche tempteert..» Verder gaat het citaat niet uit het boekje, dat ik tot mijn spijt niet heb gezien; als slot (op fol. 59) wordt opgegeven: «... ist boven alle dinc van noede elcken mensche die wel ende sekerlic sterven wil, dat hi te voren lere sterven, eer hem die doot ondersceppe ende bevange, opdat hi also salichlike stervende mach comen int ewighe leven, dat ons wil geven ende verleenen god almachtich.»

Volkomen soortgelijk aan het werkje van GERSON is een in 1500 te Antwerpen gedrukt boekje (Campbell 1223) «om den siecken voer te lesen als si vresen der doot hebben, want salichlic te sterven doet eewelic leven» en dat, zooals in de voorrede te lezen staat, geschreven zou zijn door «meester MATHEUS VAN CRACOUWEN, doctoer in der godheit, Benedictijn ende namaels Cartuser»[2]). Het bestaat uit zes hoofdstukken, die handelen over de volgende onderwerpen: I. «Vanden love des doots ende vander consten ende leringen om wel te leeren sterven»; II. «Van der becoringen ende temptacien metten welcken die viant gemeenlic den menschen tempteert ende dicwijl bedriecht ende sonderlinge int uterste ende tlaetste van sijn leven»[3]); III. «Hoemen die siecken is sculdich tondervragen»; IV. «Een onderwijs met bedingen»; V. «Hoemen de siecken raden ende vermanen sal» en VI. «Seker ghebeden die men int verscheiden der sielen uten lichaem overlesen sal».

Ook in handschrift is het boekje van Mattheus van Krakau terug te vinden: wat Duflou en Gailliard (Middelned. handschriften in Engeland)

---

1) Campbell 494.

2) Van denzelfden schrijver werd ook een «Dialogus inter rationem et conscientiam» hier te lande gedrukt, Ca. 1222. Mattheus van Krakau (1335—1410), geboortig uit Pommeren, was bekend als theoloog en als staatsman, beurtelings bisschop van Worms, professor te Heidelberg, gezant op het Concilie van Pisa. Als geschriften van zijne hand worden opgegeven: De Consolatione Theologiae; De Modo Confitendi; de Puritate Conscientiae; de Corpore Christi; de Celebratione. Op zijn naam, maar zonder dat men die afkomst bewijzen kan, staat De Arte Moriendi, het door ons besproken traktaat. Zie Wetzer und Westes Kirchenlexikon.

3) Vgl. hiervoor Roskoff, Geschichte des Teufels, I, Der Teufel im 13ten Jahrhundert, passim.

onder n⁰. 28 als aanvangszinnen opgeven van een «tractaet van connen sterven» komt met het begin van hoofdstuk I voldoende overeen om er hetzelfde werk in te herkennen, ook al verschilt het er genoeg van om te betwijfelen of het wel dezelfde vertaling is. Het handschrift is van 1530 en bevat bovendien eene «commendacie» die men «sal lesen als die sieken ter dootwert reiden ende is van der Passien», wellicht het door Moll beschreven boekje [1]).

Terwijl mr. GODSCHALC ROSEMONDT een slechts uit enkele blaadjes druks bestaande «Devote oeffeninghe ende maniere om te vercrighen warachtich berouwe ende om alle des viants becoringhe te wederstaen in die ure des doots» te Amsterdam [2]) ter perse gaf, is er een in 1488 voor het eerst te Delft en daarna nog een paar malen gedrukt, waarschijnlijk uit het Latijn vertaald en van over onze oostelijke grenzen afkomstig «notabel boeck ghenoemt dat *Sterfboeck*» (Campbell 1619, 1620, 1621), van veel grooteren omvang dan de tot dusver genoemde werkjes. In het explicit leest men «dit boec dat genoemt is ars moriende (sic) dats die conste van sterven»; aanduidingen omtrent een auteur of omtrent de herkomst ontbreken geheel. Het is niet gemakkelijk een inzicht in het plan van samenstelling te krijgen, ook al bemerkt men uit de titels der talrijke hoofdstukken, dat de kern wordt gevormd door een reeks capittelen die uitleggen «hoe die duvel den siecken mensche tempteert mit menigherhande becoringhen» waartegenover telkens wordt gesteld «hoe die barmhertighe ghesontmaker den siecken mensche is troestende» of «dat goede ingeven des goeden engels»; de er tusschen gevoegde hoofdstukken echter, hoewel alle op het onderwerp betrekking hebbende, springen van den hak op den tak. Achtereenvolgens vindt men «vermaninghen» over «de becoringhe van het ongeloof», «vanden wanhope», «van avaricia», «van onlijdsamheit», «van vermetenheit». Het gedeelte van het boek, dat over deze «becoringhen» en de «vertroestingen» daarvoor handelt, is tot grooten omvang uitgedijd door de breedvoerige beschrijvingen van wat hem, die voor den duivel zwicht, te wachten staat aan «helsce pinen» [3]), zoowel als door gedurig terugkeerende verheerlijking van de hemelsche zaligheid en bovendien door een groot aantal meerendeels

---

1) Deventer hs. 54 bevat een traktaat «van connen sterven» dat aldus aanvangt: «Een meester secht dat een mensch niet en soude nemen dat ganse eertrike, al waert van golde».

2) «... aen die oude zijde bij die Papenbrugghe in die Kerckstraet bi mi Daen Pietersoon in Enghlenburch». — Dit tractaatje werd geschreven na het bovengenoemde biechtboek van denzelfden auteur, dat er in wordt aangehaald.

3) Er worden beschrijvingen gevonden van de gruwelijke beesten die in de hel leven maar ook uitingen als deze: «In die helle en is geen hope noch gheloove ofte liefte ofte vrientscap».

zeer «gruwelike ende ververlike exempelen»[1]). Een tweede gedeelte — geen zesde van het geheele boek innemende — behandelt het Oordeel, hoe Joden, Heidenen, Christenen geoordeeld zullen worden, van welke laatste verschillende klassen opzettelijk worden besproken; «dat antwoert, dat die sondige menschen geven sullen»; daarna een beschrijving van den hemel, in negen woningen verdeeld, die met de negen «choren» der engelen overeenkomen en voor verschillende klassen zijn bestemd. Dit tweede gedeelte van het boek, welks inhoud dus, ofschoon anders gerangschikt, met dien van de Vier Utersten overeenkomt[2]), is veel geregelder, en bevat veel minder uitweidingen en exempelen. Is het geheel misschien uit een korter traktaat door allerlei inlasschingen ontstaan? Indien we niet voorzichtig moesten zijn door het zoo veelvuldig voorkomen van gemeenplaatsen in dergelijke geschriften, zou men geneigd zijn een Fransch traktaat[3]) van geringen omvang, door Campbell op n⁰. 186 beschreven, voor een vertegenwoordiger van de oorspronkelijke redaktie van ons Sterfboeck te houden; de daar meegedeelde aanvangsregels toch komen wel overeen met het begin van dit laatste:

> «Hier beghint dat prologus. Alle die philosophen segghen boven allen verveerliken anxteliken dinghen soe is dat alre verveerlicste die doot des lichaems; nochtans en is hi niet gheliken bider eeuwiger doot...»

Boven sprak ik van een oorsprong, die over onze oostelijke grenzen gezocht zou moeten worden, daarbij denkende aan sommige exempelen waarin gevallen worden meegedeeld die «in Colen» «in Sinte Pieterskercke te Colen» «bi Zoest, dat een stat is in stichte van Colen» heeten te zijn geschied. Er wordt echter ontleend aan CESARIUS. («Men leest een exempel in Cesario».) Beschrijving van alle exempelen zou ons te ver voeren; misschien kan uit deze enkele beginwoorden nog worden afgeleid dat er belangrijke in voorkomen, een meer opzettelijk onderzoek waard: «Ridder Henrich van Valkestein» wordt door een klerk Philippus in een tooverkring geplaatst om een ontmoeting met den duivel te hebben. — «Bi Clarenvalle was een priester Wilhelmus genoemt..» — «Het was een machtich hertoge van Borgondiën, die seer rijc was van ertschen goede. Mer och laci! hi en mochtes niet mit hem nemen, mar hi moeste alle sijn costelicheit hier laten..» (Zijn lijk wordt door zijn zoon opgegraven om elders te worden bijgezet en men vindt er een groote padde bij.) — «Theodricus, die bisscop van Utrecht die gheboren is van Castel van Norenborch»

---

1) Vgl. blz. 176, noot 3.

2) De houtsneden in Ca. 1619 zijn voor een deel, blijkens aanteekening in het exemplaar der Kon. Bibl., uit een druk van «de Vier Utersten» overnomen.

3) Dat ik evenwel niet heb kunnen raadplegen.

(een verhaal van hem en zijn rentmeester Everbach). — Men zie verder de bespreking van de Deventersche Exposicie op het Pater Noster (het exempel van fol. 50v).

Het Pater Noster. Men kan verwachten, dat traktaten ook over dit andere zoo op den voorgrond staande deel der catechese evenmin achterwege zullen zijn gebleven als over de tien geboden en de zeven hoofdzonden en inderdaad hebben wij, schoon niet in zoo grooten getale als de verhandelingen over den dekaloog, verscheidene «expositiën», «bediedenissen», «glosen» (of hoe ze verder heeten mogen) ter verklaring van het gebed des Heeren, deels in afzonderlijke handschriften, deels in reeds vermelde bundels aangetroffen. Weinig teksten leenden zich zoo goed om zoo in het eindelooze in verband te worden gebracht met haast alle onderwerpen, waarover vrome christenen hadden nagedacht, en de middeneeuwsche schrijvers hebben een diep besef gehad van de waarheid, uitgedrukt in de gemeenplaats, die in meer dan een der bedoelde traktaten wordt aangetroffen: «Dese lesse is cort van woerden, lanc inder sentencien ende inder glosen, lichtelic te segghen mer subtilic te verstaen» [1], waaraan de schrijver van 's Coninx Summe toevoegt: «wantet besluit mit corten woerden al dat des menschen herte goets bidden mach, dat is dat een verlost werde van allen quade ende vervolt mit allen goede.»

Men herinnert zich dat op den catalogus van het Delftsche St. Barbara-klooster «dat pater noster boec» wordt genoemd. In een vorig hoofdstuk is er reeds op gewezen, dat het door frère LORENT geschreven of overgenomen traktaat geheel onafhankelijk van de Delftsche vertaling door een Utrechtsch karthuizer afzonderlijk in het Dietsch is vertaald. De enkele tekst van het gebed in zijn Middelnederlandschen vorm werd meegedeeld door LELONG [2] en is natuurlijk in getijdenboeken en dgl. herhaaldelijk te vinden [3]. LELONG vestigde ook reeds de aandacht op een passage in MAERLANTS *Scholastica* [4], die hoe kort ook, toch werkelijk een traktaat vormt en het Onze Vader verdeelt in een proloog en zeven beden, een verdeeling die in alle geschriften over het onderwerp wordt gemaakt. Uitvoeriger

---

1) Con. S. 268 (volgens den druk van 1478) vgl. hs. Deventer 8, fol. 2, waar ongeveer woordelijk, en Kon. Bibl. 133 F 27 fol. 89v, waar eenigszins anders dezelfde gedachte staat uitgedrukt.

2) Boekzaal I, 297 (uit hs. D. Doctr.). Men vergelijke ook Vad. Mus. II, blz. 418 (Hulthemsch hs.).

3) In getijdenboeken komt soms een reeks gebeden voor «die .L. paternoster». Over de beteekenis van het pater noster in den eeredienst spreekt Moll, Kerkgesch. Zie register.

4) Boekzaal I, 168.

reeds is BOENDALE in Cap. XLI van het tweede boek van den *Lekenspiegel* «Dat Pater Noster ende daer of die bediedenisse», voorafgaande aan kortere hoofdstukken over het Ave Maria en het Credo [1].

Tot welk een omvang de litteratuur over het Pater Noster omstreeks 1400 was uitgedijd, blijkt wel, als we de *Expositio Melliflua* [2] van den Brugschen Karthuizer prior HERMAN VAN SCUTDORPE († 1412) ter hand nemen, die, evenals BONAVENTURA en HENRICUS HERP het met de tien geboden gedaan hebben, den sermoenvorm koos voor zijn verhandeling; niet minder dan vijftig preeken, elk door een aantal exempelen opgeluisterd, wijdde de in de theologische letterkunde zeer belezen schrijver aan zijn onderwerp [3]. Zie hier de inhoudsopgave van een willekeurig gekozen kapittel volgens den Oudenaardenschen druk van 1480:

«In undecimo sermone:
Celum est quadruplex.
Deus pater noster quod est in celo beatorum.
Deus cum sit ubique quare dicit esse in celo.
Deus pater noster est in celis cum dilectis filiis suis tanquam lux pulcherrima.
Exemplum de lumine divino quod benedicto fuit ostensum. Exemplum de anima Tondali que ducta ad requiem animarum beatorum totum mundum infernum et puratorium clare pervidit. Deus pater noster est in celis cibus beatorum dilectabilissimus. Deus pater noster est in celis melodia dulcissima. Exemplum de servulo palitico [4] et morte ipsius. Exemplum de Romula virgine et morte ipsius.»

Wij hebben vroeger er op gewezen, dat uit den tekst der Zeelhemsche vertaling van de *Somme le Roi* te zien was, dat op het toen in het Dietsch verschenen fragment een hoofdstuk over het Onze Vader moest volgen daar zoowel de inhoudsopgave van den proloog als de slotregels van het vierde traktaat ervan spreken; misschien is het dus als een poging tot zelfstandige voltooiing van het werk op te vatten, als we èn in hs. M. èn in hs. P. stukken vinden (gedeeltelijk dezelfde) over het Pater Noster, en zelfs in hs. P. het explicit der Zeelhemsche vertaling na die er aan toegevoegde stukken zien

1) Vgl. met de in noot 1 van de vorige blz. bedoelde plaatsen de laatste woorden van Cap. XLI: «Al sijn die woorden clene, die sin is groot ende rene.»

2) Hermannus de Petra de Scutdorpe, Sermones quinquaginta super Orationem Dominicam, Campbell 919 en 920.

3) Zie Moll, Kerkgeschiedenis II^iii 25, 26. Over een Dietsche vertaling zie het proefschrift van De Vooys, blz. 55.

4) Ducange geeft palitium naast palatium.

geplaatst. In hs. M nl. volgt op de Coninx Summe op fol. 91*b*: *Hoe goet een Pater Noster is*:

«Het was een heilich bisscop, die soude te Roemen riden totten paeus. Doe vant hi een arm man daer staen in den weghe. Den man nam hi in sijn hof ende lovede hem teten te gheven al sijn daghe lanc, maer hi soude alle daghe lesen een pater noster voerden bisscop dat hem god bewaren moste voer ongheval, ende die bisscop beval sinen voecht dat hi hem alle daghe soude gheven sinen proven. Die bisscop tide op die reise te Rome ende die arme man sprac immer alle daghe sijn pater noster voerden bisscop ende god die behoede hem dat hem niet quaets toe en quam...»

Zoo begint het exempel, dat niets anders bevat dan het bekende verhaal uit het *Biënboec*, door VAN VLOTEN in zijn bloemlezing[1]) uitgegeven, al is er daar ook sprake niet van een bisschop maar van een «edel greve van Campaniën». Het motief is verwant aan dat van het exempel van sinte Jan Aelmisgever, dat ik mededeelde in hoofdstuk III[2]).

Op fol. 92 van hetzelfde hs. volgt een gesprek tusschen een priester en een vrouw die hem verzekert dat zij, als het haar «wel te hant gaet», als zij in oprecht vrome stemming is, in de kerk slechts een half Pater Noster uitbrengt, als het haar «evel in hant gaet» wel veertig of vijftig, immers: «du selste dijn paternoster spreke mit innicheit, so is beter een dan dusent sonder innicheit». Om dezelfde reden zegt zij het in het Dietsch:

«Vader lieve, ic vraghe iu berecht mi: is dat pater noster soe goet in duutschen als in latijn? — Lieve kint, dat wil ic di berechten..»[3]).

Reeds dit laatste citaat herinnert ons aan de vroeger besproken *Sielen Troest*[4]), die immers van het begin tot het einde een samenspraak is tusschen den «lieven vader» en zijn «lieve kint». Men vindt daar op fol. 95v:

«Een leer van dat pater noster. Lieve kijnt, du selste eren dijn hemelschen vader ende anbeden mit dat ghebet dat onse heer selver leerde sijn apostolen. Dat is dat pater noster. (Volgt de tekst van het gebed, en dan:)

(a.) Van een bisscop, die een arm mensche die cost gaf, om dat hij hem alle daghe een pater noster soude lesen. Dat[5]) was een

1) Blz. 285.
2) Zie boven blz. 50.
3) Uitgegeven door Lelong (aan wien hs. M heeft toebehoord), Boekzaal I, blz. 227.
4) Zie boven blz. 138.
5) Voor «er was ereis», mnl. «het was», vind ik in Der Sielen Troest steeds: «dat was».

heilich bisscop die woude varen te Romen totten pawes. Doe vant hi een arm man...

(b.) Een leer: Leset dijn pater noster mit innicheit. Lieve kijnt, du selste dijn pater noster leren mit groter innicheit. Want beter is een pater noster mit innicheit, dan sonder innicheit hondert dusent.... Van een vrouwe die hoer pater noster mit innicheit plach te lesen.

(c.) Een leer: dat pater noster in duutsche is den duutschen nutter dan in dat latijn ghelesen. Lieve vader, ic vraghe u berecht mi: Is dat pater noster niet so goet in latijn als in duutsche? Lieve kijnt, dat wil ic di berechten...»

Er behoeft dus geen twijfel te bestaan, of hs. M ontleende deze stukken aan *der Sielen Troest*, die nog een paar exempelen over het Onze Vader bevat, nl. van een vrouw, op wie een duif nederdaalde in de kerk, zoo vaak zij in vromen eenvoud haar Pater Noster overdacht (fol. 49); «van een ridder, die te roven plach ende wert ghehangen ende bleef behouden om tien pater noster»; «een leer: dat pater noster is niet alleen goet, mer oec ander ghebede» (fol. 97v).

Het stuk *Van den Pater Noster hoe nut dat is* uit hs. P. (vgl. het hoofdstuk «Bibliografie») beschouwde ik eerst als van Franschen oorsprong, daar ik een Franschen tekst ontmoette die er mee overeenkwam in ms. B. N. fr. 944. Later echter vond ik het terug in het *Fundament van der Kerstenre Ghelove*; volgens het middelnederduitsche hs. Letterk. 346 is het «getogen uit den bocke der hilgen pawese INNOCENCII». De begin- en slotwoorden zijn in het ms. Letterkunde 345:

(Blz. 16.) «Onder allen ghebeden die vanden heilighe[n] ghemaket ende bescreven sijn so en is gheen gebet gode behagheliker dan dat heilighe pater noster dat die soen gods selve heeft ghedicht...»

«.... Hierom laet ons mit rechten rouwe.... ons bereiden.... dat wi op eertrike in hem altoes vrede ons herten moeten hebben ende nae desen leven bi hem comen in sijn rike ende mit hem ghebruken den ewigen vrede. Amen.»

In een proloog wordt er uiteengezet, dat wij bidden om tijdelijk, geestelijk en eeuwig goed, om verlost te worden van verleden, tegenwoordig en toekomend kwaad. Iedere bede wordt dan kort behandeld. Uit hs. P. teekende ik begin en slot aan als volgt:

«Onder alle die ghebede die vanden heilighen ghemaect sijn ende bescreven soe en is gode gheen ghebet behaechliker noch den mensche salichliker dan dat heilighe pater noster dat die godes soen selve hevet ghedicht ende ons hevet ghelaten tot enen testament, want in den pater noster worden ghehoert alle die dinghen, die noet sijn om te bidden

totten live ende oec totten siele want wie dan bidden wil die bidt om te vercrigen dat guede ende verlost te wesen vanden quade...

(Fol. 71v) ... laet ons mit rechten rouwe ende mit ware biechte ons bereiden teghens die gracie godes, ende mitten pater noster alsoe bidden, dat hi ons sijn gracie wil verlenen, dat wi hem in allen dinghen altoes moeten minnen ende dienen ende sijn eer altoes moeten soeken ende begheren, dat wi op aertrike altoes in hem vrede moten hebben ende nae desen leven moten comen in sijn rijc ende mit hem te ghebruken den ewighen vreden. Amen.»

Behalve in dit handschrift komt het ook afzonderlijk voor in een incunabel, beschreven door CAMPBELL op n0. 1325 (2e supplement blz. 33) «Een seer devote oeffeninghe op dat Pater Noster ende op dat Ave Maria» (Haerlem J. Bellaert, tegen 1485). Het loopt daar van fol. 2r tot 28v. Het bij Campbell opgegeven begin luidt: «Vanden pater noster een prologus. Onder alle die ghebede...»

In hs. P volgt op dit traktaat onder het opschrift «Exempel» het stuk dat wij kennen uit hs. M:

«Het was een heilich biscop. Hi soude te Roem riden totten paeus. Doe vant hi enen armen man daer staende inden weghe. Den man nam hi in sinen hof ende loefde hem teten te gheve al sijn daghe lanc...»

Een ander Parijsch handschrift (Huet 35) bevat *«Die ghedenckenis opt Pater Noster»*, waaruit ik een paar zinsneden aanteekende:

«Pater noster qui es in celis. Vader onse du die biste in die hemelen. O onghemeten ghenadicheit! o onsprekelike goedertierenheit... (fol. 129) Wat sout mi baten, dat ic dijn creatuer bin, ten waer dat ic dijn hadde ende mit allen in di verenicht, op dat ic mitti dat ewighe leven mocht besitten! Dat verleen hi ons die levet inder ewicheit. Amen. Aldat hier voerscreven is dat machmen aldus nemen: Pater noster. Onse vader setmen voer, omdat wi trouwelic gaen sellen tot cristum... (fol. 140) ...opdattet einde des tijtlics loves een beghinsel sijn des ewighen loves der glorioser stat van Iherusalem des hemelschen landes: Amen» [1].

Vermoedden wij zoo straks dat een der afschrijvers van M en P of wellicht van een origineel waarvan beide afstammen, een poging heeft gedaan om op zijn manier de Coninx Summe te voltooien, duidelijker nog is deze bedoeling te herkennen in hs. K, waarvoor ik verwijs naar het hoofdstuk Bibliografie. Het daar aangeduide

---

1) Hetzelfde traktaat wordt beschreven in het Jahrbuch für Niederdeutsche Sprachforschung, X, blz. 19, als voorkomende in het 15de-eeuwsche papieren hs. Arnswald 3141.

korte traktaat (fol. 99r—101v) over het Pater Noster schijnt weer iets anders den wij tot dusver ontmoetten.

Ene corte Bedudinghe opt Pater Noster is de titel van een traktaat dat fol. 89v—fol. 93v beslaat van het hs. der Kon. Bibl. 133 F 27. Eenige kenmerkende plaatsen van het stuk dat een uittreksel schijnt uit een uitvoeriger geschrift en b.v. in de inleiding dezelfde gedachten uitdrukt als de Coninx Summe, schrijf ik hier af:

«Dat gebet ons heren is te prisen boven al ander ghebede om vele saken. Ten iersten om eerweerdicheit, want het is ingheset van Christo, god ende here alre dinghe. Ten anderen om cortheit willen, want ten mach niemande verdriet maken. Ten derden om vruchtbaerheit wille, wantet is een moeder alre ghebede ende al datmen bidden sal bidtmen daer ghenoech in. Ten vierden om diepheit der gheesteliker verborghenheit, want clein ende bloet schijnt dit ghebet in woerden alst nochtan diep is inden verstande.

.... Aldus sullen wi dan segghen Vader. Wi en segghen niet here, want god begheert meer ghemint te werden dan ontsien....

.... Onse segghen wi ende niet mijn, want god heeft gheern dat een mensche niet alleen voer hem selven bidde mer oec voer enen anderen....

.... Die daer bist inden hemelen. Als god alreweghen is, nochtan wort hi alremeest inden hemelen ghesecht te wesen....

.... Ghehillighet werde dijn naem, dat is hi moet in ons hillich schinen. .... in dien woerde en biddewi niet dat gode iets wat van nies anwasse want dat is onmoghelic, mer wi bidden dat die hillicheit, die hem ewelike in is, meer schine inden creaturen....

.... Toecome dijn rike. Dat rike godes sal comen, wi willen of niet en willen; mer wi verwecken onse begheerte toe dien rike op dattet ons come ende daerin regnieren moghen[1]). Toecome dijn rike. Die werlt, dat vleisch, die duvel ende die sunden willen die macht ende heerscappie hebben ende mi verteren ende in mi regnieren, want die hoverdie wil mijn coninc wesen; die oncuischeit secht: ic sal regnieren; die achtersprake, die begheerte der eeren, die hate, die toern ende die gulsicheit striden in mi selven ende van mi wes ic wesen sal, mer ic wederstae alsoe veel als ic mach....

.... Toecome dijn rike dat schoen, overvloedich, vroelic, wallustich, glorioes, ewich ende vreedsom is.... in welken rike sin alle dinghe, diemen begheren mach.

.... Verloese ons oec cortelic vanden quade datter bevlecket, dat is vander sunde, die die siele ende dat licham bevlecket, ende oec mede vanden onrustighen quade, dat is vanden duvel, die ons te moien ende te

---

1) Versta: En Hij in ons moge heerschen. Vgl. Con. S. 285.

becoren niet af en latet, ende oec mede vanden verslindenden quade, dat is vander hellen. Amen (dat is: ons ghescie, o here! dat wi bidden).»

Die Bedudenis des Paters Nosters in Duitsche van het bekende hs. V 53 (hs. B der Con. S.) is een traktaat, dat de compilator van de straks te bespreken *Exposicie op et Pater Noster* (hs. Deventer 8) hoofdstuk voor hoofdstuk inlaschte in het andere traktaat dat de kern van zijn exposicie uitmaakt, die nu bestaat uit de volgende hoofdstukken: een «prologus» (fol. 1—13), een «ander sin ende prologus inder exposicien eens anderen sin opt pater noster» (fol. 13—17^{v}), «die erste sin opt pater noster al wi spreken vader onse» (fol. 18—23), «een ander sin opt voergaende woert onse» (fol. 23—24), «die ierste sin opt woert du biste inden hemelen» (fol. 24—32), «een ander sin opt woert du bist inden hemelen» (fol. 32—32^{v}) enz., waarbij de «ander sin» telkens beantwoordt aan een hoofdstuk van de «bedudenis». De teksten bieden echter genoeg verschil in woordenkeus om te doen denken aan twee van elkander onafhankelijke, maar beide getrouwe vertalingen van één (Latijnsch?) origineel. Men oordeele uit de vergelijking der beide teksten:

Hs. V 53.	Deventer hs. 8.
Fol. 84^{v}: «Hierna volghet die bedudenis des paters nosters in duitsche». (Tekst van het pr. nr.) «Nu moechdi mercken in desen woerden, dat onse lieve here Ihesus Christus ierst heit spreken: Vader onse. In desen woerden soe heeft hi ons bewijst dat wi aenbeden sullen enen god ...	Fol. 14: «Nu moghen wi merken dat ierste woert dat onse lieve here sprac: Vader onse. Siet in desen woerden bewijst hi ons ende leert hoe wi sullen anbeden enen god ...
Enen anderen sin mogen wi hierin mercken als wi dat woert spreken vader. Niement en mach tot gode dit woert spreken vader, dan die staen inder gracien gods ..»	Enen anderen sin moghen wi merken als wi dat woert spreken vader. Niement en mach dit ghe-rechtliken spreken toe gode den vader dan die daer draghet die ghelijcheit gods in der sielen ende die daer staet inder gracien gods.»
Fol. 85: «In een ander manier soe heeft god getoent dat hi grote vaderlike minne tot ons heeft. Ende heeft ons geopenbaert dat wi claerliken sien moghen in dien dat hi ons geseint heeft sinen enigen soen.»	Fol. 15: «In enen anderen sin hevet ons god bewijst dat hi grote vaderlike minne heeft tot ons wert ende in dien dat hi ons vermaect heeft. Ierstwerf makede hi ons mit groter weerdicheit .... (1$^{1}/_{2}$ kolom verder:) (15^{v}) Nu secht hi hier in

hevet ons ghetoent grote vaderlike minne tot ons wert ende heeft ons gheopenbaert, dat wi claerlike sine kinder moghen wesen ende dat hi grote minne ende weerdicheit tot ons wert hevet, sunderlinghen in dien dat hi ons heeft gesent sinen enighen soen.»

Fol. 85^{v}: «Nu sullen wi dan minnen onsen getruwen vader, want hi ons ierst geminnet heeft, ende wi sullen ons hertelic verbliden, dat wi sulken vader hebben, ende spreken dat ierste woert mit groter begeerten, Vader, also als ons lieve heer hem geheiten heeft. Nu sullen wi oec mercken dat ander woert dat onse here gesproken heeft: onse vader. In desen woerde heeft hi ons geleert dat wij alse grote bruederlike minne sullen hebben deen totten andren...»

Fol. 17^{v}: «Nu laet ons minnen onsen ghetruwen vader, want hi ons ierst so seer geminnet hevet, ende wi moghen ons herteliken verbliden, dat wi alsodanen vader hebben, ende spreken ierst dat woert mit groter innigher begheerten, Vader, also als onse here Jhesus Christus gheheite heeft. Nu willen wi merken dat ander woert dat onse here hiet spreken, Vader ende daerna spreket hi onse..» (volgt de eerste exposicie op dit woord; dan fol. 23:) «Een ander sin opt voergaende woert onse. Onse. In desen woerden hevet hi ons gheheiten, dat wi also groten bruederlike minne sullen hebben tot malcander..»

Evenzoo laten zich naast elkander stellen:

V 53 fol. 86: «Aldus wil onse lieve here...»

Fol. 86: «Hierna comt dat ander woert: du die bist inden hemele. In enen sinne....»

Fol. 86: «Den naem gods en mach niet heiliger sijn noch worden.»

Deventer 8 fol. 24: «So wil onse here...»

Fol. 32: «Een ander sin opt woert: du bist inden hemelen. Die bist in den hemelen: in enen sin..»

Fol. 41: «God en mach in hem selver niet heiliger werden dan hi is.»

enz.

Belangwekkender dan dit traktaat, dat echter zeer goed is geschreven, is de meer uitvoerige *Exposicie*, waaraan het in het Deventer hs. is toegevoegd. Tot onze spijt ontbreekt weer iedere aanduiding van een auteur. Hiervan kunnen we echter zeker zijn, dat het Deventer handschrift een heele wordingsgeschiedenis achter zich heeft: niet alleen is het uit twee nog zeer duidelijk te onderkennen, van elkander onafhankelijke traktaten samengevlochten, maar bovendien zijn aan de oorspronkelijke exposicie, die er aan ten grondslag ligt, een groot

aantal exempelen, waaronder zeer merkwaardige, toegevoegd[1]). Wij laten den tekst volgens gewoonte weer voor zich zelf spreken door een keuze van citaten uit dit aan treffende passage's rijke traktaat en beginnen met den «prologus» over te nemen:

«Quum oratis dicite: Pater noster qui es in coelis; wanneer ghi biddet soe segghet: Onse vader die bist inden hemelen. Alre liefste, ghi sult weten, dat onder allen werken die gheschien moghen in desen leven, gheen werc en is eerliker, lichter ende nutter dan gode te bidden. — Het is enen arme mensche groet eer, dicwile ende bediensteliken[2]) te spreken mit enen eertschen coninghe, ende sekerlic voel merre eren ist ons, dicwijl ende bedienstelike te spreken mit den hemelschen ende ewighen coninghe, bi wien wi alle arm ende broetbidders sijn, want wi niet en mogen leven een ure lanc sonder sijn aelmissen; want van sijnre aelmissen levet ende wort onthouden alle creaturen, want hi een coninc der coninge is ende een here der heren; alle coninge ende princen deser werlt en sijn bi sijnre moghentheit niet dan eerde, stof ende asche. Met den alren hoechsten coninge spreken wi bedienstliken ende heimelike, wanneer wi oetmoedeliken ende devoteliken hem bidden, ende is, dat wi dicwijl bidden, so sprekewi stedelike[3]) mit hem, want als gheruert wort in den leven sinten Franciscus: inden gebede omhelsen wi Christum als enen vader, wi toespreken hem als enen brueder, wi bidden hem als enen richter, wi dancken hem als enen verloser. Die heilige lerres seggen: in tween manieren bidden wi al sprekende ende biddende ende denkende. (v) Een ieghelic mach spreken, ende of hi niet spreken en mach, hi mach doch begheren ende dencken. Ene guede begheerte ende ene guede gedachte ist alre beste gebet ende welc gode meest behaghet, ende alremeest, wanneert comet van enen oetmoedighen ende berouwenden herten, naden woerden welc David inden salmen secht: Die here heeft verhoert die begherde der armen dat is der oetmoedighen, mer vanden die mit den monde bidden ende niet mitten herten claghet die here daer den prophete segghende: dit volc eert mi mitten lippen mer hoer herte is veer van mi.

Hier beghint ene *exposicie*[4]) *opt pater noster* ghenomen uut ander leringhen.»

Zooals wij reeds opmerkten is aan dezelfde bron als Con. S. 268 ontleend de eerste zinsnede van het volgende citaat:

«Dit ghebet is cort ende licht in woerden, mer lanc ende swaer in sentencien, want in hem sijn seven ghebede (fol. 2) in welker ghebede[n]

---

1) Vgl. de laatste woorden van den proloog, beneden.

2) Dienstwillig, met aanbieding van dienst, zoodat men zich geheel te iemands beschikking stelt (vermoedelijk vertaling van lat. officiose).

3) Gestadig.

4) Hs. exposcië.

werden alle dinghen die ons noet sijn inden teghenwoerdighen leven ende toecomenden. ... In desen ghebede sijn twe delen, in welken deil ons die here ten iersten leert te vercrigen die guetwillicheit gods hem te lonen ende dat doet hi inden dat hi secht: Vader onse die bist inden hemel. In den anderen dele leert hi ons hem tonen onse behovicheit, van hem onse noetdriften te bidden, ende dat doet hi inden dat achterstedich is inden paternoster.»

Aan het woord «vader» worden dan zeer verschillende uitleggingen gegeven:

(Fol. 2v) «...Want ghelikerwijs als een eerdenpotmaker formt mit sijns selves handen een vat van slike ende als een wijf formet mit haers selves hant een kese inden kesevate van te samen gheronnen melc, also hevet hi onse licham ende al onse lede tien maende lanc gheformt ende te samen ghevoghet in onsen moeder lichaem ende heeft daerna inghestort onsen licham enen levendichmakenden gheest den hi van niet scoep...»

«Ten anderen male wort god onse vader ghenoemt om die voedinge... na der littere die voghelen des hemels sijn vogele die inder lucht vlieghen; oec sijn gheestelike ende bescouwende menschen voghele des hemels, die mit gedachten ende mit begheerten totten hemel vlieghen. Die hoverdigen deser werelt, dat sijn quade prelaten, eertsche princen ende woekeners, sijn vogelen des hemels, want si vanden hemel ghevallen sijn; dese voedet oec die hemelsche vader, want hi verhenghet hem ghevodet te werden ende ghenuechte te hebben vanden sielen der quader, die si daghelix ter hellen trecken...»

Op fol. 5 vinden we de vergelijking van Christus met den pelikaan[1]); verder heet God onze vader ook om de «leringhe», de «castiïnge», om de erfenis van het hemelsche leven. Zes werken worden behandeld die wij doen moeten om het eeuwige leven deelachtig te worden. Daarop volgt de reeds besproken «ander sin ende prologus». Het zou ons te ver voeren wanneer wij hier een overzicht wilden geven van het geheele traktaat; uit wat wij van het eerste hoofdstuk mededeelden, ziet men dat het breed is opgezet en, vergissen wij ons niet, een nader onderzoek en een uitgave wel waard. Meer nog zal dit blijken als wij nog eenige mooie of belangwekkende plaatsen afschrijven en een overzicht geven van de exempelen die er in voorkomen. Van te voren heb ik er nog op te wijzen dat ook hier, evenals in 's Coninx Summe de gebeden in verband worden gebracht met de hoofdzonden en deugden b.v.:

---

1) Bekend uit den Bestiaire van Philippe de Thaon, die ze weer aan den Physiologus ontleende, zie Petit de Julleville I, II, 169. Het beeld van den pelikaan werd vroeger en later door velen uitgewerkt; vgl. o.a. Moll, Joh. Brugman II (blz. 161 en noot) en Alfred de Musset, Nuit de Mai.

Fol. 33 («Gheheilighet werde dijn name»): «In desen ghebede bidden wi, datmen van ons neme dat gebrec der oncuuscheit ende dat ons die doget der cuuscheit werde ghegheven ...»

Fol. 54v («Ghif ons ...») «... dat vierde ghebet in welken wi bidden, datmen van ons neme dat ghebrec der gulsicheit ende dat ons ghegheven werde die duecht der maticheit.»

Het woord: «Die biste inden hemelen» wordt aldus verklaard:

Fol. 24v: «Heilighe menschen werden hemelen ghenoemt om vier propriëtaten, die weselic inden hemelen sijn ende in heilighe menschen geestelic gevonden werden, want die hemelen sijn alre schoenst inden ansien, alre rumest inden omganc, alre vastest inder materien, alre hoechst inder steden.»

Fol. 25: «Dat ander dat[1]) die hemele doet scone an te sien is der hemele geordinierde ende ghemate omloep. Want also als die hemele ordinierdelike ende na maten omlopen, ende nimmermeer omlopen dan na den willen des gheens, die oen doet omlopen, hem inset vander insettinghe hoers sceppers[2]), also ordinieren ende matigen heilige menschen alle hoer inwendighe ende uutwendige berueringe, dat is siele ende lives naden walbehage hoers sceppers.»

Fol. 44v: «Is dan dat vele lude laten hoer stede ende gaen tot veer gheleghene conincriken suverlike menschen te sien ende lantscape ende borge, welker suverlicheit bider hemelscher suverlicheit niet en is dan rost ende duusternisse, warom en wanderen wi niet mit begheerten onses herten ende mit voertgaen gueder werken te sien die suverlicheit des hemelschen rikes?» [3])

Fol. 58: «Biden honden verstaet men hoverdighe menschen, haetsche ende toernighe menschen, onghelovighen, dat ioden sijn ende heiden ende ketters, die na wisen der honde teghen die onbekende waerheit bleken [4]). Oec sijn oncuusche gulsighe menschen honde, die na wise der honde te hant na passien toe horen iersten sunden ende toe horen ghewoenliken doerperheiden weder gaen. Oec sijn roevers ende woekeners honde, die na wise der honde dat bloet der arme licken.»

Bij het gebed «verlos ons van het kwade» worden verschillende vormen van kwaad besproken, waaronder «oneersame wanderinghe», waarvan reeds de schijn slechte gedachten verraadt: (Fol. 95v) «Want soe men ghemeenliken seghet: hi en sal geen wolves vel antrecken die den wolve niet ghelijc wesen en wil.» Schuldig aan dat kwaad zijn «mannen ende wiven die gherne dansen ende reien, want het en is gheen werc der gueden menschen die hoer lichame also tonen willen te copen».

---

1) Waarom. 2) Deze zinsnede is mij niet duidelijk. 3) Vergelijk de voorrede van Der Sielen Troest. 4) Hetzelfde als «bloken» (blaffen).

Fol. 96: «Also als Christus uutgherecket was an den cruce in die ere godes, also uutrecken die dansers hoer armen in die eer des duvels». Verder is «die sanc der dansen van den duvel ghevonden» en zooals Christus zijn «canoniken, moniken ende conversen» heeft, «die hem dienen ende singhen inden chore», zoo dienen zij, die reizangen zingen, den duivel.

Fol. 103v: «Amen is een griex of hebreusch woert ende die leerre spreken dat ment menigherhande wijs nemet inder scrijft, want amen is also veel als die waerheit ende in der manieren nemet ment toe vele steden inden ewangeli. Oec is amen also veel als fiat, dat is et geschie. Oec is amen alsoe veel als sonder einde of sonder ghebrec» 1).

De korte inhoud nu van de exempelen is de volgende:

Fol. 10v: Van een «rustier», die als een ridder hem helpen wil om zijn ezel op te beuren, zelf geen hand uitsteekt en dan ook door den ridder in den steek wordt gelaten.

Fol. 12: Van een pelgrim, die «overmeer» ging, alle steden bezocht, waar Jezus geweest was en op den dag der hemelvaart op de plaats der hemelvaart gekomen, op zijn gebed door God tot zich werd genomen.

Fol. 23: Een jongeling te Antiochië was verliefd op een heilige maagd, Justina, en daar zij van geen aardsche liefde weten wilde, ging hij te rade «tot Syprianum den cokeler» die den duivelen gelastte den jongeling te helpen. «Die duvelen quemen totter maget, hoer dat te raden, nu in gedaente hoerre ammen, nu in gedaente hoerre moeder», maar worden door een teeken des kruises verdreven.

Fol. 29: Bij een groote Christenmoord «toe Lugdunen» vonden de soldaten 's avonds een vrouw, die uit vrije beweging twee kinderen «ter marteliën» wilde geven, wat den keizer deed nadenken en ophouden met moorden 2).

Fol. 31v (uit het «Leven der Vaderen»). Een heilig vader vond in de woestijn «eens heidens menschen hooft», dat hem openbaarde, dat het verdoemd was, alléén omdat het geen Christen was geweest, maar dat slechte Christenen veel dieper in de hel zaten dan heidenen 3).

Fol. 50v: Een nonnetje had «begheerte tot enen iongheline» in zich gevoeld maar durfde dit, toen zij kort daarop doodziek werd, niet bekennen, daar ze als toonbeeld van reinheid door de abdis wordt

---

1) Vgl. de slotwoorden der «corte bedudinge opt pater noster», boven aangehaald.

2) Dit is «een exempel vander ierster eerden dat is vander iersten ondersaten» en daaronder verstaat men «die prelaten ende die ondersaten die inder ierster kerstenheit waren, die also met der minnen cristi waren ontsteken ...» dat zij, zooals één folio verder staat «toe der marteliën liepen als een hongherich mensche toe der werscop».

3) Hetzelfde exempel in «der Sielen Troest», fol. 32 («Sinte Macharius ghinc ..»).

genoemd. Toen zij dood was zag de abdis, die voor haar bad, «mit groten gheruusche twee seer swarte duvelen, die hoer nichte lasterlic leiden ende pinichden» en smeekte haar de ongelukkige niet voor haar te bidden, daar zij om onreinheid van harte rechtvaardiglijk verdoemd was[1]).

Fol. 51v: Van een «monic van Cisterciën», die oud en zwak was en niet meer vasten kon; met jongeren in een dorp komende, verzocht hij hun brood te koopen, maar zij weigerden. «Gaet, sprac hi, in den name des Heren, want ic en mach voertan mit u niet wanderen. Hi toech uut sine cappe ende spreide si oppet water ende voer daermede recht als mit enen schepe tot sinen cloester.» Door den abt genoopt te zeggen wat de oorzaak van dat mirakel mocht zijn, kwam hij er ten slotte voor uit, nooit iets tegen Gods wil te hebben beproefd.

Fol. 56: Daar dit exempel ook in de Coninx Summe (449)[2]) voorkomt, laat ik het in zijn geheel volgen:

«Ho seer gode dat guet der herberghen behaghet, is openbaer daer bi, want somighe menschen, die arme ende pelgrimme herbergheden, hebben gode ende die enghelen ontfanghen, als sent Gregorius in eenre omeliën vertelt[3]) van enen mechtighe menschen, die toe sinen werscap ontfanghen plach die armen ende water uut oetmoedicheit op haer hande te ghieten ende doe dat eens dede, wert hi des armen, op wies hande hi dat water goet, haestelike quit; ende inder nacht openbaerden hem Christus, ende sechde hem: In anderen daghen hevestu mi in minen leden ontfanghen, mer ghisteren ontfenghestu mi in mi selven».

Fol. 56: Een dergelijk exempel van een vrouw, die een melaatsche herbergde «mer te hants als hoer man te huus quam ende in die camer ghinc, ghevoelde hi seer sueten rueke ende op den bedde en vant hi anders niet dan een seer schone beelde des ghecruusten Jhesu Cristi ghedruct ende ghemaect op dat overste laken, daer die melaetsche mensche op ghelegen hadde.»

Fol. 60: «Van enen cokeler doe hi om beden eens klercs den duvel hadde doen comen in ghedaente eens ionghelincs»; als er een priester voorbijgaat met de schel, valt de duivel neer in aanbidding, want hij moet, of hij wil of niet.

Fol. 61: Van een monnik, die op zijn sterfbed een visioen van het laatste oordeel heeft.

---

1) Een andere lezing van hetzelfde verhaal treffen we aan in het Sterfboeck (Ca. 1619) fol. 126. De voorstelling is daar ruwer, er is sprake van «ene nonne die seer oncuusch was», een kind ter wereld bracht en dat versmoorde. Later verschijnt zij aan de abdis «ende hadde een cleen kint in horen armen dat anders niet en sceen dan oft een gloiende coel viers hadde geweest».

2) Bedoeld op blz. 50, noot 1.

3) Ook in Con. S. wordt St. Gregorius als bron genoemd.

Fol. 61v: Een zeer eigenaardig verhaal dat ik in zijn geheel afschrijf:

«Doe een priester misse dede een schoelre[1]) bi hem stont sach inder pathenen[2]) inder tijt der brekinge niet ghedaente des brodes mer eens kindes, wes ansicht verstuert ghenoech ende onweerdich scheen. Ende doe die priester dat kint opbuerden, opdat hijt neme, began dat kint sijn ansicht af te kieren ende mit handen ende mit voeten weder te stoten, op dattet vanden priester niet ghenomen en worde, als of dat kint den priester segghen wolde: van di vlie ic, want ic sie in di, dar mi voer gruwelt. Ten lesten is dat kint gesien als ghewelt hebben gheleden ende in des priesters monde meer ghedruct dan ghenomen. Mer doe die schoelre dat selve dicwile ghesien hadde, onder anderen woerden sechde hem die priester: also dicke als ic dat licham christi ontfanghe, mit so groter swaerheit neme ict, dat ics niet verwonderen en kan. Doe openbaerde hem die schoelre, wat hi ghesien hadde. Ic rade di, sprac hi, dattu di beterste. Doe hi hem beterde ende daerna misse dede, sach die schoelre dat kint mit ghevoldenen handen ende voeten haesteliken in des priesters mont gliden.»

Bekoorlijker voor ons is het — overigens bekende[3]) — volgende exempel, waardoor men de voorstelling der hemelsche vreugde trachtte te benaderen:

Fol. 63v: «In eenre abdiën, die int middel eens busches stont, was een monic, die gode vele tides ghebeden hadde, dat hi hem iet gheven wolde te ghevoelen vander sueticheit des hemelschen vaderlandes; ende doe hi eens na der metten inden cloester sijn ghebet sprac, hoerde hi een voghelkijn op enen boem seer sueteliken singen ende allensken vere ten busch wert vlieghende. Ende die monic volgheden den voghelken na doer een duer, die inder mure der abdien was, hent dat dit voghelkijn op enen boem stont ende hi stont daerbi so langhe, dattet ophielt van singhen ende hi ghinc enwech. Doe hoerde hi prieme luden ende ghinc weder ten cloester, mer doe hi doer die duere weder ingaen wolde, vant hise toeghemuert ende als hi die muren des cloesters ommeghinc, quam

---

1) Scholieren moesten zingen in de kerk maar scholares zijn ook novitii monachi en klerken, geestelijken van lageren rang, die de priesters bijstonden in den dienst of dien voor hen waarnamen, zie Ducange in voce.

2) De patenen waren kleine doorgaans ondiepe schotels voor de hostiën en dienden tevens als deksels voor de kelken. Gouden, zilveren en vergulde patenen waren geenszins zeldzaam (Moll, Kerkg. II III 160).

3) Het exempel van den monnik en den vogel behoort onder de oudste die in Fransche preeken voorkomen: men vindt het in de Fransche teksten van het werk van Maurice de Sully op den derden Zondag na Paschen, zie Lecoy de la Marche blz. 376. Over vijf andere Dietsche lezingen is gehandeld door De Vooys in zijn proefschrift op blz. 42 vlgg.

hi toe der ierster poerten ende hi en bekende den doerwachter niet of iement inden cloester ende hem en bekende niement ende doemen hem vragede wie hi weer, sechde hi hem enen monic der abdiën te wesen ende die na metten uutgegaen was ende doe hi die schelle hoerde om die prime, te hant weder ingecomen was, maer die duer daer hi uutghegaen was, vant toghemuert ende hem dochte dat al die abdiē verwandelt was. Ende doemen hem vraghede, wie inder tijt, doe hi uutghinc, abt was (fol. 64) noemde hi den ende si ondersochten die coronike ende opscrift der sarken der abten si vonden dattet hondert iaer gheleden was, dat die monic inden sanghe der abdiën becommert was, mer ten is gheen twivel, dat voghelken en heb een enghel gheweest in alsodaner ghedaente ghesant te vollebrengen die begheerte deses monikes».

Fol. 71. Van twee blinden te Rome waarvan de eene riep «hem is wal gheholpen, den god helpet» en de ander «hem is wal gheholpen, den die keiser wil helpen»[1]).

Fol. 72. Van een jongen man, die zijn ouden vader wegzendt om samen met zijn vrouw te smullen van een kapoen; als ze den kapoen te voorschijn halen, is hij in een padde veranderd.[2])

Fol. 73. Van een woekeraar, die te vergeefs vermaand werd door broeder Hughe van Chasta; in een sermoen riep Hughe hem voor den eeuwigen rechter; voor twee dagen verloor de prediker daarop zijn spraak, «doe ontwerp hi ende quam weder toe hem selven» en wist dat hij spoedig zou moeten sterven, «ende hem buert mi haesteliken toe volgen, op dat ic oen daer wroge, daer hi wroechbaer is». Hij overleed en men vernam, dat ook de woekeraar dood was «ende want hi die schult der rechtverdicheit niet en betaelden in desen leven, so wort si hem nu geëischt hent totten uuttersten vierlinghe».

Fol. 74. Van een vrouw, die op het kerkhof een visioen heeft van de dooden, die haar smeeken, dat ze hen door haar gebed uit het vagevuur zal helpen verlossen.

Fol. 76. De zoon van een gedooden ridder vervolgde den moordenaar en achterhaalde hem op Goeden Vrijdag ter kerke gaande. In naam van Hem die zich niet verweerde wil de vervolgde het zwaard niet trekken; in naam van Hem die vergaf, vergeeft hem de vervolger, die, in de kerk gekomen, door het zich tot hem neigende Christusbeeld wordt omhelsd.

Fol. 77. Van een jongeling, die bad dat de vleeschelijke bekoring van hem wijken mocht en door een andere worden vervangen, en die dan drie jaren vervolgd wordt door een vreeselijken kop met opengesperden muil, zoodat hij zijn neiging tot onkuischheid vergeet.

---

1) Vgl. Vad. Mus. I 45—47 «Een bispel van II blinden».
2) Vgl. Bijenboec (v. Vloten Ned. Prozast. blz. 294).

Na dien tijd ziet hij in een put het lichaam van een monster, waar dat hoofd zich weer aanvoegde.

Fol. 84v. Van een archidiaken, die een bisschop had doen vermoorden om diens zetel te kunnen innemen; de gehuurde moordenaar openbaarde hem, dat hij een koning had zien zitten op een troon, voor wien de vermoorde bisschop «met enen bloedigen hoefde» verscheen om den archidiaken aan te klagen; onmiddellijk stierf deze[1]).

Fol. 92. Een bisschop verloste een bezetene. De uitgedreven duivel, in pelgrimsgedaante, roept door de stad dat de bisschop hem huisvesting geweigerd heeft en een burger «die den biscop haetsch was» neemt hem op, maar 's nachts doodt de duivel 's burgers zoon.

Fol. 94v. Van een klerk, die een «achterclapper» was, en na zijn dood aan zijn gezel openbaarde dat hij verdoemd was.

Fol. 95. Een hebzuchtig baljuw werd door zijn heer afgezet en «verhinc hem mit enen stricke». Een monnik zag hem «in den geeste in een seer doncker camer ende mit hem twe duvelen die toe sijnre siden bernende colen bliesen ende golt ende silver smeltende, dat hi wilneer den armen ghenomen hadde, ende storten dat in sinen mont ende dat hem beneden weder uutghinc, storten si hem anderwerf in sinen mont».

Fol. 96v. Van een meisje dat dol op dansen was en eens onder den dans in een stormwind werd opgenomen, door duivels gegeeseld werd en dood neerviel op de aarde.

Fol. 97. Van een door zijn vader bedorven kind dat, groot geworden, in de wereld ten ondergaat en gehangen wordt. Op weg naar de galg bijt hij den vader, die hem zoo slecht had opgevoed, den neus af!

Fol. 98v. Een woekeraar, begraven in een klooster, laat de monniken niet met rust omdat hij geen rust heeft in de hel; hij wordt daarom uit het graf geworpen[2]).

Fol. 98v. Van «een deken die in Engelant was», die een ossenhuid met 1000 pond onder zijn bed had. «Dese wart van den doet voerghelopen.» De duivelen zeggen dat hij voor één hellinc van iedere 100 pond vrij kan komen, maar hun hoofdman wil het geld niet afgeven, om er anderen mee te kunnen verderven. De deken verschijnt aan den bisschop en smeekt hem, uit zijn graf in de kerk te mogen worden genomen want de duivelen plagen hem steeds om die begraafplaats; als men hem opgraaft heeft een padde zijn hart verslonden en met de padde wordt hij nu buiten het dorp begraven.

Fal. 100. Van een «sundersche» die tijdens het sermoen wilde biechten en toen de priester haar zeide te wachten, van verdriet

---

1) Een dergelijk exempel in Der Sielen Troest, fol. 110.

2) Een dergelijk exempel in Der Sielen Troest, fol. 157v.

dood bleef. Als de priester de gemeente gelast voor haar te bidden, komt er een stem uit den hemel «gij hebt veeleer haar voorbidding noodig, want zij had berouw.»

Het is hier de plaats om nog een mooi exempel af te schrijven, reeds door DUFLOU en GAILLIARD in hun verslag uit het Eng. hs. 26 [1]) afgedrukt, waar het voorkomt aan het slot van een *Vrage van dat Pater Noster*:

«Ende dijn gebet saltu altoes doen voor dengenen die du genoten heves ende voer allen kersten sielen. Ende alstu gaetste over enige kerchove so sulste unmer gedencken alle kerste sielen ende spreken dan dijn gebet Het was een clerc die hadde van manieren, so wanneer hi over den kerchove ghinc so sprac hi sijn ghebet te troeste alle der sielen die daer begraven waren. Ende het gesciede, doe dese clerc sterf ende men hem groef, doe die priester seide: «Requiescat in pace», so riepen alle die sielen die opten kerchove begraven lagen mit luder stemmen «Amen!».»

Ten slotte heb ik nog te vermelden *Een seer goede leeringhe vanden Pater Noster* door den reeds boven genoemden «meester GODSCHALC ROSEMONDT VAN EINDHOVEN» omstreeks 1520 te Amsterdam gedrukt [2]). Dit «cort beduitsel» beslaat niet meer dan een twintig- of dertigtal octavobladzijden, maar moet genoemd worden, omdat het weer een bewijs is voor de algemeene verbreidheid van het in de *Summe le Roi* zoo zorgvuldig uitgewerkte schema, dat de zeven gebeden met zeven deugden en ondeugden in verband brengt, al is de bewerking van GODSCHALC ROSEMONDT dan ook veel minder «subtiel» en kan ze met de ons reeds bekende in geen vergelijking komen. De gaven van den H. Geest noemt hij niet met name maar hij duidt ze toch aan als middelen om de deugden te verkrijgen. Na den proloog en ieder der zeven gebeden afzonderlijk te hebben uitgelegd komt hij nl. tot het tweede deel van zijn werkje:

«In dit voerscreven heilighe pater noster staen begrepen .VII. peticiën ende middelen die wij bidden om te vercrijghen .VII. sonderlinge doechden teghen die seven hoeftsonden.»

Er volgen zeven korte capita die tot titel dragen: «oetmoedicheit tegen die hoverdie», «charitate teghen die nidicheit», «pacienci teghen die onverduldicheit», «vuericheit teghen die traecheit», «armoede van herten teghen die ghiericheit», «soberheit teghen die gulsicheit», «suverheit teghen die oncuischeit».

Het boekje over het Pater Noster is een vervolg op zijn andere reeds vroeger gedrukte geschriften, zooals op een der laatste pagina's

---

1) Het hs. is van 1465 en bevat een stuk van het Passionael.

2) De Kon. Bibl. bezit een exemplaar (D. K. 14).

wordt meegedeeld: «Van dese voorghenoemde dootlike sonden ende remedien daertseghen ende die maniere om vierichlick ende profitelick te bidden heb ic uwer broederlijcken lieffden wat meer gheruert int ander boeck vander biechten ende in een boecxken van die .VII. bloetstortinghen Cristi Jhesu. Ontfanghet in dancke dese drie boexkens!»

De zeven gaven. Tot slot van onze misschien al te uitvoerige uitweidingen over de catechetische litteratuur hebben we te wijzen op enkele parallellen van het laatste traktaat onzer *Summe*, dat er in zekeren zin het positieve gedeelte van uitmaakt tegenover het negatieve karakter, dat aan de behandeling der zonden eigen is: wordt er dáár slechts de nadruk gelegd op al wat men moet nalaten, traktaat 4 heeft er op gewezen dat «laten ende haten» niet genoeg is, dat men de deugd om haar zelve moet liefhebben, traktaat 5 leerde bidden om de gaven van den H. Geest en traktaat 6 beschrijft in den breede, hoe die gaven de zeven hoofdzonden uitroeien en er deugden voor in de plaats stellen, een voorstelling die, zooals we zullen zien, niet in het bijzonder aan 's Coninx Summe, maar aan de middeneeuwsche theologie in het algemeen eigen is[1]. Het is reeds bekend, dat de theorie van de zeven gaven des H. Geests een belangrijke plaats inneemt in de leeringen van RUUSBROEC[2]; behalve daar vind ik er over gehandeld in een paar sermoenen en bij Dirc van Delf. Uit een *sermoen van Bernardus* is het volgende uittreksel[3]:

«Een sermoen van den seven gaven des hillighen gheestes teghen die seven ondoechden.»

In het algemeen wordt de H. Geest vergeleken bij de wijsheid, «die verwint die quaetheit, als Christus, die cracht ende die wijsheit Godes, Satanam tetredet oder sinen voeten»; meer in het bijzonder volgt dan de uitwerking: «dat die sevenvoldighe gheest ordinierlike voertcomet teghens die seven graden der sunden. Ende ten iersten comet die anxt godes teghens die versumelheit, want daer wordt die siele mede gheslaghen, die beestlicheit wort wal ondersocht, die consciencie wort te recht gheleit, die scadelike slapericheit wort afgheworpen ende die sorchvoldicheit wort anghenomen. Want soe isser ghescreven: die god ontsiet, die en versume niet, mer hij is sorchvoldich in al sinen werken ....» «Teghens dese curioesheit vechtet hartelic die gheest der wetenheit die ons leert dat

---

1) Men zie ook de citaten uit een traktaat, dat in hs. K der Coninx Summe voorkomt, in het hoofdstuk Bibliografie; ze waren te kort om stof voor een afzonderlijke bespreking te leveren.

2) Van den Geesteliken Tabernacule, cap. XXIV—XXXI; uitvoeriger: Van den Rike der Ghelieven, cap. XIII—XXXVI; Chierheit der Geesteliker Brulocht, cap. LXIII—LXIX.

3) Ontleend aan het Haagsche hs. 133 F 27, fol. 33—36.

guede te verkiesen ende dat quade te wraken....» «Teghens die quade begheerte vechtet die stercheit, want der en is anders niet van te comen dan mit groter stercheit....» enz.

«Ende als die boesheit dus mit allen wort verdreven soe regniert die wijsheit, ende als se dus die overhant heeft, soe wort die grote onsalicheit, die die scadelike versumelheit toeghelaten hadde, ende die curioesheit noch qualiker verwecket hadde ende dat onderwinden toeghetoghen hadde ende die begheerlicheit vaste hielt ende die ghewoente noch vaster ghebonden hadde ende dat versmaden godes ghekerkert hadde ende die boesheit gheworghet hadde, van den anxt godes weder verwecket ende vander goddiensticheit guetlike ghetroestet ende die wetenheit onderwijst, watter is ghedaen, ende maket droefheit als oer toehoert, ende stercheit richten op ende die raet ontbinten ende dat verstant leiden uutten kerker ende die wijsheit bereit hem die tafele ende spiset die hongherighen mit saligher spisen.»

Veel grooter overeenkomst met de Coninx Summe biedt hetgeen we vinden in het Winterstuk (Cap. XVII—XIX) van DIRC VAN DELF's *Tafele.* De inhoud der genoemde hoofdstukken geeft dezelfde hoofdverdeeling als frère LAURENT's werk, zender evenwel zoo omvangrijk te zijn en zonder de talrijke excursen die in het laatste worden aangetroffen; trouwens, over de biecht en vooral over de werken van barmhartigheid vindt men elders bij DIRC VAN DFLF nog uitvoeriger traktaten[1]; hij komt echter daarin met de Summe overeen dat hij eerst de drie goddelijke[2]) en de vier «cardinael»-deugden behandelt. Ziehier wat hij onder de laatste verstaat[3]):

«Die heidensche philosophus Aristoteles, meester der natuerliker const, scrivet inden boeck van duechden dat daer sijn vier cardinael duechden ende sijn aldus ghenoemt: justicia, prudencia, fortitudo, temperancia... Ende hiet daerom cardinaelduechden, want gheliken als een duer wendet in carte[4]) der henghelen, daer si in hanghet, also wert alle des menschen duechdlic leven in desen vier duechden ghewendet ende regiert... Dese hieten oec burgherduechden, want si burghers leven scicken, cieren, houden, vorderen, meeren ende eren... menschelike duechden, want si mit menscheliken arbeide werden zuerlick ghewonnen ende niet ghestort, als die godlike duechden...»

---

1) Winterstuk cap. XXVIII—XXX, Zomerstuk cap. XXII—XXVIII.

2) Zie over deze b.v. ook Ruusbroec, van den Geesteliken Tabernacule, cap. XVI, en een hoofdstuk in het Fundament.

3) Hs. V 55.

4) De ijzeren bus waarin de pin van het hengsel draait? Deze beteekenis zou overeenkomen met de door Kiliaen opgegevene, zie Mnl. Wdbk. op kerte. Het woord zal echter gekozen zijn omdat het in klank met cardo overeenkomt.

Het begin van Cap. XIX brengt evenals de *Somme le Roi* [1]) het woord van Jesaia in herinnering, waarin de leer der zeven gaven haar oorsprong schijnt te hebben:

«Des heilighen gheests gaven sijn seven, als ons die propheet Isaias heeft bescreven, dat uut der wortel Yesse soude een roede opgaen ende een bloem opclimmen, daerop soude rusten die heilighe gheest des heren, die gheest der wijsheit ende der verstandenisse, die gheest des raets ende der starcheit, die gheest der consten ende der guedertierenheit ende hem soude vervollen die gheest der vresen gods [2]). Ende hieten daerom des geestes gaven, want si die seven dootlike sonden verdriven, want si die seven natuerlike craften vorderen ende stueren; ende oec want si die seven ouder des menschen opvoeden in wercliken ende in scouweliken leven, als ic al nae segghen sal.

Die eerste gave des heiligen geests is donum timoris, dat is die gave der vresen of des anxtes des heren, ende dese anxt is drierhande: natuerlike anxt, knechtelike anxte ende kintlike anxte. Die natuerlike anxt is een pijn der erfsonden ende wert geboren mitten mensche ende blivet alle tijt sijns levens mit hem, hoe seker dat hi oec wert. Dese anxt heeft alle tijt vrese voer scade sijns levens ende der natueren. Mit dier anxt vreesde Christus te sterven ende scroemde voer den doet. Die knechtlike anxt comt een van liefte sijns selves ghemack, daer hi aen ontsiet pijn ende verdoemnis voor sijn sonden, als een knecht die sinen heer alleen ontsiet om scade of pijn die hi van hem nemen mach; ende want wi alle voor die vierscaer Christi moeten ghepresentiert werden ende loon ontfaen voer die wercken, die wi inden lichaem hebben gedaen, so laetwi die sonden ende dat is een goet beghin der wijsheit. Die kintlike anxt wert ons inghesent vander guetheit des gheeste gods doer een inghesicht sijns minlijcs aensicht in onser sielen gront. Doer den anxt beghint die mensche tontsien, die vrienscap ende heimelike const sijns gods te verliesen. Ende om die te behouden so is hi sorchvoudich ende is voor gode tuchtich mit inhanghen sijnre oghen ende hierom doet hi alleen alle sijn wercken.»

Het meegedeelde is voldoende om te toonen, op welke wijze DIRC VAN DELF zijn stof heeft verwerkt, en wij schenken ten slotte onze aandacht aan een derde geschrift, waarin een behandeling van hetzelfde thema voorkomt. In het *Fundament van der Kerstenre Geloven*, zijn er zelfs twee te onderscheiden: een hoofdstuk «Van den zeven gaven» en een sermoen over dit onderwerp. Het bedoelde hoofdstuk schijnt teruggebracht te kunnen worden tot een mij onbekende Latijnsche bron, die ook Dirc van Delf ten dienste stond, zooals blijkt uit het vol-

---

[1]) Con. S. 304.

[2]) Jesaia XI : I.

gende stuk[3]) waarin men het gespatiëerd gedrukte vergelijke met de aanhaling van zoo even uit de «Tafele»:

«Van den .VII. gaven des heiligen geestes.

Seven sijn gaven des heiligen geestes. Die ierste gave is genoemt een gave ende een geest des anxtes. Met deser gaven wert uut enen mensche gedreven die geest der hoverdiën, want die anxt ende dat ontsien, dat een mensche voer gode heeft ende voer sijn rechtverdicheit, helt[1]) hem daertoe, dat hij die sunden ende quaetheit scuwet ende dat hi hem[2]) daer voer hoet, dat hi ghene dinghen en doet, die tegen god sijn ende tegen sijn gebot, of dat god niet op hem verbolgen en werde ende hem wise totter hellen, als hi dede Lucifer ende sinen gesellen ende Adaem ende Even om huere hoverdie.

Hier is te weten, dat die anxt is sesterhande — Die een anxt is natuerliken ende dese anxt brenget enen mensche daer toe, dat hij vreest ende ontsiet alle dinghen, die hem moegen deren an sinen live, ende dese anxte en brenghet enen mensche noch te loene noch te onloene, want het is natuerlick, dat een mensche ten doet ontsiet ende dingen, die hem deren moegen an sinen live. Ende dese anxt is een pine toecomende vander erfsunden ende desen anxt hadde Christus na sijnre mensheit, want hi duchte voer die pine ende voer den doet, dien hi liden soude.

Die ander anxt is menschelike ende brenget enen mensche daertoe, dat hi liever doetlike sunde doet ende gode eer versaken soude, eer hi hem liet dueden, als sinte Peter dede, doen hi onsen here god missaecte ende dervoer enen valschen eet swoer. Ende dese anxt is een doetlike sunde, omdat een mensche mit desen anxt sijn lichaem mint boven god ende bi wilen brenget dese anxt enen mensche dertoe, dat hi liever dede een lichte of een daglijcse sunde, dan hi hem liet doden of dan hi pine lede. Ende dit gevalt bi wilen, als een mensche om anxtes wille visiert een logen, die niement en deert an ere of aen goede onder bedecte woerden, opdat hi of een ander sijn lijf behoude; ende aldus is die anxt een daglicse sunde of een genedelike sunde geheiten.

Die derde anxt is wereltlic ende dese anxt comt enen mensche aen, als hi meint, dat men hem sijn goet wil ontrecken ende nemen ende dese anxt is een doetlike sunde, wanneer een mensche doetlike sundigen om dat sine te behouden, ende desen anxt hadde coninc Herodes, doe hi die kinder dede doden om ons heren wil, wat hi anxt hadde, dat hi sijn conincrijck quijt soude werden, doe hi hoerde seggen, dat den Ioeden

---

1) Afgeschreven uit hs. V 53 (B der Con. S.) fol. 48.

2) Hs. ende helt.

3) Hs. dat hem.

een nie coninc geboren weer. Desen anxt hebben oeck die ghene, die valsche sweren of moerden om dat hoer te behouden.

Dese vierde anxt is knechtelic ende dese anxt brenget enen mensche daertoe, dat hi die sunden scuwet ende achterlaet om dat ontsich der pinen ofte des scaden, die hi daerom soude liden, dede hi die sunden. Ende aldus soe laten veel luden die sunden om die pine der hellen ende des vegevuers ende doen goede wercken, niet van minnen, mer om dat si[1]) hopen die helle te ontgaen ende loen voer hoer guede wercken te ontfaen. Ende dese anxt heit knechtelike anxt, want die knechten ontsien hueren heren in pinen hoer werck te tide te doen ende dien truweliken te dienen, omdat si genen scade noch pine daerom en liden, dien si liden mochten, weert dat si hoer werck versumeden ende ontrouwe gevonden werden, ende dese anxte is alte malen niet quaet, mer hi en is niet volmaect, want hi en coemt niet uut minnen.

Die vijfte anxt heit timor inicialis, een anxt der beginnender gueder wercken. Dese anxt brenget enen mensche daer toe, dat hi die sunden scuwet, niet alleen om der pinen der hellen of om des vegevuers, mer oeck om die minne, die een mensche heeft tot gode, want hi gode mit sinen wercken niet en wil vertoernen, ende dese anxt en hueret der volmaectheit niet toe, want hi dat ene oge heeft op die pine ende dat ander oge op god, ende die sunden daermede niet en alleen scuwet van minnen, die men tot got heeft, mer oeck om der pinen wille, die die sunden na volgen.

Die seste anxt coemt uut gotliker minnen ende reverencien ende werdicheiden, die een mensch tot (fol. 49) god heeft, ende is genoemt een anxt der kinder ende dese anxt brenget eenen mensche tot enen gotliken leven, want si helt enen mensche daertoe, dat hi die sunden scuwet van rechter minnen, die hi heeft tot gode, gelikerwijs dat een goet kint sinen vader ontsiet ende hem onderdanich [is][2]), want het sinen vader niet en wil vertoernen ende van hem niet gesceiden wesen. Ende dese anxt is een gotlike duecht ende een gave des heiligen geestes ende een beghin der wijsheit, als David spreekt inden salter, want desen anxt doet enen mensche die sunden scuwen ende helt hem daertoe, dat hi hem liever liet doden dan hi dede tegen got ende sijn gebot of enige dingen daer hi gode mede mochte vertoernen. Desen anxt hadde Susanna, want si [verkoes] liever[3]) te sterven dan tegen dat gebot gods te doen.»

In het Fundament leest men «timor inicialis, dat is een anxt der beginnender gueder werken»; zoo moet ook «anxt der kinder» aan

[1]) Hs. omdat hi si.
[2]) Hs. onderdanich want.
[3]) Hs. si liever.

«timor puerilis» beantwoorden, bij Dirc van Delf «kintlike anxt»; dergelijke termen wijzen er op dat beiden een Latijnsch voorbeeld gebruikten. Van Dirc van Delf, die aanzienlijk bekort en weer — evenals bij ieder der tien geboden — drie gevallen onderscheidt, kan men misschien niet meer zeggen dan dat hij de latijnsche termen in het hoofd had; in zijn eigen krachtige taal, waarbij die van het Fundament mat is en saai, zet hij de onderscheidingen uiteen.

In het *Fundament* volgt, zooals gezegd is, een *Sermoen van den zeven Gaven des H. Geestes* [1]), waarin deze, geheel anders dan in wat wij tot dusver lazen, als de bewerkers van zeven vernieuwingen des menschelijken wezens worden voorgesteld, in uitwerking van den tekst:

> «Lieve broeder pijnt u verniet te werden in den geest uws herten ende trecket aen enen nieuwen mensche, die na gode gescapen ende gemaect is»,

welken raad Paulus, door God tot in den derden hemel «opgetogen» geweest zijnde, aan de menschheid gaf, opdat zij het geluk deelachtig zouden worden dat hij daar aanschouwde. Den Latijnschen (of Franschen) oorsprong herkennen we weer onmiddellijk aan de woordspeling op «contritio» ,die in het Dietsch verloren gaat:

> «Want het sijn sommige dingen, die vernijt werden mit vilen, mit scueren, mit wassen ende aldus verniet men sporen ende sweerde, potten, ketelen ende ander vate.... alsoe wort oeck die ziele eens menschen verniet mit rechten rouwe ende mit ware biechte... hiertoe brengt die gave des anxts...»
>
> «Ten anderen male vinden wi een vernijnge inder tijt, want wanneer die winter is geleden ende die koude ende haerdicheit is voerbigecomen, soe beginnet die tijt warm ende suete te werden ende soe spruten die bloemen uut ende die groene blade comen voert uut den bloeme ende die vogele beginnen vrolic te laten ende beginnen te singen....» (die gave der goedertierheit).

Vervolgens komen: de slang, die haar huid vernieuwt, als symbool van de gave der «wetenheit»; het goud, dat zijn glans in den smeltoven herkrijgt, als symbool der «starcheit»; havik en sperwer die «huer vederen werpen om verniet te werden mit nien vederen», als symbool van «godliken raet» en eindelijk ten zesde en zevende:

> «... een vernieuwinge in den ogen des arnts, want wanneer die ogen des arnts verdonckert sijn, soe vliecht hi op tegen die sonne ende helt sijn oge recht in die sonne ende van claerheit der sonnen wort dat sien sijnre ogen claerre dan te voren was ende scarper. Aldus wort oeck die

---

1) Hs. V 53, fol. 49v.

ziel des menschen verniet aen hueren sien, wanneer een mensche sijn herte ende sijn sinne keert vander werelt ende hi mitter begheerten sijns herten overtredt alle vergenclike dinge ende vliget op inden hemel tot gode ende neemt alle sine vroude ende alle sijn genuechte in gode ende in Christo, den sone gods, die is die sonne der gerechticheit ende mitter claerheit sijnre wijsheit alle die werlt verlicht heeft ende comt met dien scouwen ende geesteliken aensien des gotliken lichtes totter kennisse der rechter waerheit... (die gave der wetenheit of verstentenisse).»

«Ten sevenden mael vinden wi een vernieuwinge aen den hirt, want wanneer dat van ouderdom is worden grauwe ende sijn ogen doncker ende sijn hoern van crancheiden niet wel en can gedragen, soe gaet hij tot eenre serpenten ende vecht daertegen ende als hi dat serpent moede heeft gemaect, soe doersteket hi dat mit sinen hoernen ende dodet alsoe ende als hi dat serpent gedoet heeft, soe lecket hi vanden venijnde des serpentes; ende als hi dat fenijn heeft genomen, soe dorstet hem soe seer, dat hi sonder merren loepet totter fonteinen ende drinct ende wanneer hi dan gedronken heeft ende hi daer inder coelt is, soe geeft hi dat fenijn weder over ende soe vallen hem sijn hoerne van sinen hoefde ende sijn ogen werden claer ende aldus wort dat hirt weder ionc. Aldus wort oec die siele eens menschen verniet, wanneer een mensche sijns selves crancheit kent ende mit biechten ende mit rechten rouwe ende mit werken der penitencien desen buesen geest verwint ende van hem drijft ende hi dat fenijn der sunden ende die idelheit der werelt ende die hoerne der wereltliker macht ende der eren ende der rijcheit, daer hi arme lude te voren mede versmade ende verdruckede, van [1] hem werpt, ende neemt weder an hoerne der oetmodicheit, der duechden ende der gueder wercken ende doet uut den ouden rock sijns sundigen levens ende neemt weder an een nieu cleet der onnoeselheit ende der rechter gotliker minne ende versmaet alle genuechte sijns lichaems ende en heeft in genen dingen genuechte alleen dan in god. Dese vernieuwinge maket die heilighe gheest in enen mensche mit ener gaven, die geheiten is een gave der godliker wijsheit.»

Ten slotte volgt de toepassing van dit laatste op Paulus, die voorheen mit «hoernen der wereltliker macht arme lude ende die vriende ons heren plach mede te stoten», doch naderhand «wart een nie mensche ende een lerer ende een prediker der heilige kerstenre geloeven».

Des Coninx Summe. Na lange reizen keeren wij tot *'s Coninx Summe* terug. Evenals van de Fransche *Somme le Roi* hebben we de plaats ervan trachten te bepalen door de beschrijving van het

---

[1]) Hs. ende van.

milieu waarin het werk thuis behoort. We hebben gezien dat ook bij ons de Summe niet eenig was in haar soort; integendeel heeft reeds ons in vele opzichten gebrekkig en onvolledig onderzoek geleerd, welk tal van soortgelijke geschriften onze letterkunde [1]) oplevert; het heeft ons meer gemeenzaam gemaakt met de behandelde onderwerpen en beter in staat gesteld, ons een oordeel over het werk en zijn vertaler te vormen. Uit tallooze, schier letterlijke overeenkomsten tusschen de vele traktaten, hebben we geleerd bij onze beoordeeling het begrip van persoonlijk werk een weinig op zij te zetten, althans het persoonlijke veeleer daarin te zoeken: hoe de eene schrijver den anderen navertelt, en het bezwaar dat er mocht bestaan tegen het toekennen van een hooge waarde aan JAN VAN RODE's vertaling, omdat het slechts een vertaling is, neemt daardoor veel kleiner gewicht aan. In DIRC VAN DELF intusschen leerden wij een schrijver kennen, wiens werk door schoone, grootsche compositie, door zuivere, buigzame taal, door groote bekoorlijkheid een eereplaats in de Dietsche letterkunde dubbel waard is. Maar ook die geheele catechetische litteratuur hebben we, tegen verwachting misschien, leeren waardeeren en er bleek in onze devote litteratuur behalve de mystieken, behalve het geestelijk lied, nog meer te zijn dat mooi is. Welk een diepte dikwijls van gevoel, welk een liefde voor hun geloof, welk een verontwaardiging bij die meest ongenoemde schrijvers, bij die als één ziel hebbende menigte! Hoe welsprekend is toch dat eenvoudige, gewone, kalme Middelnederlandsch, welke fijne verteedering soms, hoe grijpt in weerwil van ons geheel anders denken die taal ons aan, waarin we reeds af en toe den klank van den lateren Statenbijbel meenen te hooren! JAN VAN RODE was die taal volkomen meester: het wil wat zeggen een stuk proza als het volgende zóó het Fransch te hebben nageschreven:

«Daerom en is dit leven niet dan een versceidinghe ende een overlidinghe, ja een alte corten overlidinghe, want al dat leven des menschen, al levede hi oec dusent iaer, ten is niet een moment of een oghenblic tegen dat ewighe leven te tellen dat sonder einde dueren sal, entwer in ewigher vroechden of in ewigher pinen. Dat soude ons menich keiser, hertoghe, coninc ende grave tughen, waert dat wise horen mochten hoe si nu in der hellen gront leggen ende roepen ende criten ende hulen ende screien, hoe si mitten verbornden aensichten uten stinckenden, duusteren, zweveliGhen vlammen ende uten ziedenden ketelen crisen ende segghen: «Wapen! wapen! dat wi ie gheboren worden! Och arm, o wee,

---

[1]) Meermalen is al gewezen op de Latijnsche geschriften, die ook op het gebied der catechese aan de Fransche en Dietsche voorafgingen. Ik herinner hier nog aan het door Moll (kerkg. II^II 275) beschreven Liber Floretus.

o wi ende emmer o wach! Wat baet ons armen onsalighen kattiven nu, dat wi groot, rijc, edel ende machtich onder die menschen gherekent waren, nu sijn wi ewelic ende immermeer in deser pinen! Wi heten der menscen heren ende wi sijn nu des duvels eighen. Al onse weelde is so gheringhe overleden als een wolken, dat mit enen stormenden winde henen iaghet ende als een voghel, die door die lucht vlieghet, want die lucht luket haer weder toe ende men en siet niet slach noch spoor, daer hi ghevloghen hevet. Ons leven is henen ghelopen sonder rusten als een lopende rivier die niet weder en keert. Wi hebben onse tijt snelliker verloren, dan die pijl uut een armborst enwech vloech. Nu worden wi gheboren ende altehant sijn wi doot. Al ons leven en is niet een moment, nu sijn wi in ewigher, eindeloser pinen! Och, al onse vroechde is nu verkeert in screien, wenen ende kermen, al onse blijscap is in ontroesteliker droefnissen ende onvergancliken rouwe. Och ghi berghe ende gi roetsen, wes toefdi, wes verbeidi, dat gi ons arme keitive niet en bevalt? och coemt ende bestort ons alre onsalichste ewighe onsalighen! Och arm och arm, ewicheit sonder einde, wat gruweliker dinc bistu te dencken! Mochten wi onsalighen so veel troestes hebben, dat een steen waer die al aertrijc bedecte ende so dicke dat hi den hemel roerde, ende datter een voghelkijn tot hondert dusent iaren ééns een sticskijn daerof beet also groet als een lijnsaet, als des steens een einde waer, dat dan oee onser pinen een einde waer ende onser martelien — mer neen wi leider, so dese langhe tijt bicant oneindeliken te dencken is, so heeft hi doch een einde, mer onse tijt en heeft nemmermeer einde: als aldus langhe tijt ten einde ghecomen waer so beghint onse pine alre eerst weder op een nuwe! Och rechtvaerdighe strenghe rechter, hoe luttel ende hoe wenich saechstu onse edelheit onse macht aen, doe du totter ewigher verdoemnissen ons veroerdelste! Die tijt dat wi gheboren worden die moet ewelijc vermaledijt sijn!»

Dit sijn die liedekijn ende dit is die sanc, die men inder hellen singhet!» 1)

Eenige bladzijden verder wordt op de geringe waarde van «dit titelic goet: rijcheit van haven, gheluc tot goede ende ander sulc dinc» de nadruk gelegd:

«Want waer dit waerachtich goet gheweset, so had die gheware gods soen onse lieve here Ihesus Christus immer ghec gheweset! Want hi versmade al dit goet, eer ende waerlic ghenoecht, rijcheit ende ghemac, ende leet menich groet ghebrec, menich armoede, menich scande ende menighe pine! — Waer oec dit warachtich goet of salicheit, so waer onse lieve here een die meeste onsalichste gheweest die ie ghewas, want hi en ghebruucte des nie van alder tijt, dat hi op aertrike mensche was.

1) Con. S. 173—175.

Ic en hoerde nie ghesegghen van sijnre groter rijcheit van aertschen goede, van sinen costeliken clederen van flueel [1]) of guldendoec of anders van borduer ghewrocht! Noch anders van sinen rikeliken ghesmide van gordelen of iuwelen, noch van sinen weigheliken heinxten! Mer ic heb seer dicke ghehoert, dat hi bloots hovets ende barvoets ghinc daer hi wesen woude; of dat hi op een eselinne ghereden hevet, daer een ionc esel na liep. Ic en heb oec nie ghehoert van veel ghesindes of eer of hoecheit, die hi hier hadde! Mer ic hebbe dicke ghehoert, dat hi mit sinen lieven iongheren omme ghinc als die alre minste ende die alre oetmoedichste. Ic en hebbe oec nie ghehoert van sinte Peter dat hi hem iet leghe plach te nighen of enighe van sinen anderen iongheren! Mer ic hebbe wel ghehoert dat hi hem allen hoer voeten wasschede ende droechdese weder. Ic en heb oec nie ghehoert dat hi ie gheseide: hoe diendi mi dus qualiken, ghi sout mi nauwe dienen ende verknapen! Mer ic hebbe wel ghehoert dat hi seide: Ic en bin niet ghecomen om ghedient te wesen mer om selve te dienen. — Waer dese werltlike eer, rijcheit of hoecheit waerachtich goet, so is onse lieve heer voerseit immer ontrouwe ende onghenatuert, dat hise sinen liefsten vrienden neemt ende gheeftse sinen vianden. — Is dit warachtich goet, so waren alle die heilighen sot ende alle die grote gheleerde philosophen, die dit goet plaghen te scuwen ende te vlien als stinckende misse of vulnis — Is dit warachtich goet, so lieghet god ende die heilighe scrift, diese bedroch ende idelheit heten ende netten ende seel ende stricken der duvelen, alst inder waerheit sijn» [2]).

JAN VAN RODE heeft zijn best gedaan om de Summe, die «hem dochte also nutten boeck wesen die gaern naden geboden gods leven soude als hi ie gelas» zoo getrouw mogelijk weer te geven, evenwel zonder al te angstvallig woord voor woord te vertalen: «wantmen die francsoise woerde» — zoo zegt hij zelf in zijn voorrede (Con. S. 1—3) — «niet al properliken in duitsche en kan ghesetten also si staen, wantet een ander maniere van spreken heeft dan dat duutsche doet als ghi wel weet, so heb ic onderwilen mere woerde daertoe gheset, onderwilen min, mer ic hope dat ic den sinne ende die grote materie heel ghelaten hebbe». Onze uitgave, waarin de afwijkingen van den Franschen tekst nauwkeurig zullen worden aangegeven, zal bewijzen dat hij daarin geslaagd is; de enkele misvattingen die wij zullen hebben aan te wijzen, zijn bovendien wellicht voor een groot deel aan slordigheid der afschrijvers te wijten, zoowel van die van den Franschen als van den Dietschen tekst; om volkomen zuiver te kunnen oordeelen zou men moeten kunnen beschikken over het oorspronkelijk hand-

1) Hs. tflueel.
2) Con. S. 200—202.

schrift van 1408 zoowel als over het Fransche handschrift dat Jan van Rode ten dienste stond, wat nu eenmaal niet het geval is.

Enkele kleine uitweidingen, die in alle handschriften voorkomen, zijn misschien wel op rekening van den vertaler te stellen. Sommige uitingen van den Franschen schrijver herinnerden hem blijkbaar zóó levendig aan dingen die hij zelf in zijn omgeving had opgemerkt dat hij het niet laten kon een hartig woordje eraan toe te voegen. Zoo vinden we een plaats die op het bijgeloof zijner dagen betrekking heeft; bij frère Laurent niets dan: «comme font les devines et les sorcieres et les carmeresses» maar Jan van Rode voegt eraan toe: «vanden goeden houden of nachtemerien of onghehueren of beelwitten, daer dese oude wive of pleghen te callen, dat si selve wanen, dattet waer is, datse op beseme te mote pleghen te riden te roocgate uut, of dat die witte vive of die varende vrouwen die wiven uten cramen plaghen te leiden» (Con. S. 33). Een enkel maal voert hij een persoon sprekende in en verhoogt de levendigheid van reeds den lang niet saaien stijl: «een nidich mensche, hoert hi iements scade, hi lacht... hi seghet dat hem also leet is, alsof sijn coe twee calver hadde!» (Con. S. 50). — «Die vierde (sonde teghen den H. Geest) is versmadenisse van penitencien, dat een mensche in sijnre herten denct: «Ic en wil dese penitencie niet doen, het is al queteringhe, ic en wil doch die sonden niet laten», of «Wat hevet god mit deser visevasen te doen, mit minen vasten of beden of desghelijcs?» (Con. S. 56) — «Rebelle» lieden: «Wat duvel is dit? wat mach ic gode misdaen hebben? Heb ic teghen die mane ghepist? (167) — «Magret dieus» als die Fransoisen segghen of «Wat duvel is dit» als die Vlaminghen segghen» (162). In 158 wordt een twist beschreven: «apres vienent les maudicions, c'est quant l'un proisme maudist l'autre...» maar Jan van Rode zet erbij: «dan segghen si: Ghi lieghet doer uwes croden soens[1]) hals! — Gi lieghet selve te dwars ende te langhes doer uwen kinnebacken! — Dan ist al: Swighet, god gheve u enen quaden rampe! — Swighet selve, god gheve u tvallend evel! — Soude ic u swighen? ic hinghe u liever! ende veel sulker felre woerden». — De Vlamingen van toen hielden veel van vloeken, als die van nu: «die derde manier (van sweren) is datmen dicke sweret van ghewoenten als dese Westvalinghe of die Vlaminghe of dese Fransoise, die selden woert spreken, si en sweren enen eet of twee daer toe! (153) «Als iement sweert biden creaturen, als biden lichte dat daar scijnt of biden vier dat daer barnt of biden tanden van mi selven, als die Vlaminc seit»[2]). Ook kan Jan van Rode niet nalaten even stil te staan bij de «quade spelen» en «quade ambochten» zijner omgeving, onder de «taerninc

---

1) Vgl. «croden kinderen» («beroerde kerels») Mnl. Wdbk. III 2116.

2) Blijkbaar heidensche herinneringen.

spele» die bij de wet zijn verboden noemt hij: «dobbelen, passen, potreinen, wedden ten meesten oghen, coever di wil, puusten, felen, woertafelen, bellef, angancs of spelen sich voor di of hoe ment noemen mach [1])» (101); hij vertelt dat booze priesters «pleghen wassen kijnderen te kerstenen of molsvoete onder dat corporael bi den heilighen sacramente te legghen» (87) en als de Fransche tekst onder hen die «quade ambachten» uitoefenen rekent «cil heraut et cil campion et moult autres» dan noemt hij van die anderen: «Wilde ridders die met scarpen glaviën in hemde ende in broec riden, of dese cattenbiters, of dese wijnboeven die den harinc om den cuut braden of ghemeen stove te houden of quade herberghe of dobbelscole of quaecscole of der boeven coninc te wesen» enz. (100).

De meeste uitweidingen, in den Dietschen tekst te vinden, zijn hier bijeengeplaatst; in ieder geval genoeg om den aard dier toevoegingen te leeren kennen. Alleen blijven nog een paar plaatsen over, die de bijzondere aandacht waardig zijn: het zijn die, waar over de lollaerden [2]) wordt gesproken en hevig tegen hen wordt uitgevaren. Misschien doet men goed zich te herinneren, dat Bonifacius IX, na ze eerst in bescherming te hebben genomen, in 1396 de bul «ad perpetuam rei memoriam» uitvaardigde, waarin hij de «Beggardi, Lullardi et Zwestriones» aan vervolgingen prijs gaf [3]). Jan van Rode noemt ze eerst in Con. S. 33, waar het Fransch heeft: «comme sont li bougre et li herege et li apostate qui renoient lour foi», het Dietsch: «als die heretici ende die ketters, diemen veel onder lollaerden vijnt», terwijl hs. Q bovendien noemt «dieghene die niet en gheloeven dat onse heere Ihesus Cristus menschelike natuere heeft aengenomen, maer segghen, dat hi hadde een ghevisiert lichame oft als deghene die seiden dat hi mensche was maer gheen god.» De twee volgende plaatsen komen in alle handschriften van den Dietschen tekst voor:

Con. S. 169: «Dese sonde (blasphemie) wort in menigher manieren ghedaen als van den ketteren ende onghelovighe menschen diemen veel onder die lollaerden vonden hevet, die doense willens ende wetens».

Con. S. 236 [4]): «Daerom en is oec niement vrij van geest dan die dese vriheit voerseit hevet, dat is die gracie gods, al wanen dese arme bedroghen lollaerden dat si sonder minne of sonder doechdeliken werken tot deser vriheit comen moghen mit ledicheit hoers moets, so si segghen.

---

1) Over sommige dezer namen van spelen later meer, in het Glossarium.

2) Con. S. 47 wordt gesproken van menschen die uit valsche schaamte niet vroom durven zijn «want die werlike lude segghen souden hi begonne te lollen, hi weer een pilaernbiter of een lollecater (P en D: lollaert)».

3) P. Fredericq, Gesch. der Inquisitie, II blz. 147.

4) Deze passage ontbreekt in hs. P.

Si heten hem selven vri van gheest, als si des quaets gheestes eighen sijn, want si houden somme dese opinie, wanneer si comen sijn in sulker blintheit, dat si gheen consciencie en maken van groten leliken sonden, so dunct hem dat si vri van geest sijn, want si segghen, hoer lichaem doet sijns vleischs lust, mer hoer geest blivet omberoert daerof. Daerom, segghen si, is hoer gheest vri. Dat is een quade lelike duvellike heresie! het is grote scade, datmen dese vule valsche boeven in enighen lande wonen laet die dese onghelovighe opinien ende die valsce secten onder die menschen saeien. Vergave god dat si alle al rede in der hellen gront waren, die in deser valscer gheloven sterven sullen, opdat si niet meer simpelre menschen tot hem en verdoemden, dat ware grote vrome!

Dit sijn des duvels eighen beesten
Al heten si hem selven die vrie gheesten.»

Ik geloof hiermee nagenoeg alles te hebben bijeengebracht wat in ons Dietsch aan den oorspronkelijken tekst is toegevoegd. Het moge weinig zijn en nog minder nieuws bevatten, ook nieuwe getuigenissen van bekende zaken hebben hun waarde. In de beide andere gedeeltelijke vertalingen komen geen inlasschingen voor; die van het Pater Noster afzonderlijk is letterlijk, de andere iets vrijer; een enkele maal geeft onze Fransche tekst wat meer, zooals uit de uitgave zal blijken, of heeft een onduidelijkheid in het schrift van het origineel aanleiding tot een dwaze vertaling gegeven, als 423: «les louve nourrissent les enfans ietes et les defendent des autres bestes», waarvan de vertaler maakt: «die coie voedet die ionghen die wech gheworpen waren ende bescuddense van anderen beesten»!

De twee vertalingen van het vijfde deel der Somme le Roi, de Expositie op het Pater Noster, zijn beide goed, al volgt die van den Utrechtschen Karthuizer het Fransch meer op den voet dan de anonieme Delftsche overzetting. Men vergelijke zelf de drie teksten waarvan ik hier tot slot van dit hoofdstuk een gedeelte laat volgen (Con. S. 268—270):

Miroir du Monde, ed. Chavannes (blz. 250):

«Quant on met un enfant a l'escole, au commencement on li aprent sa Patrenostre. Qui de ceste clergie veut aprendre, deviegne humble comme enfant. Quer a tiex escoliers aprent nostre bon maistre Ihucrist ceste clergie, qui est la plus bele et la plus pourfitable, quant on l'entent et la retient. Quer tel le cuide bien savoir et entandre, qui onques rien sot fors l'escorce par dehors. C'est la leitre qui bonne est; mais poc vaut au regart du noyel qui est par dedans si doux. Elle est molt courte en paroles, et molt longue en sentence; legiere a dire, et suave a entendre. Ceste oroison passe toutes autres en trois choses: en digneté, en brieflé, en pourfitableté. — La digneté en est, en ce que

Dieu le filz la fist a Dieu le Pere. Dieu, le Sainct Esperit, est ce que on y demande. — Il voult qu'ele fust brieve, pour ce que nul est ne s'escusast de ele aprendre, et pour ce que nul ne fust anuié du dire volentiers, et pour monster que Dieu le Pere nos oist molt tost, quant nos le prion de bon cuer, qui n'a cure de longue riote, ne de paroles polies ne rimees. Quer, si come dist Sainct Gregoire, «vraiement orer n'est pas dire beles paroles et polies, de bouche, mais gecter plaintes et profons soupirs de cuer.» La valeur et le profit de ceste oroison est si grant, que ele enclost a brief paroles quenques on puet desirer de cuer, et requerre de bien. C'est que on soit delivré de tous maus, et raempli de tous biens.»

Delftsche druk van 1478:

«Een kint dat men eerst ter scolen set, dat beghinsel sijnre leringhe is: pater noster. Die dan dese clergie wel connen wil, moet hem veroetmoedighen gheliken een kint. Want alsulke scoliers worden gheleert vanden guedertieren meester Jhesu. Dese clergie is die schoenste ende oerbaerlicste die wesen mach, diese wel verstaet ende onthout; mer zommighe wanense wel verstaen ende connen, dier nie woert of en conden anders dan naden loep vander littere van buiten, dat nochtan guet is, mer luttel ist waert, ten si mit aendacht van binnen.

Dese lesse is cort van woerden, lanc inder sentencien ende inder glosen; lichtelic te segghen, mer subtijlic te verstaen. Dit ghebet bovengaet allen ghebeden anders in waerdicheden, in cortheden ende in oerbaerlicheden. Die waerdicheit is, dattet die zoen Gods ghedaen heeft tot God den Vader Het is die sprake Gods met den heiligen geest[1]). Het is cort omdat hem niemant ontsculdighen en sal te leren ende om dattet niemant

Utrechtsche vertaling:

«Honeer men een kint ter scolen set, ten eersten so leermen hem sijn pater noster. Soe wie van deser clergien weten wil, die moet oetmoedich sijn als een kint, want alzulcdanige scoliers leert onse goede meester Jhesus Christus van deser clergien die scoenre ende nutter is den menschen, dan enige ander const, wijsheit, die inder tijt is ja die ze wel onthouden ende te recht verstaen. Menich mensch waent dese const die int pater noster besloten is, wel weten ende verstaen, die dair nie niet van gesmaect en hevet dan den bast van buten, dats te weten die letter, die guet is, mar luttel te achten is bi gelikenisse der onbegripeliker zueticheit der corlen die onder der letter als onder enen bast verborgen is.

Dit gebet is zeer cort van woerden, mar lanc van sinne; licht te seggen, mar subtijl te verstaen. Dit gebet bovengaet allen anderen gebeden in dreen dingen: in weerdicheit, in cortheit, in oirberlicheit. Die weerdicheit mercmen dair in dat die enige gods soen dit gebet

[1]) Fout van den vertaler.

verdrieten en sal dicke te lesen ende gaern, want God die Vader hoert ons haestelic als wi hem mit gueder herten bidden, ende hem en behaghet niet veelheit der woerden noch scone rijmen, want sinte Gregorius seit: Voerwaer dat bidden en leit niet in dat schone spreken noch in popelinge der woerden mitten monde, mer in weninge ende in uutstortinge der tranen uut gueder herten. Dit gebet is oec oerbaerlic, wantet besluit mit corten woerden al dat des menschen herte goets bidden mach, dat is dat een verlost werde van allen quade ende vervolt mit allen goede».

zelve maecte en gesproken heeft tot sinen hemelschen Vader. Om ons te leren bidden ende te verwerven den heiligen geest om onser ewigher salicheit die dat guet dat wi begeren ende dair wi om bidden, wanneer wi onse pater noster mit inniger gerten spreken. Onse here die woude dattet cort soude wesen, op dat hem niemant en mocht ontsculdigen van zwaerheit te leren, ende oic dair om dat er niemant verdriet in hebben en soude, veel ende dickwijl te spreken ende sonderlinge te bewisen dat die hemelsche Vader lichtelic ende sonder vertrech onse gebet verhoirt, wanneer wi hem bidden mit gueder herten. Want lancheit ende cierheit der woorden in onse gebeden en ziet God niet an mar alle herten kennet hi. Berou, vuerige minne ende oitmodicheit des herten, daert gebet (is) ons monts sijn oirspronc uut heeft, ziet God an, gelike ons sinte Gregorius leert hier wel om betamelic spreect God doir den propheet Isaias aldus: Op wien sal mijn geest rusten dan opten genen die oitmodich ende vreedsam ende bevende voor mijn sermoen? [1]) Oirbaerlicheit ende nutscap des gebeeds is so groot, datter mit corten woorden in beslooten sijn alle goeden diemen mit herten peinsen of begeren mach. Dats verlossinge van allen quaden, vervullinge van goeden».

---

1) Toevoeging van den vertaler?

IX.

BIBLIOGRAFIE.

Beschrijving der Handschriften. A. Het hs., dat wij A noemen, wordt in den geschreven catalogus der Kon. Bibl. aldus aangeduid: «O18 (K 18) Codex membraneus in quarto foliarum 114 anno 1437 perspicue scriptus in duabus columnis lineis stilo ductis literis initialibus alterius vicibus caeruleis et rubris una majuscula ornata ligatura pergamena recentiore. In fine codicis: Hier eindet des coninx summe ghemaket van enen groten clerc vander prediker orde. — Dit boec wort gheëindet int iaer ons heren dusent vierhondert ende .XXXVII. op sunte Benedictus dach. — Och merket wel, wat in dit boec staet. — Annotatio manu saec .XIX. scripta codici praefixa est. Cat. Schinkel n⁰. 48. Collectio Bogaers». De «annotatio» is van de hand van BOGAERS en geeft een korte aanwijzing van schrijver en vertaler. Bovendien vindt men met potlood voorin geschreven: «voor *f* 15 verkocht in auctie A. D. Schinkel n⁰. 48»; toen van Vloten het hs. gebruikte was het nog in het bezit van den heer Schinkel [1] († 1864).

De eigenlijke tekst begint blz. 1: «Sonderlinghe lieve ende seer gheminde neve» en eindigt blz. 227: «als die alre wijste gaerdinier of hofman, die is als ic voor gheseit hebbe. Amen.» Voor de spelling enz. zie men Hoofdstuk X.

B. (Koninkl. Bibl. V 53). Dit handschrift wordt genoemd in «De Oranje Nassau-boekerij en de Oranjepenningen in de Koninklijke Bibliotheek, 1898», onder n⁰. 10; het bestaat uit twee boeken, die samen in één houten met bruin leder overtrokken band van omstreeks 1500 zijn gebonden. Het hs. heeft voorin de aanteekening: «Dit boeck horet zo Iohan greve zo Nassau zo Vianden und Mari van Loen sijne huisfrauwen». Hetzelfde staat op fol. 101ʳ en 215ʳ, en het behoorde dus tot de boekerij van Johan IV graaf van Nassau, heer van Breda, Vianden enz. (1410—1475) en zijne gemalin Maria van Loon, (1424—1502). Het eerste stuk eindigt met den aangehaalden fol. 101, alwaar: «MCCCCLV finito libro sit laus et gloria Xpo», en is geheel met dezelfde hand geschreven op perkament; het tweede stuk is blijkens het schrift van lateren datum en bevat de Dietsche vertaling van Suso's Horologium. — Over Johan IV, den zoon van Engelbert I

[1]) Ned. Pr. 151.

en Johanna van Polanen, en zijn boekerij, waartoe ook het bekende Haagsche liederhandschrift behoorde, raadplege men het proefschrift van dr. J. A. Nijland.

Het eerste stuk is een groote verzameling van stichtelijke traktaten, preeken enz., duidelijk geschreven in twee kolommen. Men vindt er:

Fol. 1—37: *Des Coninx Summe*, zonder titel of opschrift, maar aanvangende: «Sonderlinghe lieve ende seer gheminde neve», eindigende fol. 37ʳ «opdat si die vrucht des levens moghen draghen».

Fol. 37ᵛ: *De zeven Sacramenten.* Anderhalf folio zijn volgeschreven over het eerste en tweede sacrament. «Dat derde sacrament heit penitencie ende dit sacramente is een nieuw ende een ander dope. Het is die ander tafel daer wi mede verlost werden uut der zee der sunden. Want die heilige doepe is die ierste tafele daer wij....» Midden op de bladzijde breekt dit af en wordt een nieuw hoofdstuk begonnen.

Fol. 39ʳ—68ʳ bevat door elkaar het grootste gedeelte van het in hoofdstuk VIII besproken *Fundament van der Kerstenre Gheloven*, en schijnt zeer nauw verwant aan hs. X52:

Fol. 39ʳ: «Die V sinne». Fol. 39ᵛ: «Seven werken der ontfermherticheit.» «Die XII punten van den gelove» enz. Fol. 40ᵛ: «Die XII rade gods die boven den geboden gaen, want die geboden gods houden enen mensche van sunden, mer die rade gods brengen enen menschen tot enen seligen geesteliken leven». Fol. 43ʳ: «Lieve vriendinne wilt weten dat summige sunden sijn daer men mede sundighet in den heilighen geest..» Fol. 43: «Drie punten sijn daer die heilige kersten gelove op gesticht ende gefundeert is» (12 art., 10 geb., 7 hoofdz.; er volgt echter slechts een uiteenzetting der 12 artikelen). Fol. 45ᵛ: «Dit boeck is een fundament vander kerstenre geloeve. Ende is vergadert uut conpendium theologie. Ende uut summa viciorum ende virtutum. Ende uut paus Innocentius sermonen». Fol. 46ʳ: «Vierderhande is gracie gods..» Fol. 47ʳ: «Van den seven duechden». Fol. 48ʳ: «Vanden .VII. gaven des heiligen geestes». Fol. 49ᵛ: «Dit is een sermoen vanden .VII. gaven». Fol. 52: «Een sermoen vanden achte salicheiden». Fol. 56ᵛ: «Hierna volghet vanden .VII. sacramenten». Fol. 64ᵛ: «Dit vander biecht». Fol. 66: «Van den vijf sinnen».

Aan het slot een versje, dat ook in X 52 staat en wijd verspreid schijnt te zijn geweest, althans ik zag een Middelnederduitsche redaktie bij Borchling, *Mnd. Hss.*, blz. 130:

«Vijf dingen sijn alle guet
Hij is selich diese doet:
Dierst is tijt verliesen selden,
Dander is laten weder scelden,
Tderde minnen dermen lede doet,

Tvierde in bedroefnis sachten moet,
Tvijfde verdult in versmaetheid;
Dese vive heiten volmaectheit».

Fol. 68r. «Uten boec *van ons heren levene*, overgheset van latijn in duits.

Fol. 76r. «Uutten boeke der *vier oeffeningen*.

Fol. 76v. «Dit *sermoen* predikte die leermeester van Straesborch [1]).

Fol. 77. «Hier begint dat boeck *vanden drie mijlen* [2]).

Fol. 84. «Hierna volget *die bedudenis des pater nosters* in duitsche [3]).

Fol. 89. «Van der helscher pinen.

Fol. 90v. «Nota. Gebet sonder innicheit is al verloren arbeit. Jhesus Cristus onse lieve behouder sprect...

Fol. 90v. «Van vier inwendige oeffeninge der zielen.

Fol. 101r. «MCCCCLV finito libro sit laus et gloria cristo. Dit boee hoert zo greve Johan zo nassou zo vianden en sijnre huisvrouwen Marie van Loen».

H. Het Hamburgsche hs., berustende op de Stadtbibliothek (Ms. theol. N⁰. 1001), wordt beschreven (als Hamb. Varia Lingua Sax. 140) door GEFFCKEN t. a. p. als hs. in folio uit de Wolffsche Bibl., 346 bladzijden, bevattende: blz. 1—154 een mnl. vertaling der vier evangeliën; blz. 155—203 «Cordiale, vanden vier utersten dinghen»; blz. 205—278 «Boeck der heiligher drie coninghen». Alle drie ongedateerd, zeer goed geschreven door dezelfde hand, in twee kolommen. Daarop volgt, eveneens zeer duidelijk, door een oudere hand (die echter ongetwijfeld jonger is dan A; tweede helft 15de eeuw), blz. 279 «Hier beghint een seer merkelijc boeck dat ist gheheten *des Coninx Summe*. Ende leert utermaten wel. Sonderlinghe lieve...» blz. 356; «als die alre wijste gaerdinierster of hofman die is als ic voerseit hebbe. Amen. Hier eindet des coninx summe ghemaect van enen groten clerc vander prediker oerde.» Een latere hand schreef daarachter: 1408, welk jaartal natuurlijk aan de inleiding is ontleend.

M. Het handschrift, dat thans berust in het Museum Meermanno—Westhreenianum (N⁰. 56), wordt genoemd door VAN VLOTEN, *Ned. Pr.* blz. 151, maar ook reeds door LELONG, wien het heeft toebehoord. Het is in twee kolommen, goed geschreven op

---

1) Vgl. Vad. Museum II 215: «Dit sermoen predekte de Leermeester van Straesborch ter capittelen ten Predekeren te Lovene», uitgegeven naar het Hulthemsche hs. (XIV). Leermeester zal wel leesmeester (lector) moeten zijn.

2) Zie boven blz. 86.

3) Zie boven blz. 171.

papier, maar de inkt is hier en daar nog al verbleekt; de afmetingen zijn 178 × 121 mM. Op het schutblad: «Dit boeck is geschreven in het jaar ons Heeren duisent driehondert en acht en hebbe het laten verbinden 1635. 9 Mar». Van een latere notitie, door een lateren eigenaar dan Lelong (naar wien verwezen wordt) is boven reeds gesproken, terwijl eveneens is gewezen op het onjuiste jaartal. Het schrift is dat van 't laatste kwart der 15de eeuw. Het hs. bevat:

Fol. 1r—91r. *Des Coninx Summe.* Inc.: «Hier beghint een seer nut boec dat gheheten is des conincs somme ende beghint aldus in onsen duutschen. Amen. Sonderlinghe lieve ende gheminde...» Fin.: «als die alre wijste gaerdinier of hofman die is als ic voor gheseit hebbe. God si gheloeft. Amen.» Fol. 91r «*Hoe goet een paternoster is*»; fol. 92r. «Du selste dijn paternoster spreke mit innicheit so is beter één dan dusent sonder innicheit;» fol. 94r. »Dit is die legende van Margareta»; fol. 96v. «Van die 11000 maechden»; fol. 101r. «Een legende van Sinte Cecilia (Celia was een vorbarighe maghet)»; fol. 106v. «Dit is Sinte Katherinen legende»; fol. 114v. «Sinte Ambrosius een dienre ende een knecht Cristi»; fol. 121. Maria Magdalena; fol. 130v. Sinte Elisabeth; fol. 146r «Een exempel. Het was een wijf die Heligeridis hiet die een jaer al blint was ende si bat S. Elisabeth..» «Het was een wijf die Tigride hiet...» fol. 146v. «Hoert hoe minlike die suete here Jhesus Cristus totter doot ghecomen is. Ende wien daertoe gebrocht heeft»; fol. 148v. «Van Sinte Alexius»; 153 blank; fol. 154—204. «Dat boeck van vier oefeninghe» (vgl. B. fol. 90).

Fol. 91r is boven besproken; fol. 92—94 zijn ontleend aan de eveneens besproken »Sielen Troest» 1).

G. Het Groenendaalsche hs. berust in de Koninkl. Bibl. te Brussel en wordt in den catalogus opgegeven als «N⁰. 2883, Livre ascétique. Dat eerste gebod dat God. Flamande XV$\frac{1}{3}$.» Het is een handschrift op perkament, 158 × 120 mM. zeer duidelijk geschreven, met roode en blauwe initialen, gepagineerd door den afschrijver (fol. 5=fol. I), gebonden in houten band met bruin leer overtrokken (15e E.). Fol. 2v. «Dit boeck hoort toe den Clooster van Gruenendale in Zonien gheleghen», fol. 3r onderaan: «Gruenendale», fol. CXI met jongere hand: «Desen boeck hoort toe den leecken broeders inden reefter es geteeckent met de letter 9.» In de Bibliotheca Belgica Manuscripta wordt onder de boeken van Groenendael de Coninx Summe niet genoemd. Blijkens het stempel R. F. behoorde het in den revolutietijd aan een openbare bibliotheek.

Fol. 3r. «Prologus op de tafele. Ende vien dit boec gemaect was. — Lieve ende geminde bruedere in....» Tafele. Fol. 4r. onderaan:

---

1) Zie boven blz. 166 enz.

«Hierna begint des *Conijnx Summe* dat voer den conijnc Philips van Vrankrike in Walsche gemaect was.» Fol. Ir (mooie initiaal in drie kleuren): »Dat ierste gebod gods.» Het slot op fol. CXXII is als van A: «die de alre wijste gaerdineerre of hofman is als ic voerseet hebbe. Deo gracias.» Folio CXXII—CXL eenige stichtelijke traktaten en enkele rijmen. Fol. CXXIVv: «Deerste prior van Gruenendale seit inden boeke vanden sacramente».

Fol. CXXV: «Altoes des avonts, als gi voer u bedde comt, eest dat ghijs stude hebt so seldi overlesen drie boexkene ende die seldi altoes met u dragen... Dat ierste boexken is out leelic ende onreyne met swerten atramente gescreven. Dat ander is wit ende gracioes met roeden bloede gescreven. Dat derde is blaeu ende groene al bescreven met finen goude....». Folio CXXXv: «Merct wel dit is een cortte oefeninge om den mensch sijn herte dagelijx in goeden gedachten te houdene. Ende ierst dat prologus. Allen die werelt is in eenen quaden graet. Dat is in een vier...» «Watmen des sondaechs dinken sal...» enz. Fol. 125—130 is uit Ruusbroec's «Tractaet van seven sloten», zie v. Otterloo, blz. 169.

K. Koninkl. Bibl. te Brussel n0. 2079. Een handschrift op papier, zeer duidelijk en netjes geschreven door een hand van de tweede helft der 15de eeuw, tegen 1500. Op een mede ingebonden perkamenten omslag: «Somme le roye in duitsche des conincks somme». Op een volgend perkamenten blad: «Dit boeck hoert toe den godshuisse van beddeleem den vor die leeke broedren. — Dat sijn die X ghebode ende ander gode leeringhe». Het bestaat uit 123 folio's, genummerd door den oorspronkelijken afschrijver, iedere blz. telt 29 regels, is niet in kolommen verdeeld. Enkele (kleine) roode initialen en roode onderstreepingen. De afmetingen zijn 18 × 216 mM. De tekst: fol. I zonder opschrift: «Sonderlinge lieve...»; fol. XCVIIIv: «....dootliken hoofdsonden daer wij hiervoir van gehoirt hebben», zonder explicit; fol. XCIXr: «Die zeven beden des paternosters beginnen aldus: Pater.... Ende is te zeggen in duutsche Vader onse.... Om dit punt te bet te verstaen zo zellen wij weeten....»; fol. CIv: «Nu willen wij voirt spreken vanden .VII. gaven des heiligen geests. Ende vanden wercken, die die heilige geest in den mensch werct, dair hij in coomt. Om deze zeven gaven te leren kennen ende verstaen so zullen wij weeten, dat die boze geest mit zeven dootzonden eenen mensch aenvecht ende trecten van gode ende brengten toter ewiger verdoemenisse ende die heilige geest wederstaet ende verdrivet die zonden mit zeven gaven der duechden ende brengten weder tot god.....»; fol. CXIv: «Aldus hebben wij nu alle die .VII. duechden der .VII. salicheden mit horen punten gehoirt. Dair wij mede uutroden uut den gaerde ons herten die zeven dootlike hooftzonden mit allen horen wortelen tacken

ende bladen. Nu laet ons voirt horen die achtende duecht ende tslot ... verduldicheit...»; fol. CXII[r]: «Nu ziin noch .VII. duechden, die een mensch over hem moet hebben... ende zijn die eerste drie dair of genoemt godlike doechden ende die ander vier ziin genoemd cardinael duechden..»; fol. CXV[r]: «Nu willen wii voirt spreken van .XII. punten die onse Lieve here ons raedt te doen. Mer hij en gebiedse allen menschen niet te doen... willige armoede...»; fol. CXIX: «die tiende raet ons heren is dat wij die dingen die wij van god predicken ende leren zelve mitten wercken sullen volbrengen ende beleven...»; fol. CXXI[v]: «correptio amicabilis ende is te verstaen, dat wij onse evenkersten mit minnen zullen berespen ende bescelden....»; fol. CXXII[v]: «Nu is te weten, dat die duechden die cardinaels duechden hieten, enen mensch leren, hoe hij een werckende leven leiden zal ende hoe hii zinen even mensch uut godliker minnen hulp ende troost doen zal. Ende die drie godlike duechden leren enen mensch hoe hii een bescouwende leven leiden zal ende hoe hii god zal dancken, loven, dienen en minnen. (CXXIII) Desgelijcx doen oic die gaven des heiligen geests ende die duechden der achte zalicheden leren van beiden, als hoe een mensch hem sal hebben tot god ende tot sinen evenmensch...»

P. N⁰. 31 der «Manuscrits Néerlandais de la Bibliothèque Nationale» wordt beschreven in den catalogus dier verzameling door G. Huet. Het is geschreven op perkament en papier, telt 168 folio's van 182 × 135 mM. en behoort reeds lang aan de Parijsche boekerij (ancien fonds français $\frac{8176}{2}$), daar het reeds genoemd wordt bij Quétif en Echard. Het hs. bestaat uit twee gedeelten: fol. 1—72[v]: de *Coninx Summe*; fol. 73[r]: het *Schaakspel*, waaraan 't einde ontbreekt en dat ook een lacune heeft tusschen ff. 80 en 81; het begin «siet an die scepen formen» komt met de beide Haagsche hss. overeen.

Fol. 1[r]: «Dit boec is gheheten die conincs somme. Sonderlinghe lieve ende gheminde....»; fol. 68[v]: «als die alre wijste gaerdinier of hofman, die is als ic voerseit hebbe. Vanden paternoster, hoe nut dat is. (fol. 69) Onder alle die ghebede, die vanden heilighen ghemaect sijn....»[1]); fol. 72[v]: «..... want hinderstu een paternoster dat en moechstu nimmermeer verghelden. Hier eyndet die conincs somme god sie ghebenedijt in ewicheit amen. Biddet doch voer den scriver om godes wille».

Q. Het tweede handschrift der Bibliothèqne Nationale werd aangekocht in 1886 en beschreven door G. Huet op n⁰. 109. Het is even als 't vorige uit de 15e eeuw afkomstig, is duidelijk geschreven

---

1) Uit het Fundament vander Kerstenre Geloven, zie boven blz. 167.

op perkament, telt 3 ff. (A—C) + 93 ff. (1—93), en heeft tot afmetingen 200 × 135 mM. Folio A^r: «Hier beghint die tafele van desen boecke». Tafele. Fol. 1^r: Hier beghint des *Coninx Summe.* Die prologhe. Sonderlinghe lieve...»; fol. 93^v: «... opdat si de vrucht des levens moghen draghen. Deo gratias».

I. Het handschrift n^0. 19549 der Kon. Bibl. te Brussel, waarop mijn aandacht werd gevestigd door De Vooys, is mij niet onder de oogen geweest doch ziehier wat mij door de vriendelijke mededeeling van den bibliothecaris J. van der Gheyn ervan bekend is geworden: Het is geschreven in het begin der 15^e eeuw, door een vrouw (fol. 140 leest men: «Een ave maria voer die scrijfster om die mijnne Jhesu») en bevat geen de minste aanwijzing dat het gedeelte van fol. 115^v tot fol. 137^v aan de Coninx Summe werd ontleend. Men berkent deze echter onmiddellijk uit de volgende plaatsen:

Fol. 115: Inc. *Van Hoverdie.* Dle eerste hooftsunde is hoverdie, dat is een sunde dat een mensch hoechmoedich is en opblasende, dat hi hem selven groot hout ende begheert hoghe dinghen ende wil hi van der ander luden gherekent ende gheëert te werden teghen die eer Gods. hi is wiis in sinen oghen, hi is onseggheliic. hieruut comen seven principael sundon.

Fol. 128: *Van Oncuisheit.* Die seste hoeft sunde is oncuisheit. Van deser sunde becoert die duvel in ses manieren. Eerst is dwaeseliken aenzien, dan in dwaeselike toespreken, dan in geckeliken aentasten, dan in geckeliken ghiften te gheven ende te neme, dan in ghecken hantieringhe als cussen ende des ghelijcs, ende dan comet totter daet. dese sunden geschieden in der herten ende in den lichaem.

Fol. 137: Denn. Dese doen teghen dat ghebot want al dese tien gheboden sel een mensche hem ondersoeken ende van elcke punt bi sonderlinge ondertasten of hi daer schuldich in is ende biechten dat int berou ende opset dat te beteren.

Deze slotregels zijn die van een hoofdstuk over de tien geboden dat volgens den heer De Vooys op het hoofdstuk der 7 doodzonden volgt en ook overeenkomst vertoont met de Coninx Summe; de slotregels komen echter niet overeen. Evenwel wijkt ook 't begin van hoverdie aanmerkelijk af, en de schrijfster schijnt den tekst te hebben omgewerkt en verkort, misschien wat gemoderniseerd.

U. Koninkl. Bibl. te 's-Gravenhage, 36 M (I D 6). Dit van prof. Moll afkomstige handschrift op papier in twee kolommen beschreven (behalve bl. 21—41; de gedeelten 1—20, 21—41, 43—75 zijn van verschillende handen; de band lijkt van de 18^e eeuw) wordt op het schutblad door hemzelf beschreven als volgt: «Hs. van de 15^e eeuw, afkomstig uit het klooster te Heusden (3de orde van Franc.)

in 1855 door mij aangekocht op de publieke verkooping der boeken van het convent, bij M. Nijhoff. (Ondert.:) W. Moll.

Blz. 1—20. «Eene compilatie als tractaat over sommige deugden (ootmoedigheid enz.) en ondeugden (traecheit, suspicie). Ruisbroec's Boec van XII dogheden (uitg. David III) veel gebruikt, zijn naam genoemd blz. 5.

21—41: Hugo de St. Victore. Van dien onderpant der sielen.

43—57: Dat paternoster in duutsce. Volgens naschrift op bl. 57 door een karthuizer van Utrecht vertolkt «uuten Walsche» uit de Somme le Roi Philips, derhalve niet uit 's konings somme van Jan van Rode te Zeelhem overgenomen.

57—60: Pater noster mit een corte glose, door denzelfden karthuizer gecompileerd en vertolkt «uter heyligher scriften» (= kerkvaders) «uuten Latijn».

60—62: Ave Maria met «corte glose» van denzelfden karthuizer.

62—63: Verklaring van de namen Jezus Christus; 63—75: Een scoen zuverlike lezinge, varia, meestal leeringen der kerkvaders. — Over het klooster te Heusden, dat Lat. school werd, zie Oudh. van 's-Hertogenb. 669».

Tot zoover de beschrijving van Moll. Over het handschrift heb ik boven gehandeld, zie Hst. VII.

Beschrijving der Drukken. D. Delft 1478. Zie CAMPBELL, 1627. Folio 2r inc.: «Her beghint een boec datmen hiet summe le roy of des conincs summe. Ende leert hoe datmen die sonden biechten ende beteren sal.» Expl. fol. 199 v. op 't midden: «Hier gaet uut dat boexkijn datmen heet. Somme le Roy. of des conincx somme. Ende wordt gheeyndt ende voldaen in die printe te delf in hollant, dat iaer ons heren duysent vierhondert acht ende tseventich, den vier en twintichsten dacht der maent aprilis, dat was sdaiechs (sic) zal sinte iorijs dach. Ridder ender martelaer.'' 4⁰.

Het goed bewaard gebleven exemplaar der Kon. Bill. bevat op de schutbladen eenige aanteekeningen: van een 15e eeuwsche hand «stem dit boec hoert toe Stijn meester Jans dochter een arme dienstmaecht Cristi bid voer haer»; van een latere hand: «Item dit boeck hoirt toe dat convent van Betaniën in Amsterdam.» Veertig jaar geleden behoorde het aan den heer J. ENSCHEDE, die eigenhandig er op aanteekende: «Dit boek is gedrukt te Delft door Jacob Jacobszoens en Mauritius Yemantszoon van Middelburgh met dezelfde letteren, waarmede 1477 de Bijbel door hem is afgedrukt, ook zijn dezelfde wapenschildjes hier agter gedrukt, die agter den Bijbel staan. Ik heb deeze letteren tegen die van den Bijbel 1477 vergeleken en egaal en dezelfde bevonden. J. E.» — Eindelijk de handteekening van A. Bogaers, die het kocht op de auctie Enschede in 1867.

Het exemplaar van de Maatsch. v. d. Ned. Letterk. te Leiden (1023 E 5), waarin het eerste blad ontbreekt, maar door een 16e eeuwsche hand is bijgeschreven, behoorde aan B. Huydecoper, die er sommige woorden onderstreepte en in margine naschreef.

Hasselt 1481. Zie CAMPBELL, 1628. Folio 1v: «Hier beghint een boeck datmen noemt Summe le Roy of des conincs summe. Ende leert hoe dat men de sunden bijechten ende beteren sal. (S)underlinge leve neve in xristo ...»; folio 227v: «heilighe gheest. Amen. Deo Gracias God sy ghelovet. Hier geet uut dat boeck datmen noemt || Somme le Roy. Of des coninx somme ||. Ende woert vollen brocht te hasselt. Inden || stichte van utrecht. Ter eren Gods ende || sijnre ghebenedider moeder marien. In den iare doe men screef na gods gheboerte || Dusent veerhondert ende een en tachten||tich. Des achtentwintichsten daghes van || October. Op sunte Simon ende Juden avont || der hiligher apostolen || P. B.» (= Pergrinus Barmentlo, Campbell). 4o.

Campbell kende een exemplaar, dat deel uitmaakte van de verzameling van den heer Vergauwen te Gent. De mij toegekomen beschrijving van een in 1875 door de University Library te Cambridge aangekocht exemplaar komt met de bovenstaande volkomen overeen.

Delft 1482. Zie CAMPBELL (3de Supplement p. 25, 1629. Folio 1r: «Hier beghint een boec datmen hiet summe le roi Of des conincs summe. Ende leert hoedatmen die sonden biechten ende beteren sal. (S)onderlinghe lieve ende seer gheminde neve in xpo. ihu. Want ic...» folio 200r: «... leven ende ewighen vrede is. Amen. Hier voleynt dat boec datmen hiet Summe le roy of des conincs summe. Ende is gheprint te Delff in Hollant. Int iaer ons heren .MCCCC. en .LXXXII. opten .XIIIJ. dach van december». Hierop volgt het merk van den drukker (Jacob Jacobszoon van der Meer) en in groote letters, in twee regels: «Danc ende lof si onsen here». 4o.

Het exemplaar der Kon. Bibl. is ook voor ons nog een unicum. Het kwam volgens Campbell achtereenvolgens voor op de aucties van Lammens I 56, B. Verhelst te Gent 1868 no. 114 en Spas, Antwerpen 1889, waar het voor de Kon. Bibl. werd aangekocht.

Haarlem, 1484. Zie CAMPBELL, 1630. Folio 2r: «Hier beghint een bouc datmen hiet summe le roy of des conincs summe. Ende leert hoe datmen die sonden biechten ende beteren sal»; fol. 199v: «Hier voleyndt het boeck datmen hiet summe le roy of des conincs summe. En is gheprint tot Haerlem in Hollant. Int iaer ons heeren .MCCCC. ende .LXXXIIII. Opten lesten dach van meye.» Folio 200r een xylografie, het merk van den drukker: Jacob Bellaert. 4o. — Het exemplaar der Prov. Bibl. van Friesland heeft die xylografie

fol. 1r, blijkbaar een vergissing van den binder. — Aan het Münchener exemplaar ontbreekt het eerste blad.

[Antwerpen 1485. Zie CAMPBELL, 1631, waar wordt betoogd dat deze druk niet bestaat. Ze werd beschreven door den heer M. Mertens, Bibliotheca Antwerpiensis I, 494. De geciteerde beginregels zijn die van den Haarlemschen druk van 1484, en de slotregels: «Dit boeck is voleyndet in die vermaerde coopstadt die stadt van Antwerpen. Int iaer .MCCCC. ende .LXXXV. den .IX. dach in Julio. bij mij Gheraert leeu» zijn die van «Die Passie ende dat liden ons Heeren Jhesu Christi», op grond waarvan Campbell meent dat de twee werken bij elkaar ingebonden waren. Op onze circulaires kwam trouwens geen enkel bericht omtrent het voorkomen van dezen druk voor, die echter door Te Winkel, blz. 563 (noot) wordt genoemd.]

Leiden 1504. Het bestaan van dezen druk «Gheprint tot Leyden in Hollant, bi mi Jan Severtz. 1504, 4⁰, werd mij het eerst bekend uit een schrijven van den heer ARNOLD te Gent; hij wordt genoemd in: Fred. Muller, Catalogus van oude godgeleerde werken, Amsterdam 1857, n⁰. 273, en in F. Heussner, Catalogue, Bruxelles 1864, n⁰. 41. — Een exemplaar intusschen is in het bezit der Kon. Bibl. te Den Haag. Iets minderdan de helft van het titelblad wordt ingenomen door den titel zelf, met groote letters: «Somma le‖Roy. — Des co‖nincx somme.» Daaronder een houtsnede, Johannes met het zevenhoofdig monster voorstellende. De keerzijde wit. Op het volgende blad begint bovenaan de tekst: «Hier beghint een boec datmen hiet summe‖le Roi of des coninx summe. Ende leert hoe‖datmen die sonden biechten ende beteren sal. ‖ Sonderlinge lieve...» enz. De proloog is met grootere letters (29 regels per bladzijde) gedrukt dan de rest (33 regels). Niet gefoliëerd. Op het laatste blad r⁰: «Dat hi ons leide in ‖ sinen gheselscap daer eewich leven ende ewighen vrede ‖ is Amen. ‖ Lof god van al. ‖ Hier gaet uut dat boec datmen heet Somme ‖ le Roy of des coninx somme. Ende is gheprent tot leiden ‖ in hollant. Bi mi Jan Severs. Int iaer ons heren dusent ‖ vijfhondert ende vier opten twintichsten dach in maer‖te.» Keerzijde: een houtsnede, voorstellende het sacrament der confirmacie en ontleend aan een evenzeer in 1504 bij Jan Seversen gedrukt boek over de zeven sacramenten dat met het exemplaar der Coninx Somme in de Kon. Bibl. in één 16de-eeuwschen band is gebonden. Het boek is door een 17de-eeuwschen eigenaar gebruikt om op de schutbladen zijn familie-annalen te schrijven.

Antwerpen 1519. Deze uitgave kwam, naar de heer ARNOLD mij meldde, voor «in den Catalogus der verkooping R. Della Failli, Antwerpen, 1878 (n⁰. 202). Een exemplaar waaraan een paar bladjes

ontbreken, is voorhanden in de boekerij der Universiteit te Utrecht F. qu. 297.» Een exemplaar waaraan de eerste blaadjes ontbreken, los, zonder nummer van den catalogus, afkomstig van Van Hulthem, zag ik op de Kon. Bibl. te Brussel. In 1899 was een exemplaar in 't bezit der firma NIJHOFF, waarvan ik de beschrijving geef:

Fol. 1r. «Sconinx summe» (met groote, roode letters in twee regels) «ende leert hoemen de sonden biechten sal». (Daaronder een vignet: iemand geknield voor een priester in den biechtstoel.) Fol. 2r. «Hier beghint ecn boeck datmen hiet somme le roy oft des conincs somme. Ende leert hoedatmen ...» Laatste folio: «Dat hi ons leyde in sinen gheselscap, daer eewich leven ende eewighen vrede is. Amen. — Lof god van al. — Hier eyndet dat boeck datmen heet Somme le Roy of des Conincs Somme. Ende is gheprent Tantwerpen bider Camerpoerte. Int huys van delft. Bi mi Henrick Eckert. Int iaer ons heren MCCCCC ende XIX den eersten dach Aprilis.» 4⁰.

Hasselt ± 1488. Zie CAMPBELL, 446. Folio 1r: «Dit is volmaecte clargie ende rechte || conste om wel te connen leven ende || salich te sterven». Volgt op dezelfde bladz. een houtsnede: Christus op den regenboog en met de voeten op den aardbol gezeten, terwijl de dooden uit hun graven verrijzen. Fol. 2 bevat slechts een houtsnede: de dood, maaiende, op zij eenige mannen waarbij een geestelijke, en een vrouw. Fol. 2r: «(h)Ier beghint een seer profitelic devoet || boucxken datmen hiet rechte const en||de volmaecte clargie om wel te leven || ende salich te sterven. Ende want hi node sterft || dies niet gheleert en heeft ...» etc. Fol. 6v. middenin: «... In dese drye corte || lessen is alle die clargie ende leringhe besloten || dijemen behovet om wel te connen leven ende || wel te connen sterven.» De rest van die blz. wit. Fol. 7r. Houtsnede: de zielen worden in den muil van een groot monster gedreven. «(m)er besiet noch een weynich met vlite || op dese ...» Folio 9v. Houtsnede: Petrus laat de zielen den hemel binnengaan. Fol. 12v regel 19: «mach In welcke iherusalem ons al te samen wil gunnen te comen die vader die zoen ende die heilighe gheest. Amen. Wie dese drie lessen wel over leest || Die sel versmaden der werelt eer || opdat hi come ter hogher feest || Daer bliscap is nu ende emmermeer.»

Het eenige bekende exemplaar is in het bezit der Kon. Bibl. De houtsneden zijn gebruikt door P. van Os te Zwolle, voor een uitgave van «Memorare novissima» (1492).

Mazarine 1283. Vermoedelijk een herdruk van Campbell 446. De heer PAUL MARAIS, van de Parijsche Bibliothèque Mazarine had de goedheid mij de beschrijving van incunabel n⁰ 1283 dier boekerij te

doen toekomen[1]). Evenals Campbell 446 is het een boekje van 12 folio's, 25 regels per bladzijde, maar in —12°; het is gedrukt in gotische letters, met rubrieken, bevat 4 houtsneden maar geen enkele aanduiding van een drukker, noch van plaats of jaartal der uitgave. Fol. 1r: «Dit is volmaecte clargie || ende leringhe om wel te con||nen leven ende salichlic te || sterven»||. Daaronder een houtsnede; dezelfde op fol. 1v. Fol. 2r: (h)Ier beghint een cleyn devoet bouxken || datmen hiet rechte const ende volmaecte || clargie om wel te leven ende salich te ster||ven. Ende wanthi node....» (laatste regel van fol. 6v: «wel te connen sterven»||. Fol. 7: (houtsnede de hel voorstellende) || «mer besiet noch een weynich mit vli||te op dese drie punten voerscreven || ende laet di des niet...» Fol. 9v, laatste regel: «Van den ewighen leven» (houtsnede den hemel voorstellende). Fol. 10: «Mer nu en ist niet genouch die quaet||heid te laten ende die sonden te haten || mer men moet...» Fol. 12v, laatste regel: «ende die heilige gheest Amen».

Stamboom. Om de verhouding te leeren kennen, die er bestaat tusschen de verschillende handschriften en drukken van onzen tekst (waarbij bv. U als geheel op zich zelf staande buiten rekening blijft), is het niet raadzaam gebruik te maken van de varianten in den naam des vertalers. Immers de verandering van den naam JAN VAN RODE in JAN VAN BREDERODE zal, toen eenmaal de legende omtrent de letterkundige werkzaamheid van den laatste was verbreid, ongetwijfeld meer dan eens hebben plaats gehad, en het lijkt er dan ook niet naar dat de handschriften van de eerste soort eene van die der andere scherp af te scheiden familie zouden vormen, hetgeen uit de volgende poging om de nauwere verwantschap van sommige tegenover andere vast te stellen, voldoende zal blijken.

Voordat wij tot nadere beschouwing der handschriften overgaan, willen we onze aandacht schenken aan de incunabels, die naar de drukkers in eenige groepen zijn te verdeelen: Campbell 1627 en 1629 toch zijn beide te Delft afgeleverd en wel door dezelfde drukkerij (de eerste door «Jacob Jacobszoen en Mauritius Yemantszoen» de tweede door Jacobszoen van der Meer, die de zaak alleen voortzette; vgl. CAMPBELL blz. 579); 1628 en 446 zijn beide het werk van den Hasseltschen boekdrukker Peregrinus Barmentlo. Het laatstgenoemde boekje («volmaecte clargie ende rechte conste om wel te connen leven ende salich te sterven», afzonderlijke herdruk van het vierde trak-

---

[1]) Mijn aandacht werd op deze druk gevestigd door den heer Jenkinson te Cambridge. Op mijn verzoek zond de heer P. Marais mij de beschrijving waarvan ik gebruik maakte en die uitvoeriger is dan die in den gedrukten catalogus (blz. 714 en 737).

taat), door CAMPBELL op ± 1488 gedateerd, zal wel den volledigen druk van 1481 van denzelfden Barmentlo tot voorbeeld hebben gehad. Dat de boven beschreven druk die in de Bibl. Mazarine wordt aangetroffen van denzelfden oorsprong is, is waarschijnlijk, in zooverre als uit de meegedeelde gegevens het tegendeel niet is op te maken. Ca. 446 met 1628 vergelijken kon ik niet, aangezien het eenig bekende exemplaar van den laatsten incunabel te Cambridge berust.

Dat alle drukken van den eersten Delftschen afstammen is reeds waarschijnlijk doordat ze alle dezelfde volledige vertaling bevatten en deze in handschrift tot dusver niet is aangetroffen [1]; bovendien wordt het bewezen door letterlijke overeenkomsten als in den titel, die overal luidt: «Hier beghint een boek datmen hiet Summe le Roy of des Coninx Summe ende leert hoedatmen die sonden biechten ende beteren sal; of in den proloog: «ende dus veel heb ick overgheset in duytsche. Ende datter dan na volget heeft een ander overgheset». Van Ca. 1628 kan ik die overeenkomst alleen wat den titel aangaat verzekeren.

Een nauwkeurige vergelijking der verschillende drukken waardoor hunne afstamming volledig bekend zou worden, is m. i. van te weinig belang dan dat ze de moeite van het onderzoek zou loonen, nu dit slechts gebrekkig kan plaats hebben; immers Ca. 1628 is in ieder geval buiten mijn bereik. Zulk een onderzoek is ook louter van bibliografisch belang, aangezien drie ver van elkaar liggende drukken als Delft 1478, Haarlem 1484 en Leiden 1504, die ik gedeeltelijk er aan onderwierp, slechts zeer geringe en onbeduidende afwijkingen van elkander vertoonden. Dat de Haarlemsche druk waarvan ik omdat ze de meest verspreide is en tot de bronnen het Mnl. Wdbk. behoort, de voornaamste varianten in de uitgave zal opnemen niet als model voor den Leidschen van 1504 heeft gediend, volgt uit een plaats in Con. S. 22, waar hij heeft: «dat lijf was ghelijk de serpent», terwijl Leiden 1504 met de vroegere drukken heeft: «ghelijc den lupert». Overigens meen ik voor het onderzoek der drukken genoeg gedaan te hebben daar immers volgens het boven meegedeelde geconstateerd kan worden, dat zij gezamenlijk slechts één handschrift vertegenwoordigen van de Zeelhemsche vertaling, dat wij zullen aanduiden met de letter **d**.

Wij zullen nu, uit de overgroote menigte der door ons opgeteekende varianten die kiezende, welke een stellige aanwijzing voor de

[1] Uit het boven blz. 90 en 91 meegedeelde, nl. dat de proloog der drukken, behoudens de bekende inlassching, dezelfde is als die van de hss., volgt reeds dat wij voor de eerste helft der Coninx Summe werkelijk maar met één vertaling te maken hebben.

verwantschap der handschriften bevatten, de draden trachten te vinden, die ieder van deze aan het onbekende origineel van 1408 (**z**) verbinden.

AH. De verwantschap tusschen A en H moet zéér nauw zijn. Beide hebben aan het slot de woorden: «hier eindet des coninx summe ghemaket van enen groten clerc vander prediker orde». Bovendien komen de teksten op weinige uitzonderingen na volkomen overeen, als geen andere twee onder de hss. die wij kennen. Daar A van 1437 is en H blijkens het schrift een 25 à 50 jaar jonger, ligt het vermoeden voor de hand, dat H een afschrift zou zijn van A, welk vermoeden echter onjuist blijkt te zijn uit de vergelijking der volgende plaatsen, waar A, alleenstaande tegenover alle andere hss., fouten maakt of afwijkingen vertoont die in H niet worden teruggevonden:

Con. S. 32, A: «so sceit hi hem van gode ende doet den duvel *maechscap* ende draecht hem op al dat hi hevet ontfanghen van gode...»	H. enz.: «ende doet den duvel *manscap*...»
Con. S. 54: «.. een fontein alre duecht is ende daer alle duechden uut springen ende *bloeien.*»	«.. springen ende *vloeien.*»
Con. S. 55: «.. dat een mensche so versteent ende verhart is inder *broesheit*...»	«.. inder *boesheit*...»
Con. S. 108: «.. een goet eerbaer wijf, die haer metten aensicht ghenoeghen laet dat haer god ghemaket hevet ende manierlic na haren stade haer pareert ende datse niement en begheert te behaghen..»	«.. haer bereit datse niement...»

Op grond van de overeenkomst tusschen A en H en van de verschillen die bewijzen dat H geen afschrift is van A, nemen wij voor deze beide hss. een gemeenschappelijk origineel **h** aan.

hd. Con. S. 171 luidt verschillend in de hss. A,H en de drukken ter eene zijde en de overige hss. en het Fransch ter andere zijde. Wij plaatsen de lezingen van A en M hier ter vergelijking naast elkaar.

Con. S. 171, A: «... want niement en mach hem te gronde wel	M: «... want niement en mach hem te gronde wel biechten ende

biechten ende voer alle sonden hoeden, het en si dat hi die sonden bekent. Nu wi u gheseit hebben die .VII. hoeftsonden der helscher beesten...»

ms. B. N. fr. 2478.

«...[Nul ne puet] apprendre a connoistre toutes manieres de pechiés et a soi bien confesser ne de pechiés garder se il ne le connoist. Or doit donc savoir cil qui en cest livre list regarder diligaument se il est coupables de nus de ces pechiés devant Dieu et, se il se sent coupables d'aucun, si s'en doit repentier et diligaument confesser et garder s'en a son poveir, des autres dont il n'est coupables doit bien loer et mercier qui l'en a gardé. Ci commence li traitiés de vertus comment on aprent a bien mourir..»

voer allen sonden hoeden, het en si dat hi die sonden bekent. Nu sie een ieghelic toe, die dit boec leest of horen lesen, dunct hem dat hi in enighen van desen sonden sculdich is, dier voerscreven staen, dat hise hem te gronde leet laet sijn ende biechtse mit allen vlijt ende mit allen sterken opset hem voertan eweliken daervoer te hoeden; ende van dien sonden daer hi hem niet breclic in en weet, daer sie hi dat hi onsen lieven here mit sonderlinghe dancbaerheit voer dancket, dat hi hem daerof onthouden heeft, mit alre oetmodicheit hem biddende, dat hi hem alle verleden sonden vergheven wil ende hem cracht gheven wil [die] teghenwoerdighe temptacie weder te staen ende hem alle tijt in sijnre behode nemen wil ende hem behoeden voer alle toecomende sonden, ende hem gheven wil die ere gods in alle sijn werken te soeken, opdat hi na sinen alre liefste wille leven ende sterven moet. Nu wi u gheseit hebben die die .VII. hoeftsonden der helscher beesten...»

Deze vergelijking leert, dat M hier de juiste lezing vertegenwoordigt en dat de hss. A en H zoowel als de drukken een leemte vertoonen, op grond waarvan wij voor hd een gemeenschappelijk origineel l aannemen, waarin die fout was gemaakt. De naam des vertalers (D van 1478 heeft Brederode) was wellicht in d veranderd, maar luidde in l nog Jan van Rode.

BQK. Deze drie hss. hebben den naam Brederode en hoewel men dit zooals ik reeds boven zeide opzichzelf geen criterium kan achten (de drukken toch, die ook den naam Brederode hebben bleken juist met de handschriften, waarin Jan van Rode genoemd wordt, het nauwst samen te hangen), dit verandert nú er een ander merkwaardig punt van overeenkomst valt waar te nemen, dat wij in 't licht stellen

door de verschillende lezingen van Con. S. 267 hier naast elkaar te plaatsen. De hss. G. P. M. en de groep 1 eindigen: «als die alre wijste gaerdinier of hofman die is als ic voor gheseit hebbe, amen», doch de andere gaan nog voort:

ms. B.N. fr. 24780: «Donc nostre entencion est ovec l'aide du saint esperit premierement parler des .VII. peticions de la paternostre. Aprés des .VII. dons du saint esprit. Aprés des .VII. vertus qui sunt contre les .VII. pechiés mortex donc nous avon desus parlé. Les .VII. peticions sont ausi comme .VII. tres beles puceles qui ne cessent de puisier de ces .VII. ruissaus les eves vives pour arrouser ces .VII. arbres qui portent le fruit de vie pardurable.»

BQ. «Nu is mijn meininghe mitter hulpen des heiligen geestes dat ic u ierst seggen wil van den .VII. beden die inden pater noster sijn. Ende dan van den .VII. principael deuchden die contrari sijn den .VII. hoeftsunden daer ic u hiervoer van gheseit hebbe. Die .VII. beden des paternosters sijn recht als .VII. suverliker meechden die altijt gaen sceppen uit desen .VII. lopenden beken, dat is uutten gaven des heiligen geestes van den levendigen barn daer sij dese voerseide crude mede begieten opdat si die vrucht des levens moghen draghen.»

K. (aanvankelijk gelijk aan B).

«Die VII beden des paternosters beginnen aldus . . .»

Wij leiden deze drie hss. af van een origineel **b**, dat het slot niet zooals de overige hss. had afgekort, doch waarin de naam Jan van Rode reeds in dien van Brederode was veranderd.

IM. Het hs. Meerman vertoont groote overeenkomst met de door ons van een verondersteld hs. 1 afgeleide hss. zooals blijkt uit de volgende plaatsen:

Con. S. 134, AHM: «Nu hebdi ghehoert die eerste sonde des monts die in gulsicheit ghelegen is, daer wi voer of geroert hebben.»

De andere hss.: «. . ghelegen is. Nu willen wij vander andere spreken, die inder quader toughen gheleghen is, daer wij vuer af gheruert hebben.»

Con. S. 146. AHM: «Si biten als serpenten mit verraderien ende mit venijn dodet (si) dicke drie luden teffens . . .»

De andere hss.: «. . . ende dit venijn dodet dicke . . .»

Vgl. Eng.: «an thet venim slagth thri in one stroke.»

Op deze plaats heeft D, door ons boven mede tot de groep l gebracht: «mit verraderien ende mit venijn. Dit venijn dodet....» Blijkbaar een verbetering van de lezing, die, zooals ze in A (waar het tusschen haakjes geplaatste «si» niet voorkomt) staat, niet te begrijpen is. Men vergete niet, dat den bewerker van D, die de tweede helft van de Coninx Somme erbij vertaalde, waarschijnlijk een Fransche tekst ten dienste stond.

Con. S. 150: AHMD: «Die duvel coemt in menigher manieren om die lude te bedrieghen.»

De andere hss.: «Die duvel toent hem in menigher manieren om die lude te bedrieghen.»

Dat «toent hem» hier de goede lezing is, blijkt uit hetgeen volgt: «daerom is hi gheliket biden gamalion.»

Con. S. 218, A: «...wijsheit, die eens menschen hart verlicht als die sonne die verlicht. Die wijsheit...

H «... als die sonne den dach verlicht.

M «... wijsheit, die eens menschen hart verlicht. Die wijsheit...

Alle andere hss.: «wijsheit, die eens menschen hart verlicht als die sonne die werelt verlicht. Die wijsheit...»

Ms. fr. 24780: «sapience, qui enlumine le cuer de l'omne ausi con li solais le monde...»

Con. S. 137, AHM: «want si so veel manieren weten...»

Alle andere hss.: «want si so veel niemaren weten ...»

Deze gegevens zijn voldoende om M, dat niet de in l voorkomende leemte in Con. S. 171 vertoont, met l van een gemeenschappelijk origineel **m** af te leiden.

mGQ. Deze geheele groep m heeft met de hss. G en Q een leemte gemeen in § 143, waar een plaats op de volgende twee manieren voorkomt:

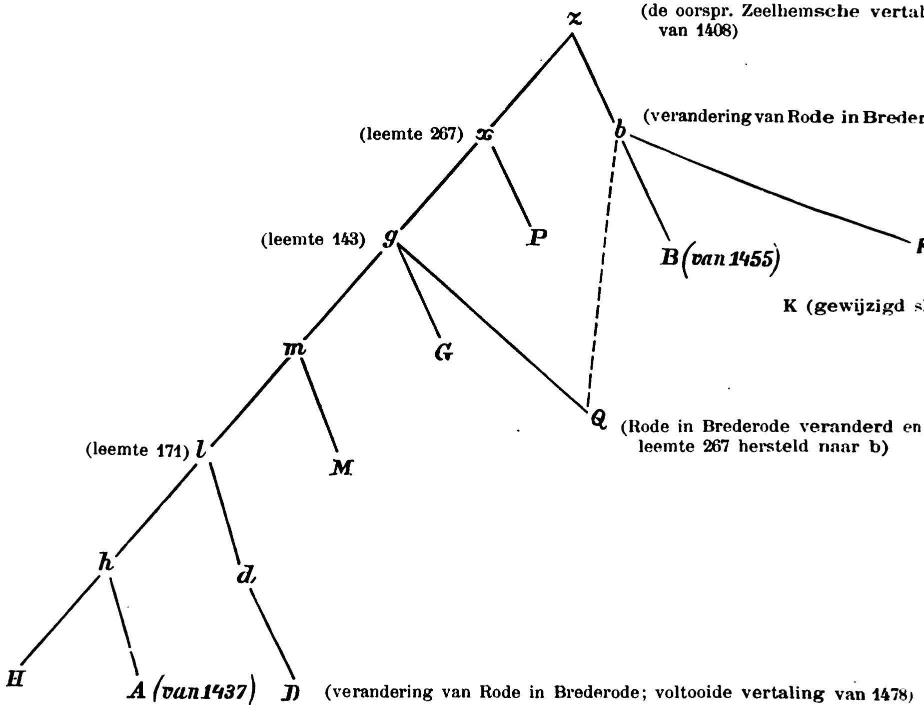
Con. S. 143, mGQ: «(die wijntappers hueren knechte) die staen ende roepen: hier lopet alte goeden wijn, hier is den besten wijn! of desghelijcs.»

Alle andere hss: «... die alre beste wijn in al der stat, diemen drincken mach mit monde! alhier! alhier! of dier ghelikenisse...»

Hierin ligt een reden om mGQ van een origineel **g** af te leiden. Voor Q doet zich echter het bezwaar voor, dat het ons gebleken is met BK samen te hangen; wij vermoeden dat het werkelijk tot groep g behoort, doch den naam des vertalers en het slot naar b heeft gewijzigd, wat wij waarschijnlijker achten dan het omgekeerde.

gP. Op grond van wat bij de bespreking der verwantschap van de hss. BQK is gezegd over Con. S. 267, waarvan de laatste zinsneden in g en P zijn weggevallen, nemen wij voor g en P een origineel **x** aan.

Bovenstaande redeneeringen brengen ons tot het opstellen van het volgende schema van de afstamming der handschriften:

STELLINGEN.

STELLINGEN.

I.

De — voor het grootste gedeelte — door CHAVANNES uitgegeven *Miroir du Monde* is eene slechts op enkele punten omgewerkte redaktie van de *Somme le Roi.*

II.

Als de oorspronkelijk bij het zgn. *Traité des Vices* in de *Somme le Roi* behoorende proloog is die, welke in den *Miroir du Monde* voorkomt, te beschouwen.

III.

Ten onrechte noemt C. BOSER (Romania XXIV) een aan HUGO DE ST. VICTORE toegeschreven werkje *De quinque Septenis* de bron van het vijfde en zesde tractaat der *Somme le Roi.*

IV.

CHAUCER'S *Persones Tale* is een biechtspiegel, waarvan het grootste gedeelte is ontleend niet aan de *Somme le Roi*, maar aan den *Miroir du Monde* of aan een der Engelsche vertalingen van dezen laatste.

V.

Het *Cancellierboeck* is een samenvatting van ROBERT DE SORBON'S traktaten *De Conscientia* en *De Confessione.*

VI.

De *Wechwiser totten hemelschen Jherusalem* is niet geschreven door JOHANN GEILER van Keisersberg, maar een van de zijne onafhankelijke vertaling van een Latijnsch werk.

VII.

Ten onrechte wordt de in *De Vrije Fries* van 1890, blz. 309, afgedrukte verhandeling over de tien geboden aldaar, blz. 250, vereenzelvigd met die van MARCUS VAN DER LINDOUWE.

VIII.

Het is verkeerd, het Proza slechts als een „Aanhangsel'' der Dietsche letterkunde te beschouwen.

IX.

DIRC VAN DELF'S *Tafel van der Kerstenre Gheloven* is even belangrijk in de Dietsche letterkunde van het begin der vijftiende, als BOENDALE'S *Lekenspiegel* in die der veertiende eeuw.

X.

Niwe Doctrinael 230:

Contencio hiet die vierde graet;
't Bediet van deser es, dat verstaet,
Hi vorsienre een willicheyt
Te stridene tegen die waerheit,
Ende men wel weet dat es also;

Lees: *Bi* vorsienre *eenwillicheyt.*

XI.

Niwe Doctrinael 268:

. . . Inobediencia;
Dat's onghehoersam, als ic versta,
Sinen anderen broederen of beteren te sine.

Lees: Sinen *auderen*, broederen enz.

XII.

Niwe Doctrinael 478:

Ghemate lude comen dan
Die des goets hadden wel een deel,
Ende niet verghelden moghen gheheel,

Lees: Die des goets *hebben noet* een deel.

XIII.

Niwe Doctrinael 654:

Al heeft hi goede vriende; nochtan
Men seit: „Wildus bliven, ran
An Gods segghen, hets u goet,
Ende wi raden u dat ghijt doet.”

Lees: Al heeft hi goede *brieve*, nochtan
Men seit: „Wildus *bliven an*
Al ons segghen, enz.

XIV.

Van den Levene ons Heren 1410 en 1411 moeten gelezen worden na 1421:

1420 Sie dwoech met tranen ons heren voete
1421 Vele minlic ende soete;
1410 Sie droghese na met haren hare;
1411 Van haren sonden was sie in vare:
1422 „Ghenade, ghenade, gheweldich here!
1423 „Mine sonden rouwen mi sere!
1424 „Het en was nie . . . . enz.

Met 1422 begint een lied van vijf zesregelige strofen, die steeds met dezelfde twee regels beginnen.

XV.

Ten onrechte wordt beweerd, dat de „vereenvoudigde spelling” leelijk zou zijn.

XVI.

Bij het overnemen van Eng. *hûsband* (*huusbant*, echtgenoot, Dirc van Delf, Winterstuk, Cap. XXXII) is volksetymologie in het spel geweest (vgl. „gebonden gade", „(in huwelike) ghebonden sijn", „onghebonden").

XVII.

Te recht oordeelt FRUIN, dat de Nederlandsche staatslieden bij het sluiten van het drievoudig verbond in 1596 opzettelijk door Frankrijk en Engeland zijn bedrogen.

XVIII.

De oorlogen van Engeland tegen Frankrijk tijdens de Revolutie en Napoleon moeten vooral beschouwd worden als eene voortzetting van de groote koloniale worsteling tusschen beide staten, welke reeds meer dan een eeuw had geduurd.

XIX.

Eerder dan den hertog van Brunswijk moet men den Nederlandschen staatslieden, die er de hand in hebben gehad, een verwijt maken van het sluiten der Acte van Consulentschap.

XX.

Bij het onderwijs in de geschiedenis van ons volk moet de geschiedenis onzer koloniën in onmiddellijk verband met die van ons land en dus niet in afzonderlijke hoofdstukken worden behandeld.

XXI.

Het zou wenschelijk zijn, bij het eind-examen der H.B.S. niet kennis van de geheele Geschiedenis, maar van enkele meer grondig behandelde tijdvakken, vooral ook der 19de eeuw te vorderen.

